ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

3(39) шығарылым

шілде – тамыз – қыркүйек

Жылына 4 рет шығады

Педагогика, тарих, филология

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Н.Е.Бекмаханова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институты;
Ә.Қ.Мұқтар	тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Е.А.Александрова	педагогика ғылымдарының докторы,профессор, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Ә.М.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Б.И.Сарсенбаева	педагогика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.М.Мұсаев	филология ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.Б. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, профессор, БҚГА.
И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Е.Я. Коган	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Л.И. Мергалиева	экономика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2010.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выпуск 3(39)

июль – август – сентябрь

Выходит 4 раза в год

Педагогика, история, филология

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Бекмаханова Н.Е. доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;

Муктар А.К. доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Александрова Е.А. доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;

Муханбетжанова А. доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Сарсенбаева Б.И. доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Мусаев А.М. доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Сабыр М.Б. доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.

Тайманов И.А. доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;

Коган Е.Я. доктор физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Дарбаева Т.Е. доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Джубатырова С.С. доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Мергалиева Л.И. доктор экономических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2010.

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

Педагогика

ӘОЖ 378: 37.026.

Әжіғалиев М.Қ.
«Қазақ филологиясы» кафедрасының
оқытушысы, магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕШЕНДІКТАНУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бүгінгі заман талабына сай жоғары мектепте болашақ мектеп мұғалімдерін даярлау ісінде біз педагогикалық шешендіктануды оқыту әдістемесін ұсынғымыз келеді. Бұл әдістеме - жоғары мектепте оқытудың жалпы мақсаттарымен тығыз байланысты. Ал педагогикалық шешендіктануды оқыту мәселесі қазіргі кезде терең зерттеуді қажет ететіні белгілі. Осыған орай, педагогикалық шешендіктану жалпы тұтас оқу үрдісінің бір бөлігі болып табылатындықтан, мұнда дидактиканың негізгі заңдылықтары мен қағидаттары басшылыққа алынады.

«Дидактика» деген сөздің өзінің грек тілінен аудармасы - оқыту, түсіндіру, дәлелдеу дегенді білдіреді, сонымен қатар «оқу» дегенді танытады.

Біздің негізгі мақсатымыз - студенттерді, яғни болашақ педагогтарды педагогикалық шешендіктану табиғатынан хабардар ету, келешек мұғалімнің сөйлеу, соның ішінде кәсіби-педагогтық сөйлеу шеберліктерін қалыптастыру, жетілдіру және дамыту, студенттердің кәсіби-педагогтық шешендіктерін, бейімділіктерін дамыту.

Аристотель риториканың табиғатын түсіндіре келе, мынадай пікір айтады: «Шешендік өнер – дәрігерлік өнерге ұқсас, дәрігерлік өнер барлық адамды бірдей сауықтыра алмайды, бірақ мүмкіндігінше, сауықтыруға жақындатады. Сонымен қатар мүлде айықпайтын адамдарды тәуірлендіреді» [4]. Бұл орайда біз де бесаспап шешен мұғалімдерді қалыптастырып тастаймыз деп айта

алмасақ та, педагогтар бойына педагогикалық шешендік шеберлікті сіңіру, дарыту, аз да болса өз үлесімізді қосу деп білеміз.

Жалпы педагогикалық риторика ғылымында адамгершілік заңдары, педагогтық этика бірінші орында тұратыны белгілі. Сонда педагогикалық шешендіктану пәні – заман талабына сай, студенттердің жеке тұлға ретінде дамуына көмектесер бірден-бір жол. Ал студенттің жан-жақты дамуы – барлық дидактикалық жүйелердің басты мақсаты.

Дидактикалық заңдылықтардың ішінде басты орын оқыту мақсатына берілетіні белгілі. Осымен байланысты педагогикалық шешендіктануға үйретудің мақсатына тоқсалып өтсек.

Педагогикалық шешендіктану пәнінің мақсатын талдауда педагогикалық шешендіктанудың танымдық рөлінің бірінші орында тұратынын айта кеткен жөн. Себебі болашақ педагог маманның тіл байлығы мол, шешендік шеберлігі дамыған болса, ол соғұрлым қоршаған ортадағы нәрселер мен құбылыстарды, сондай-ақ педагогикалық ұжымда өзін де, айналасындағыларды да, олардың қасиеттерін де толығырақ тани алады. Оларды түсіне тұра, кәсіби шешендік тереңіне бойлай түседі, соның әдістерін меңгереді, сөйтіп педагогикалық шешендіктің сырын ғана емес, педагогикалық ойлаудың да тереңдей түсуіне мүмкіндік жасайды. Бұл мақсатымыз жалпы түрде сипатталып отырса да, оның негізгі бастауы дидактикадан алынды.

Студенттердің бойында педагогтық қасиеттердің қалыптасуы, сол қасиеттердің шешендік өнерді тануы арқылы өркендеуі біздің пәніміздің басты мақсаты болып табылады. Бұл орайда атақты Квинтилианның «Мұғалімнің сөзінде шектен шыққан еш нәрсе болмауы керек» деген пікірінің астарында сөз әдебі мен педагогтың өзін-өзі ұстауын қалыптастыратын талап жатқаны деп білсек, «қарапайымдылық, сабырлылық, шыдамдылық – мұғалімнің оқушылармен сөйлесу барысында ұсталуы тиіс талаптар» дегені біз студенттерді педагогикалық шешендіктануға баулу барысындағы мақсатымызбен тұспа-тұс келеді.

Дидактика үшін басты мәселелердің бірі – оқылатын дүниеміздің ұлттық шеңберге сәйкес болып келуі. Яғни педагогикалық шешендіктануды үйрету барысында әр ұстаз педагогтың кәсіби шешендік шеберліктерін жетілдіруде ұлттық құндылықтарымызды жоймай болашақ мұғалімдерімізді үйрету.

Дидактиканың келесі бір тұсы – оқытудың мазмұнын анықтау. Ал жалпы оқыту мазмұнының өзі мақсаттан туындайтын

бағдарламадан басталады. Осы орайда біз профессор А.С.Қыдыршаевпен бірлесе отырып, «Педагогикалық шешендіктану» /педагогикалық институттардағы филолог емес мамандарға арналған/ курсының бағдарламасын жасаған болатынбыз. Біз бағдарламамызды жасауда бағдарлама жасаудың дидактикалық ғылыми негіздері мен критерийлерін басшылыққа алып отырдық. Бағдарлама дегеніміз – тек қана тақырыптардың жай ғана жиынтығы емес, студенттердің қандай іс-әрекеттерді, амалдарды орындаулары керек, одан қандай нәтижелер алынуы тиіс, қандай шарттар орындалып, қандай мүмкіншіліктер танылуы керек, қандай қабілеттер қажет, т.с.с. мәселелерді қамтитын құжат екені белгілі [4].

Оқыту мазмұнының белгілі бір тәртіптелген құрылымы, жүйесі ретінде бағдарлама ерекше құжат екенін көреміз. Бағдарлама оқытудың теориялық концепцияларына сүйенеді. Сонымен қатар оқытудың бағдарламасы өзі өмір сүріп отырған қоғамның, мемлекеттің сұранысына, талаптарына сай жасалады. Бірақ, дидактик ғалымдардың айтуынша, барлық мемлекеттер мен қоғамдарға тән ортақ критерийлер бар, соның негізінде жекелеген мемлекеттердің оқу жүйелерінің, дербес пәндерінің бағдарламалары жасалынады. В. Оконьнның көрсетуінше, ондай ортақ талаптар мыналар:

«- оқушымен, жалпы дамитын адаммен байланысты, оқу үрдісіне енетін адаммен байланысты талап;

- оқытумен тікелей байланысты болып келетін мәдениеттің дамуымен байланысты;

- өзгерушілік қасиеті бар қоғаммен байланысты талап» [3].

Біз де бағдарламамызды осындай талаптарға сай жасауды жөн көрдік. Мұндағы «дамитын адам» критерииіне біздің бағдарламамыздың сәйкес келетін тұсы өте көп. Адамның дамуы оның тілінің шебер дамуымен тығыз байланысты екені белгілі. Сондықтан да болашақ мұғалімдердің даму ерекшеліктеріне сәйкес, олардың кәсіби білімдерін қалыптастыруға да қажетті нәрсе ретінде педагогикалық шешендіктануға баулу курсының бағдарламасын анықтадық. Бағдарламада студенттерге қойылатын талаптарды лекция барысында, семинар сабақтар, оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін өзіндік жұмыстар, студенттердің өзіндік жұмыстары барысында да қарастыру көзделді.

Дидактикалық негіздің келесі маңызды бөлігі – осы бағдарламадан туындайтын – оқытудың нақты үрдіс ретіндегі

мазмұны, яғни пәннің мазмұны. Дидактикада оқыту мазмұнын – формальдық тұрғыдан қарастыру – бұл негізінен жоғары оқу орындарының оқу жоспарымен тығыз байланысты. Осыған орай, «Педагогикалық шешендіктану» курсының осы оқу жоспарында алатын орны белгіленіп, оның басқа пәндермен, курстармен байланысы мен мақсаты, бірлігі танылу жайындағы мәселелер берілді.

Педагогикалық шешендіктанудың өзіндік ерекшелігі оның тіл жүйесінің бірліктерінің ерекше қызметі туралы білім берумен, студенттердің сөйлеу үрдісіндегі жеке ерекшеліктерін жалпы адам бойындағы сөйлеудің шешендік түріне қатыстылық дәрежесін анықтау мен адамның дүниетанымын өзгертуге, қалыптастыруға, дамытуға шешендік өнердің ықпалы зор екендігін меңгертумен байланысты анықталады.

Студенттерге педагогикалық шешендіктану курсын оқытуда тіл білімінің барлық ғылыми салаларының нәтижелеріне, әсіресе жаңа салаларына /стилистика, коммуникативтік лингвистика, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, т.б./ ерекше көңіл бөле отырып, дидактикалық талаптарға сай меңгерту жолы көзделді. Педагогикалық шешендіктану курсы арқылы студенттің барлық басқа пәндерді меңгеруіне де игі ықпалын тигізу мәселелері де ескерілді. Өйткені, педагогикалық шешендіктануды меңгертуде, студенттерге барлық пәндер бойынша алған білімдері мен оларды түсіну және түсіндіре білу біліктері міндетті түрде қалыптастырылады.

«Педагогикалық шешендіктану» курсы - бізде кейінгі кезде ғана оқытыла бастаған жаңа пән. Сондықтан оны оқытудың көптеген ерекшеліктері бар, тіпті студенттер ана тілінің мүмкіндіктері туралы да көптеген жаңа фактілерге дерексіз амалдар жасау арқылы және оларды іс жүзінде пайдалана отырып қана қол жеткізіледі.

Пәннің тиімді меңгерілуі жүзеге асуы үшін, біріншіден, жүйелі ұйымдастырылған практикалық іс-әрекеттер жасалуы керек, екіншіден, студенттерді белгілі бір заңдылықтар мен ережелер жасай білуге, жалпылай білуге дағдыландыру керек, сондай-ақ, студенттердің өз бетімен жұмыс істеуін дұрыс ұйымдастыру, студенттердің өзіндік ізденіс белсенділігін арттыру бағытындағы жұмыс дұрыс іріктелуі керек болады.

Дидактика – үлкен ғылым саласы. Қорыта айтқанда, шағын ғана мақалада педагогикалық шешендіктануды оқытудың

дидактикалық негіздерінің барлық ұстанымдары, заңдылықтары, сонымен қатар критерийлері мен талаптары толықтай ашылмаса да, жалпылай мағлұмат бердік деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қыдыршаев А.С. Шешен - лектор профессиограммасы. Орал, 2004. – 56 б.

2.Қыдыршаев А.С. Жоғары оқу орындарында шешендік өнер негіздерін оқыту мәселелері // БҚМУ хабаршысы, 2000, №1.- 58-65- б.б.

3.Оконь В. Введение в общую дидактику. – М., 1990. – 210 с.

4.Қалимұқашева Б.Д. Студенттерге шешендік өнерді үйрету әдістемесі. Автореферат. Дисс. филология ғыл. канд. – Алматы, 2000.

***

В этой статье представлены дидактические основы педагогической риторики.

***

In this article is described didactic basis of pedagogical rhetoric.

УДК 613+614

Амельченко Л.Б.
преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ - БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И НВП ПРЕДМЕТАМ МЕДИКО-БИОЛОГИЧЕСКОГО ЦИКЛА

В условиях необходимости интеграции высшего физкультурного образования Республики Казахстана и других республик СНГ в международное образовательное пространство, перед преподавателями вузов этих республик возникли новые задачи. Это вызвано главным образом переходом в подготовке специалистов физической культуры от знаниевого к компетентностному подходу и к многоуровневой структуре высшего образования. Само понятие «образование», в соответствии с рекомендациями группы экспертов международной стандартной классификации (МСКО) ЮНЕСКО, расширилось и предусматривает все виды преднамеренной и систематической деятельности, осуществляемой в целях удовлетворения образовательных потребностей. При этом понятие «образование»

включает организованную и поддерживаемую коммуникацию, рассчитанную на осуществление учения.

Предлагаемая гипотеза: использование внутри и межпредметных связей позволяет повысить эффективность формирования новых научных понятий, проводить фундаментализацию процесса обучения на компетентностной основе.

Объектом нашего исследования является процесс обучения студентов специальности «Учитель физической культуры» и «Учитель НВП» предметам методико-биологического цикла.

Предмет исследования составляет эффективность использования современных педагогических и психологических исследований в формировании новых научных понятий в процессе обучения.

Цель исследования заключается в обосновании применения данных конкретных психологических исследований к конкретным вопросам обучения предметам медико-биологического цикла.

Методы проведённого нами исследования включали теоретический анализ и обобщение литературных источников по проблеме исследования, анкетирование, педагогическое наблюдение, беседы, физиологические эксперименты, методы математической статистики.

Накопление знаний о мышлении обусловило серьёзные изменения в принципах обучения предметам медико-биологического цикла. Наиболее значимым из них является переход от объяснительного описания к овладению основными понятиями биологической науки. Раныпе главное внимание уделялось описанию, а не объяснению, так как необходимо было обеспечить усвоение обширного материала. Это приводило к довольно поверхностному изучению медико-биологических предметов, в результате устного пересказа с акцентом на заучивание фактических сведений.

В настоящее время главное внимание направлено на овладение ключевыми понятиями биологии. Это связано с тем, что внедрение компетентностного подхода в обучение в высшей школе предполагает усиление внимания к фундаментализации преподавания. Каждая дисциплина имеет фундаментальные понятия, образующие её ядро и обучение должно опираться на усвоение этих понятий.

Учеными-методистами СНГ проводился анализ соотношения времени, отводимого на изучение общественно-политических, медико-биологических и собственно педагогических дисциплин в подготовке преподавателя физической культуры [2,6,8]. В качестве основных направлений реформирования системы физкультурного образования выделена, в частности, существенная фундаментализация высшего физкультурного образования, которая должна быть направлена на расширение и углубление знаний, получаемых студентами. Это должно способствовать повышению общетеоретической подготовленности и, как следствие этого - высокой компетентности не только в решении, но и в понимании профессиональных и общесоциональных задач. При этом особое внимание обращается на изучение будущими учителями физической культуры медико-биологических дисциплин.

Анализ концептуальной структуры предметов медико-биологического цикла привёл к тому, что в основу обучения начали включать овладение не только ключевыми, но и производными понятиями, большое внимание при этом уделяется развитию умений и навыков, так как у студентов формируют интерес к использованию исследовательских методов в овладении принципами биологической науки. Важное значение имеет развитие ключевых, профессиональных и специальных компетентностей студентов.

В этих условиях большое значение имеет представление о природе понятий. Конкретны они или абстрактны? Образуют ли они иерархию? Каковы уровни их сложности для усвоения студентами? Каким образом они усваивают понятия?

Условия, которые необходимо учитывать преподавателю, включают первоначальный багаж знаний студентов, ступень мотивации и общее умственное развитие. В западной методической науке широко используют взгляды Жана Пиаже на данную проблему [10]. В работах этого учёного можно выделить генетический подход, теорию развития (созревания) и теорию стадиальности. Генетический подход представлен утверждением о том, что высшие психические функции порождаются биологическими механизмами, уходящими корнями в развитие нервной системы индивида; теория созревания состоит в том, что овладение понятием достигается через ряд законченных фаз, а теория стадиальности в том, что индивид проходит в своём развитии ряд последовательных, строго следующих одна за другой

стадий. Согласно Ж. Пиаже, главнейшим фактором процесса познания является активное исследование человеком окружающего его мира, хотя при этом не отрицается важное значение биологических факторов и педагогического воздействия в овладении понятием.

Когда студент сталкивается с новыми внешними воздействиями, он соизмеряет их с имеющимся у него опытом и ассимилирует их. Если между прежним и новым опытом обнаруживается расхождение, студент приспосабливает, аккомодирует, прежний опыт к новому, достигая равновесия. Таким способом внешние воздействия интериоризируются, в результате чего у студента возникает внутренний образ внешнего мира. Мысль, по Пиаже, представляет собой интериоризованное действие. Процесс выполнения действия в воображении, то есть умственно, называется операцией. Для успешного проведения этого процесса, по-нашему мнению, необходимо проведение практических и лабораторных работ, в результате выполнения которых студенты получают конкретные примеры, способствующие познанию предмета. Поэтому мы, при подготовке к практическим и лабораторным занятиям, учитываем качество внешних воздействий в обучении предметам медико-биологического цикла, обеспечивая формирование прочного, опирающегося на конкретные факты опыта, который будет способствовать развитию абстрактного мышления.

Проведённое нами исследование доказывает, что большое значение имеют беседы, проводимые на СРСП с неболыпими группами (академическими подгруппами). Необходимость этого связана с тем, что речь представляет собой важное средство интериоризации умственных действий.

Для развития у студентов умения конструктивно пользоваться языковыми навыками (письменная коммуникативная компетентность) используют письменные работы. Речь помогают организовать мысли студентов, а письмо - точнее их сформулировать.

Все студенты находятся на достаточно хорошо развитой формально или логически операциональной стадии развития, они в своих ответах способны дать исчерпывающее суждение, основанное на гипотетическо-дедуктивном умозаключении

Формирование понятий есть процесс категоризации. Понятие представляет собой абстрагирование и обобщение характерных

признаков событий, ситуаций, предметов или мыслей об этих признаках. Понятия возникают как результат классификации общих черт предметов и явлений; они обозначаются словами, благодаря чему мы можем свести их в систему для воспроизведения и использования в процессе общения с другими людьми.

В процессе выполнения нашей работы мы использовали метод контент-анализа, который заключается в изучении частоты встречаемости в Типовых программах медико-биологических и педагогических понятий, используемых при подготовке учителей физической культуры, применяли статистические методы обработки полученного первичного материала.

В процессе обработки полученных данных был составлен ранговый порядок использования понятий медико-биологического и педагогического циклов (табл. 1,2,3)-**Ранговый порядок использования понятий медико-биологического цикла**

Табл. 1.

Понятия	Ранг	Частота
Движение	1	233
Оздоровление	2	94
Организм Тело	3	85
	4	56

Ранговый порядок использования понятий педагогического цикла

Табл. 2

Понятия	Ранг	Частота
Воспитание	1	260
Развитие	2	152
Обучение	3	128

Ранговый порядок использования понятий педагогического и медико-биологического циклов

Табл. 3

Понятия	Ранг	Частота
Воспитание	1	260
Движение	2	233
Развитие	3	152
Обучение	4	128
Оздоровление	5	94
Организм	6	85
Тело	7	56

При составлении этого ранжированного ряда из Типовых программ были выбраны семь наиболее часто встречающихся понятия. Полученный ранжированный ряд показывает, что ключевым или центральным понятием медикобиологического цикла является понятие «движение», а среди понятий педагогического цикла эту роль выполняет понятие «воспитание». Если взять в целом понятия педагогического и медико-биологического циклов, в этом случае ключевыми или ведущими окажутся два понятия: «воспитание» и « движение». Продолжая работу, мы составили ранжированный ряд предметов, изучаемых на специальностях физического воспитания и НВП. Для этого применили показатель частоты использования основных понятий медико-биологического и педагогического цикла. В этом ряду выделились несколько «естественных» статистических групп, которые мы представили в таблице 4.

Распределение частот: число 4-х основных медико-биологических понятий, употребляемых в типовых программах для факультета Физического воспитания и НВП

Табл. 4

Группа	Типовые программы предметов	Численность группы
0 2-17 32-52 93-94	История физической культуры и спорта, Спортивная метрология, Спортивные сооружения, Правовые основы физической культуры и спорта, Экономика физической культуры и спорта. Лечебная физкультура, Гигиена физической культуры и спорта, Спортивная медицина, Теория и методика физической культуры, ОБЖ, Психология, Социология, Менеджмент, Введение в специальность, Основы экологии и охраны природы. Биомеханика, Спортивная гимнастика, Спортивная физиология, Физиология. Анатомия и спортивная морфология, Валеология и Возрастная физиология.	5 10 4 2

На основе этой таблицы построили диаграмму распределения частот (Рис. 1).

Диаграмма № 1 распределения частот

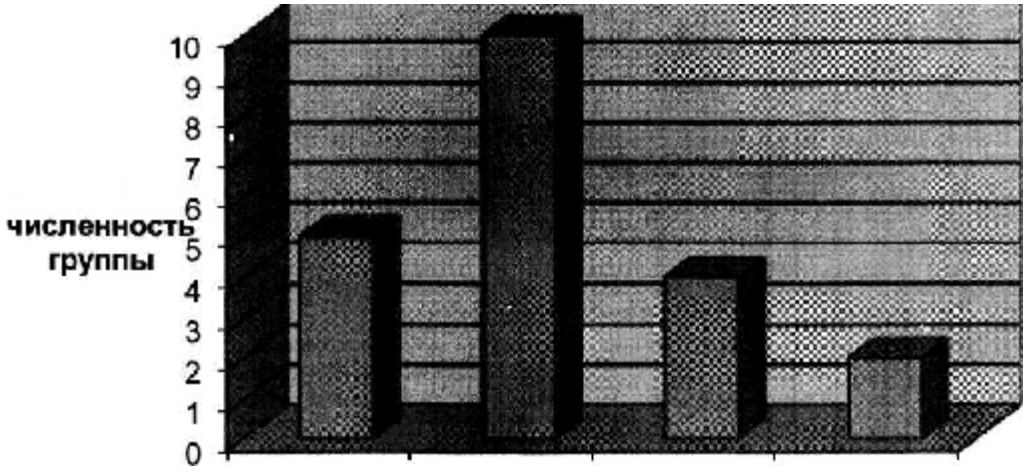

2-17 32-52 93-94

группы

Распределение частот: 3-х основных педагогических понятий, употребляемых в Типовых программах для факультета Физического воспитания и НВП

Табл. 5

Группа	Типовые программы предметов	Численность группы
0 1-17 29-66 115-14	Экономик физкультуры и спорта, Биомеханика, Бкохимия, ИТВ. Спортивные сооружения, Спортивная метрология, Правовые основы физкультуры и спорта, Лечебная физкультура, Гигиена физкультуры и спорта, Спортивная медицина, ОБЖ, Социология, Менеджмент, Основы экологии и охраны природы, Спортивная физиология, Физиология, Анатомия и спортивная морфология, Валеология, Возрастная физиология. Психология, Введение в специальность, Теория и методика Физической культуры, История Физической культуры и спорта. Спортивная гимнастика, Педагогика.	5 15 4 2

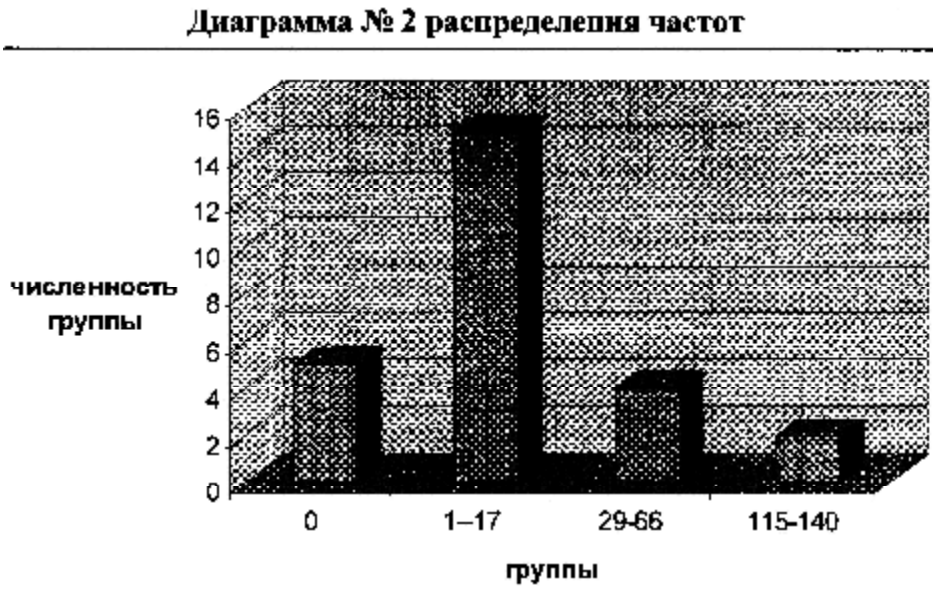

Рис. 2

Из анализа следует: диаграмма распределения частот (Рис.2) имеет положительную асимметрию, то есть пониженную интеграционную связь предметов при подготовке специалистов «Учитель физической культуры».

Анализируя состав и структуру предметов, преподаваемых на факультете физического воспитания, можно прийти к выводу о том, что блоки медико-биологических и психолого-педагогических дисциплин, при устоявшихся внутрипредметных и межпредметных связях, ведут себя как две блочно-модульные системы: имеют различный понятийный аппарат, различные методы и методики.

Анализируя структуру и содержание Типовых программ и ГОСО изучаемых на факультете курсов, мы пришли к выводу, что центром образовательного поля физической культуры является Возрастная физиология. В качестве ядра, объединяющего при обучении учителей физической культуры предметы медико-биологического и педагогического цикла, можно выделить следующие законы: 1. Целостность организма; 2. Ведущая роль нервной системы; 3. Взаимосвязь формы и функции; 4. Обмен веществ и энергии.

Предметами, являющимися фундаментальными и объединяющими биолого-педагогический цикл, являются анатомия и физиология человека. Но интеграционная роль анатомии, вследствие статичности самой этой науки, используется не в полной мере. Поэтому интегрирующие, объединяющие функции центра, по-нашему мнению, может взять на себя Возрастная физиология, которая использует комплекс знаний по анатомии, физиологии, синтезируя знания, обобщая их на новом уровне, т в

идеале даёт целостное профессиональное представление об объекте своей будущей работы - ученике. Но «Возрастная физиология и валеология» изучается на втором курсе, поэтому необходимо на выпускном курсе ввести спецкурс, который обобщит, интегрирует ранее полученные знания при изучении предметов медико-биологического и педагогического цикла, покажет возможности практического использования этих знаний.

Будущий преподаватель должен стать специалистом в том предмете, которому он будет обучать в школе. Он должен знать предметные взаимосвязи между различными областями знания. Для этого, в программах и учебных планах должна быть предусмотрена групповая работа и изучение интегрированных междисциплинарных курсов. Методы подготовки будущих учителей физической культуры должны быть направлены не на обучение правилам с последующей тренировкой по этим правилам, а на развитие умений совместно решать реальные школьные проблемы. Использование в процессе обучения модульной структуры курсов сделало возможным комбинировать учебный материал из разных областей знаний, приблизить фундаментальную, специальную и профессиональную подготовку к реальной деятельности педагога. Важным направлением в повышении эффективности обучения будущих учителей в является применение метода моделирования. Моделирование отличается от традиционных методов обучения тем, что при моделировании всё подчинено не логике освоения студентами учебной информации, а последовательной организации их деятельности. Стремление приблизить содержание учебных программ к требованиям практики, а также усиление интеграции знаний обусловило создание «проблемных курсов», в которых одна тема изучается с использованием материалов других дисциплин.

Отечественные учёные, изучая оптимальные пути перестройки высшего образования, обратили внимание на важность формирования профессионально-педагогического потенциала специалиста по физической культуре. Это, по их мнению, вызвано тем, что в новой концепции образования учебная деятельность человека не прерывается с его приходом в сферу профессионального труда, а вступает в новый этап своего развития. В профессионально-педагогическом потенциале специалиста по физической культуре особую значимость имеет его социально-педагогическая характеристика. Было выявлено, что реальный уровень сформированности профессионально-педагогического потенциала специалиста по физической культуре в вузах СНГ можно оценить как весьма недостаточный. Для его повышения рекомендуется постоянно проводить диагностику предпосылок и рубежных состояний его сформированности в течение всего периода обучения в вузе. На основе такого изучения предлагается вносить коррективы в содержание образования на основе определения круга приоритетных учебных

курсов и разработки интегративных связей между отдельными дисциплинами. Все эти действия являются составными частями педагогического процесса, определяемого как «технология обучения».

Список использованной литературы:

1. Акбашев Т. Всеобщая валеограмотность: шаг первый //Народное образование. -1995, -45,с.107-108.
2. Беляева С.А., Решетова З.А. Проблемы единства фундаментальных и профессиональных знаний и построение учебных предметов в вузе. //Современная высшая школа, 1985, №4, с.205-216.
3. Всемирный доклад по образованию,1998: учителя, педагогическая деятельность и новые технологии. - Париж - Барселона: ЮНЕСКО, 1998.
4. Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры. Заключительный доклад. - Париж: ЮНЕСКО, 1998.
5. Глас Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. - М.: Прогресс,1976.
6. Игнатова В.А. Образовательные запросы общества и актуальные проблемы российской школы.//Педагогика, 2003, №4, с.49-64.
7. Интеграция в мировое образовательное пространство через повышение качества образования.//Высшая школа Казахстана, № 1, 2002, с.8-13.
8. Краевский В.В., Хуторской А.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах. // Педагогика, 2003, №2, с.3-10.
9. Мамытов А. Пути интеграции высшего физкультурного образования Кыргызстана в международное образовательное пространство. - Дис. д-ра пед. наук. 133.00.04, Бишкек,1998.
10. Пиаже Ж.,Фресс П. Экспериментальная психология.. - М: Прогресс, 1973, с. 89, 115.
11. Пфейфер Н.Э., Прохорова М.В. Проблема развития профессионального потенциала будущих педагогов: Народы содружества независимых государств накануне третьего тысячелетия: реалии и перспективы // Тезисы междунар. научн. конференции. Т 4. - СПб, 1996, с.114-116.
12. Самойлов Н. Ядро знаний как информационная система. //Вестник высшей школы, 2002, № 4, с. 15-18.
13. Янковский В.Е. Система и содержание профессиональной подготовки учителя в современных западных странах. - Дис. К.п.н. (ИТОП РАО) - М., 2002.

***

Мақалада студенттерді, яғни болашақ БӘД және дене шынықтыру пәні мұғалімдерін оқытудың мәселелері қарастырылады.

УДК 581.9; 911.2

Дарбаева Т.Е. *- д.б.н., профессор*
Бохорова С.Н. *- магистр*
Жароева А.Г. *- преподаватель*
ЗКГУ им. М. Утемисова

МЕТОДЫ ФЛОРИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ВО ВРЕМЯ УЧЕБНОЙ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ СТУДЕНТАМИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

При определении гербарного материала во время полевых практик в ЗКГУ им.М.Утемисова были использованы многолетние сводки: «Флора СССР»), «Флора европейской части СССР», «Флора Казахстана», «Деревья и кустарники СССР», «Определитель высших растений европейской части СССР», определители по семействам В.В.Иванова «Материалы по флоре и растительности Северного Прикаспия». Кроме того, использованы коллекции, хранящиеся в гербарной кафедры биологии и экологии им. проф. В.В.Иванова ЗКГУ им. М. Утемисова г. Уральска. Номенклатура растений употребляется в соответствии с современными требованиями (Черепанов). Использованы методы систематического и географического анализа принятых в настоящее время (Юрцев, Камелин). Соотношение жизненных форм рассматривалось по классификациям И.Г.Серебрякова и К.Раункиера. Родовое богатство вычислялось по методике, приведенной в работе В.М.Шмидта.

Остановимся на методах флористических исследований применяемых во время учебной полевой практики (1, 2). В пойме рек Урал, Чаган, Деркул распространены лесные экосистемы, которые изучаются во время полевых практик. Изучение совокупности любых природных объектов включает стадию накопления информации и последующее выделение групп объектов, сходных по определенному набору признаков, принимаемых как наиболее важные, показательные. Таким образом, производится выделение типов объектов и при необходимости их дальнейшее последовательное объединение в более крупные группы, т. е. строится их классификация.

Классификация лесных сообществ поймы р. Урал в пределах Западно-Казахстанской области необходима для представления о разнообразии, сходстве и различиях лесной растительности разных

регионов поймы, для картографирования лесной растительности, для оценки особенностей влияния факторов местообитания на лесные растительные сообщества, для рационального ведения лесного хозяйства и выбора стратегии охраны лесной растительности.

Растительные сообщества характеризуются рядом признаков, которые принимаются в качестве критериев при разработке классификаций. Наиболее важными из них мы считаем:

•*флористический состав* — набор видов, слагающих сообщества;

•*структурно-ценотические особенности* - вертикальное (ярусы, пологи) и горизонтальное (синузии, микрогруппировки) строение; количественное соотношение популяций видов каждого яруса (доминанты, содоминанты, второстепенные виды); статус (роль) популяций видов в сообществе (эдификаторы, соэдификаторы, ассектаторы);

•*эколого-ценотические особенности* - приуроченность сообществ к определенным условиям местообитания (положение в рельефе, гидрологический режим, свойства почвообразующих пород); количественное соотношение экологических групп видов в составе сообществ, положение сообществ в экологических рядах;

•*динамический статус* – положение сообществ в сукцессионных рядах.

Эколого-фитоценотическое направление, рассматриваемое нами во время учебной полевой практики, является более целесообразным при изучении лесных пойменных сообществ по сравнению с *эколого-флористическим* и *морфолого-статистическим,* так как отличается легкостью распознавания классификационных единиц в природе, позволяет учитывать при их выделении наиболее существенные признаки лесных сообществ: наличие древесной эдификаторной синузии, структуру фитоценозов и ценотическую роль различных компонентов сообществ (через проективное покрытие, встречаемость), условия местообитания.

Следует подчеркнуть, что многие из названных выше исследователей отмечали важность *учета динамического статуса лесных сообществ* при их типологии и классификации.

Динамический подход к классификации лесных сообществ характеризуется рассмотрением основной типологической единицы - типа леса (или серии типов леса) *как динамической системы*. Сущность динамического подхода впервые была сформулирована в

работах А. К. Каяндера, С. Я. Соколова, Б. А. Ивашкевича. Они считали, что при выделении *классификационных единиц должны объединяться лесные сообщества, сменяющие друг друга в возрастных и восстановительных рядах в тех или иных конкретных условиях местопроизрастания.*

Основные синтаксономические единицы. Основной классификационной единицей лесной растительности является *ассоциация* - *абстрактное* понятие, объединяющее *конкретные* лесные фитоценозы, сходные по совокупности признаков. Определение ассоциации, принятое Брюссельским ботаническим конгрессом, устанавливает следующие ее важнейшие признаки: *флористический состав, физиономия* (строение, внешний вид) и *условия местообитания.*

Диагностические признаки ассоциаций в полевых условиях (степные, лесные сообщества). При исследовании свойств конкретных растительных сообществ (фитоценозов) и ассоциаций можно выделить две группы признаков - аналитические *(частные)* и синтетические *(общие). Частные* признаки характеризуют отдельные конкретные фитоценозы - видовой состав, количественные соотношения видов, особенности структуры и давность нарушения (положение в динамическом ряду). *Общие* признаки характеризуют ассоциацию, их можно установить методом сравнения фитоценозов, относимых к данной ассоциации. Эти признаки в совокупности составляют *диагноз ассоциации*, поэтому они называются *диагностическими признаками* ассоциации (Шенников).

Диагностические признаки ассоциации устанавливают на основе сравнительного изучения нескольких фитоценозов в сводной таблице геоботанических описаний (табличный анализ). Таблица представляет собой сводку описаний и содержит информацию о видовом составе и ярусном строении (строки) и обилии (проективном покрытии) видов разных ярусов для каждого конкретного фитоценоза (столбцы).

По таблице определяем общее количество видов в ассоциации, характеризующее ее *флористическую насыщенность* и являющееся диагностическим признаком. Таблица дает возможность установить для каждой пары фитоценозов коэффициент флористической общности (в %), для расчета которого можно использовать какой-либо из стандартных показателей (коэффициенты Жаккара, Коула, Бравэ-Пирсона и др.). На основе данных таблицы можно вычислить

средний коэффициент общности флористического состава ассоциации. Чем больше его значение, тем более однородны по флористическому составу фитоценозы ассоциации, *степень флористической однородности* также является диагностическим признаком ассоциации. Кроме того, таблица позволяет охарактеризовать ассоциацию по степени постоянства присутствия в ней тех или других видов, т. е. установить *константность видов* - важный диагностический признак ассоциации.

Проанализировав *количество и состав доминирующих видов* господствующего яруса и подчиненных ярусов, можно определить, является ли данная ассоциация монодоминантной или полидоминантной, а также установить особенности ее сложения и структуры (3). Эти характеристики также являются диагностическими признаками ассоциации.

Правила наименования формаций, ассоциаций и субассоциаций, класссификация растительности, использующая комплекс признаков растительных сообществ, требует точной, понятной и удобной номенклатуры. Система латинских наименований растительных ассоциаций и формаций была впервые предложена в 1896 г. Сернандером и впоследствии развита и дополнена многими другими геоботаниками. В то же время, отсутствие четко сформулированных номенклатурных правил длительное время являлось тормозом для успешного развития и совершенствования *эколого-фитоценотического направления* классификации.

Название формации образуют из наименования доминирующего вида (или содоминирующих видов) с прибавлением к корню родового названия суффикса *«-eta»*. Например; тополевники – Р*opuluseta,* вязовники – *Ulmuseta,* ольховники – *Alneta* и т. П. Если необходим видовой эпитет, то его приводят в родительном падеже (например, *Pineta albus, U. Laevitis, Piceeta abietis, Betuleta pubescentis).* Если название формации образуется из названий двух содоминирующих видов, то к родовому названию вида, стоящему на первом месте, прибавляют суффикс «-eto», а к родовому названию вида, стоящему на втором месте – суффикс «-eta». Между названиями видов ставится дефис. Например: дубово-тополевые леса – *Queruseto-Populuseta,* березово-сосновые леса – *Betuleto-Pineta,* липово-дубовые леса – *Tilieto-Querceta* и т. Д. Если необходимо использовать видовые эпитеты при наименовании формаций, оба видовых эпитета

приводятся в родительном падеже (например, *Piceeto abietis-Betuleta pubescentis, Betuleto pubescentis-Pineta sylvestris* и т.п.).

При наименовании ассоциаций используют бинарные названия, состоящие из существительного, - названия формации, в котором суффикс «*-eta*» заменяется на суффикс «*-etum*» - и прилагательного (эпитета), указывающего на доминанта (или содоминантов) подчиненного яруса. Например: сосняк лишайниковый - *Pinetum cladinosum,* ельник-черничник - *Piceetum murtillosum,* березняк вейниковый - *Betuletum ca1amarostidosum*.. При необходимости можно указать два содоминирующих вида подчиненных ярусов, тогда к основе латинского родового названия первого вида добавляется суффикс «-oso», например: сосняк багульниково-сфагновый - *Pinetum 1edoso-sphagnosum,* сосняк воронично-багульниковый ярусов при необходимости могут приводиться или быть заключены в скобки, а при последующем упоминании могут быть опущены. Например: сосняк голубично-багульниковый – *Pinetum vaccinioso-1edosum pa1ustris* или *Pinetum vaccinioso (uliginosii) - 1edosum (pa1ustris),* далее - *Pinetum vaccinioso-1edosum*.

Название *субассоциации,* используемой в рамках фитоценотического подхода, состоит из названия *ассоциации,* к которой она относится, и эпитета, соединенных сокращенным словом «*subass*», эпитет может быть образован от названия какого-либо вида, характеризующего субассоциацию, либо может являться прилагательным, характеризующим экологические, структурные и другие признаки субассоциации или ее географическое распространение. Например: сосняк черничный на песках – *Pinetum myrtillosum subbas,* ельник сфагновый с брусникой – *Piceetum sphagnosum subbas*. Vacciniosum vitis-idaea.

Таким образом рассмотрены различные методы исследования лесных, степных сообществ, применяемых в геоботанических и ботанических обследованиях нашей области.

Список использованной литературы:

1. Александрова В.Д. Классификация растительности. Л., 1969. 274 с.
2. Алехин В.В. Методы полевого изучения растительности и флоры. М., 1938. 141 с.
3. Андреева Е.Н., Баккал И.Ю., Горшков В.В. и др. Методы изучения лесных сообществ. С-П.: НИИХии СпбГУ, 2002 – 240 с.
4. Иванов В.В. Определители семейств Северного Прикаспия // Матер. По флоре и растительности Северного Прикаспия. Л., 1964-1989.

***

Мақалада «050113-Биология», 050608-Экология» мамандықтарына ұсынылған өсімдік жамылғыларының түрлі суреттеулері енгізілген зерттеулердің әдістері қарастырылады.

***

In the article have considered method researcher includes description vegetable cover recommend for specialization of «050113-ecology» and «050608-biology».

ӘОЖ 37.035:374.3

Ерғалиев А.С.
«Биология және экология» кафедрасының доценті,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ЖАСТАРДЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫҢ РӨЛІ

Тәрбие – қоғам мәдениетін жасаушы, әрі сақтаушы, әрі оны келер ұрпаққа жеткізуші басты құралдардың бірі. Сонымен бірге, тәрбие беру арқылы тұлғаның іштей түлеуіне мүмкіндік бере отырып, оны рухани құндылықтарды жасауға, насихаттауға жетелейді.

Сондықтан, жеке тұлғаның рухани және жан-жақты дамуының қайнар көзі білім мен ғылымды, тәрбиені қоғам талабына сай дамыта отырып, жас ұрпақ бойында имандылық, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру басты міндет болып есептеледі.

«Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту» тұжырымдамасы білім берудің мақсат-міндеттері мен мазмұны ізгіліктік, рухани-адамгершілік пен демократиялық идеяларға негізделген мемлекетіміздің білім беру саясатын айқындайды.

Адам – адамзаттық, даналық болмысын өз бойына жинақтаған тіршілік иесі. Ал тіршілік иесі - әлемдегі сан алуан халықтың, мемлекеттің, этникалық немесе әлеуметтік топтардың, адамдардың ортақ белгілері мен ұқсастықтарын біріктіретін жалпы адамзаттық құндылық түзетін пенде. Адам – жер бетіндегі тірі ағзалардың ең жоғарғы сатысы, қоғамдық-тарихи іс-әрекет пен қарым-қатынас, мәдениеттің субъектісі. Адамның іс-әрекеті, сезімі мен ойлау ерекшеліктері оның өмір сүріп отырған қоғамдық-тарихи жағдайларына тәуелді болады. Осы ұғым XXI ғасырда жер бетіндегі бүкіл адамзаттық тұтастық идеясына айналуда.

Адамдарға өз өміріне қанағаттануы үшін тек тойынған тіршілік аз, одан адам өзін адам деп сезінбейді екен. Өзін шын адам деңгейінде сезінуі үшін, толық адамдық қанағаттанғандық көңіл-күй үшін ол биологиялық қажеттіліктерден жоғары жатқан әлемде тіршілік еткенді қалайды. Руханилықтың шығу көзі осында. Адам қоғамы пайда болғаннан бастап, оның мүшелерінің мінез-құлық, мүдде, тілек, т.б. жақтан бір-бірімен санасуға тура келгені анық.

Бұл қажеттілік әрі қарай адамдардың отбасылық, қоғамдық, діни және салт-саналық парыз-міндеттерін орындауымен ұштасқан. Біздің бүгінде әдеп-инабат нормалары деп жүргеніміз, сайып келгенде, адамдар арасындағы осынау күрделі өзара қарым-қатынастарды жарасымдылық, сыйымдылық, қолайлылық, жағымдылық, ұнамдылық, яғни, адамгершілік-имандылық тұрғыдан реттеудің шартты қағидалары болып табылады. Осыларды тұтас күйінде атайтын әдеп ұғымы философия ғылымының адамгершілік құлық жөніндегі саласы – әдептанудың (этика) арнайы зерттейтін пәніне айналды. Бұл термин (этика – ethika грекше etnos «ғұрып» деген сөзінен шыққан) тұңғыш рет осы мағынада ғылымға ежелгі заманның ұлы философы Аристотель тарапынан енгізілген.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда маңызды тәрбиелік міндеттер: біріншіден, рухани-адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік сияқты жалпы адамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы; екіншіден, жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтау; үшіншіден, оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, жан дүниесін адами құндылықтар арқылы рухани-адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру.

Адам әрдайым болып жатқан құбылыстарды (саяси, рухани-адамгершілік, эстетикалық және т.б.) бағалауға, міндет қоюға, шешімін іздеп, табуға, оны жүзеге асыруға мәжбүр. Адамның қоршаған ортаға (қоғамға, табиғатқа, өзіне) көзқарасы екі жақты белгіленеді: практикалық және теориялық. Практикалық және теориялық көзқарастардың байланысын аксиологиялық (грек. ахіа - құндылық және logos - ғылым) немесе құндылықты тұрғы жүзеге асырады. Ол, бір жағынан құбылыстарды зерттесе, екінші жағынан қоғамды ізгілендіру міндетін атқарады. Аксиология адам құндылығының өзегін құрайды.

XI ғасырдың аса көрнекті ойшылы, философы Ж.Баласағұн рухани адамгершілігі мол адамды «антына адал, уәдесіне берік, адам – өз бақытының қожасы. Бұл үшін ол өз бойына рухани адамгершілік қасиеттерді қалыптастырып отыруы тиіс» деп сипаттайды. Ж.Баласағұн сонымен қатар адамның сезім дүниесіне, эмоциональдық көңіл-күйіне де ерекше көңіл бөледі. Жақсы адамдардың басты сипатының бірі, сезімталдық, ішкі рухани

өмірінің әсемдігі, жан дүниесінің сұлулығы. Адам өзінің ақыл-парасатымен қатар сезім дүниесін де билеп игеруі керек, яғни ол өз көңіл-күйінің де қожасы, сүлесоқ, көңілсіз сезімді адам – бұл әлде де болса тәрбиесі жетіспеген адам. Осындай кемшіліктерден адам бір өзі жапа шекпей, өзін қоршаған адамдар алдында да айыпты болып саналады»,-дейді. Бұдан Ж.Баласағұнның адамзат баласының шынайы рухани-адамгершілік мінез-құлқының ақыл-ой, сезімімен үйлесім табуын қарым-қатынас барысында жеке адамның өзін-өзі ұстай білуіне, мінез-құлқына байланысты болады деген пікірде болғанын байқауға болады.

XVI ғасыр мен XVII ғасырдың аралығындағы жаңа педагогиканың негізін қалаушы, ұлы чех педагогы Ян Амос Коменский (1592-1670) жастарды тәрбиелеуде үлкен қызмет атқарды. Оның «Ұлы дидактика» еңбегінде ақыл-ой, адамгершілік тәрбиесінің мәселелері қарастырылған. Я.А.Коменский көзқарасының жаңа бағыттарына қайта өркендеу дәуіріндегі ізгіліктіктің әсері күшті болды. Коменский ортағасырлық мектеп тәртібіне қарсы шығып, мектеп балаға сүйіспеншілікті, адамгершілік жақсы қасиеттерді тәрбиелейтін «адамгершіліктің шеберханасы» болуға тиіс деген көзқарасты ұсынды. Я.А.Коменский: «...мектеп – адам ақылының шыңдалатын шеберхана сияқты орны және оқушылардың адамгершілігін, ақылын тәрбиелеудегі білім мен оқытуды ұйымдастыратын орталық», дей келе, «...адамгершіліктің аса тамаша ерекшеліктерінің бірі – эгоизмнен арылу, көпшілік ісінің сәттілігі және әділеттілік үшін әрекет ету керек» деген құнды пікірін қалдырды. Я.А.Коменский балалар мен жастар мінезінде ерлік, өзін-өзі билеу, кішіпейілділік, сыпайылық, еңбексүйгіштік сапаларды тәрбиелеуді талап етті.

Құндылық – адам өмірінің бағыт-бағдарын анықтайтын рухани күш. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында «рух» – «жан дүниесі», кейде «жан» атауының баламасы ретінде қолданылады. Бұл екі түсінікті адамның дене және сана еңбегінің тұтас көрінісі деп белгілейді. Діни философиялық метафизикада «жан» және «рух» түсініктерінде онтологиялық-космологиялық мағына берілген.

Руханилық – адам танымы мен дүниеге көзқарасының адамаралық қарым-қатынастағы биік рухани-адамгершілік қағидасы. Руханилық мәдениеттің құнарлана түсуіне, іргетасы бекуіне ықпал етеді. Руханилық - жеке адамға да, үлкен әлеуметтік топтарға да қажет құбылыс ретінде кез келген мәдениетті жаңғырта

түсетін, болашаққа жылжуына іргетас болатын ішкі мәндік заңдылықтар жиынтығы. Руханилық бар жерде адамдардың бір-біріне құрметі, ізгілік қатынастары қалыптасады. Әр түрлі салаларда кәсіби деңгейі жоғары кез келген шебердің туындысы руханилық негізде жасалуы, жалпы қоғамның әлеуметтік дамуы мен рухани жетілу жолына түсу үшін қажет. Ондай іс-әрекеттің нәтижелері қомақты дүниелерге айналып, рухани мұра ретінде қызмет атқарады. Мәселен, Қорқыттың, Құрманғазының күйлері, Абайдың өлеңдері мен қара сөздері, қазақ билерінің шешендік сөздері руханилықтың тарихи үлгілері болып табылады. Халық армандаған тұлғалық бейнелерді фольклорда, аңыз әңгімелерде руханилық кемелденген кейіпкерлер түрлерінде көрініс беріп отырады.

«Руханият» сөзі – «рухани ниет» деген сөздің қосындысы. Рухани ниетте болу, рухани іздену, рухани жұмыс істеу, рухани ләззат табу дегенге қоса, халықтың ғасырлар бойы, жиған рухани мұрасы, рухани дүниесі, рухани өнер-білімі секілді мағынаға ие. Рухани ниеттегі адам үшін жалған дүниенің аз мөлшері қанағат еткізеді, өйткені оның аштығы рухани дүниеге арналған.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларын тәрбиелеу мәселесінде адамның ішкі жан дүниесін, рухани әлемін танып, дамытып, жетілдіру бағытында ізденістер жүріп жатыр. Мәселен, қазақстандық ғалымдар білім мен тәрбие беруді дамытуда жеке тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарын ғылыми-теориялық, әдіснамалық бағытта әр қырынан зерттеу жүргізіп келеді. Олар Қ.Б.Жарықбаев, А.А.Бейсенбаева, С.А.Ұзақбаева, Қ.Қ.Жампеисова, С.Қ.Қалиев, Р.К.Төлеубекова, Г.А.Уманов, Н.Д.Хмель, Ж.Наурызбай, Т.Сламбекова және т.б. Аталған ғалымдардың ортақ ойлары: адамның кісілік келбеті, соған лайықты бола білу, адамның табиғатпен, әлеммен үйлесуі, халықтық дәстүр, рухани мәдениет негізінде болашақ ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін жаңа сатыға көтеруді негіздеу. Педагог-ғалымдар қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгеріс жас ұрпақты өмірге белсенді араластырып қана қоймай, сонымен бірге олардың әлемдік өркениеттен сусындауын да көздейді деп зерделейді.

Енді «құндылық» ұғымының қалыптасуына тоқталатын болсақ, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық деп сипатталған. Құндылық арқылы сол

заттың маңызын, мәнділілігін, пайдалылығын, қажеттілігін, керектілігін білуге болады (Каплиева123).

Құндылықтар мәселесін зерттеген көптеген еңбектер белгілі: С.Ф.Анисимов, В.Ю.Салов, Л.М.Фридман, Н.Ю.Кулагина, В.А.Сухомлинский, Х.Маданов, Э.А.Урунбасарова. Бұл еңбектерде құндылық мәселелерінің мәні мен табиғатына және тәлім-тәрбиелік жақтарына жан-жақты көңіл бөлінген.

Рухани-адамгершілік даму – жеке тұлғаның тәрбиеге, әлеуметтік ортаға, жеке тәжірибесі мен өзін-өзі тәрбиелеуіне байланысты адамгершілік тәрбиелілігінің жетілу деңгейі. Тәрбие жүйесінің тиімділігінің аса маңызды көрсеткіші баланың адамгершілік жағынан жетілуі, оның рухани-адамгершілік қасиеттерінің елеулі өзгеруі болып табылады. Жетілгендік балалардың дағдылы және күрделі жағдайлардағы адамгершілік мінез-құлқының тұрақтылығынан, мінез-құлқының ересектер бақылауынан біршама тәуелсіздігінен, өз әрекеттерінің адамгершілік тұрғыдан қандай болатынын алдын ала болжап білуден іштей бақылауы – ожданының пайда болуынан, әрекеттерінің моральдық жағын, өзінің адамгершілік қасиет иесі екенін түсіне білушіліктен көрінеді. Адамгершіліктің дамуы – тәрбие жүйесінің жемісі. Бұл жүйенің жемісі – тәрбие жұмысының пәрменділігі.

Рухани-адамгершілік тәрбие беруде жеке тұлғаның әлдебір әрекетке баруына түрткі болатын сенімді туғызатын сана мен мінез-құлық қалыптасады. Олар өз кезегінде түрлі іс-әрекеттер арқылы көрініс тауып, тұлғаның өз қызметінде тікелей басшылыққа алынып отырады. Мұндай іс-әрекеттер мен себептер әрбір тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарының сапасын ашып көрсетіп отырады.

Өмірлік маңызы бар мәселелерді шешуде, жеке тұлғаның қоғамға (идеялық, ұжымдық, интернационалдық, отаншылдық), еңбекке және оның нәтижелеріне (еңбекқорлық, тәртіптілік, ұқыптылық), өзіне және басқа да адамдарға (адалдық, мейірімділік, принциптілік, табандылық) деген өзіндік көзқарасын айқындайтын моральдық құндылықтарының болуы айрықша маңызға ие болады.

«Жаным - арымның садағасы» деп халық айтқандай, жанды жүдетпей, дүниежүзілік рухани қазынаны бойға сіңіруге ұмтылу – парыз, дүниені ұстап тұрған тіршіліктің алтын діңгегі үлкен рухани-адамгершіліктің иесі болу – парыз. Балаға қойылатын басты талап – асыл да ізгі рухани-адамгершілік қасиеттерді бойына

сіңірген, ұлағатты азамат болып шығу. Өйткені, адам өзінің адамгершілігімен, қайырымдылығымен, адалдығымен және әділеттігімен ардақты.

Бүгінгі күндегі оқушы бойындағы рухани-адамгершілік құндылықтардың мәні мен мазмұнын төмендегідей сипатта қарастырамыз:

- оқушы жалпы адамзатқа тән құндылықтар мен жеке қазақ халқына тән ұлттық құндылықтарды анықтап тануға, одан қажеттісін ала білуге бағдарланған, ғаламдық қол жеткен ғылыми жетістіктерді өздігінен білім алу үрдісінде қолдануға, жаңашыл, қайырымды, туған елін, жерін, отбасын, Отанын, мектебін сүйетін және олардың алдында парызын түсініп, бар құндылықтарды толықтыра түсетін, табиғатты, өсімдіктер мен жан-жануарларға қамқор болуы керек;

- оқушы еңбек етуге қабілетті, жинақы, ұқыпты, іскер, өз қажеттілігіне орай болашақ мамандығын таңдаған, жауапкершілігін түсінетін, өзіне-өзі қызмет етуге дағдыланған, уақытты тиімді пайдаланатын, қоғам-адам өміріндегі еңбектің орнын түсінген, жауапсыздықты, еріншектікті, табиғат байлықтарын рәсуә етушілерді жаны сүймейтін, оқу-тәрбие үрдісінде білім мен ғылым негіздерін сапалы игеріп, болашақ кәсіпкерлікті шығармашылық деңгейде тәрбиеленуі керек;

- оқушы дені сау, төзімді, шымыр, ширақ, қайратты, сымбатты, талғампаз, батыл, өжет, салауатты, жүйкесі мықты, Отанын қорғауға даяр, жеке бас гигиенасын сақтайтын, жұмыс орнын жинақы ұстайтын, зиянды әдеттерден аулақ, салауатты өмір салтын қалыптастыруға ұмтылатын, адамға тән жақсы қасиеттерді бойына сіңірген әлеуметтік белсенді жеткіншек.

Олай болса, бүгінгі күні тарихтың әрбір тасын қалайтын келешек ұрпағымыздың жаман қасиеттерден ада болып, бойындағы ең жоғары құндылық рухани-адамгершілік екенін ұғына отырып, өз алдарына сол құндылықтарды өркендетіп дамытуды мақсат етіп қоя білу бүгінгі күннің өзегіне айналып отыр.

Сыныптан тыс жұмыс дегеніміз – оқушылардың сыныптан бос уақыттарында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының жүйесі. Бұл біртұтас педагогикалық процестің құрамдас бөлігі болып табылады. Оның негізгі мақсаты – оқушылардың бос уақытын дұрыс ұйымдастыру, олардың сабақта алған білім, іскерлік, дағдыларын дамыту. Сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып өткізу жолдары, әдістемесі, түрлері мен

формаларын Н.И.Болдырев, В.И.Фурсов және т.б. өз еңбектерінде атап көрсеткен. Егер сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқу процесімен ұштастыру, бүкіл тәрбие жұмысының жүйесін дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі.

Жеке тұлғаның қалыптасып дамуы үздіксіз сипатта болатыны бізге мәлім. Оның жүзеге асуы тек сабақ жүйесінде ғана емес, сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік әрекеттермен ұштасады. Ол әдетте сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыс болып бөлінеді. Оның бірі тәрбие сағаты сыныптан тыс жұмыстардың бір формасы болып табылады.

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы – тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын, мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі. Ол әр түрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал ете алады. Сыныптан тыс ұйымдастырылатын тәрбие жұмыстары мынадай мүмкіндіктер береді:

Біріншіден, оқудан тыс әр тарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әр түріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егер де балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады. Бүгінде бала өзінің бос уақытын қандай іске арнауды білмей жатса, соның негізінде жастар арасында қылмыстың көбеюіне әкеледі. Сондықтан бұл өте өзекті мәселеге айналуда.

Төртіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуге тәрбиелейді. Тіпті оқудан

тыс әрекеттің қандай да бір түрі болмасын, танымдық, спорттық, еңбек, қоғамдық пайдалы, оқушылардың өзара ынтымақтастық тәжірибесін белгілі бір салада байытады, қорытындысында үлкен тәрбиелік нәтижеге қол жеткізуге ықпал етеді. Мысалы, балалар бірігіп спектакль қойды делік, онда өзара қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді. Сыныптың тазалығын ұжым болып атқарса, онда өзара міндеттерін бөлісу тәжірибесін меңгереді. Спорттың әрекетте балалар «Бірі бәрі үшін, бәрі бірі үшін» деген қағиданың маңызын жете түсінеді, т.с.с.

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Сынып жетекшісі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын таңдауда ерікті болады. Бұл, бір жағдайда оған өзінің көзқарасы және сенімі тұрғысында әрекет етуге мүмкіндік берсе, екінші жағдайда, оның жауапкершілігін арттырады. Бұған қосымша, одан шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысының нәтижесінде күнделікті бақылау мүмкіндігінің болмауы. Себебі, онда тек жалпы жетістік пен оқушылардың жеке дара даму деңгейін бақылауға ғана мүмкіндік береді. Соған сәйкес қандай да бір форма немесе әдістің нәтижесін бірден анықтау өте қиындықты туғызады. Мұндай ерекшелік сынып жетекшісін табиғи жағдайда жұмыс жасауды, балалармен қарым-қатынаста немқұрайлылыққа жол бермеуді және оның нәтижесін бағалауда оларды шиеленіскен жағдайдың болмауын қажет етеді.

Жетіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдары бос уақытта (үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында) ұйымдастырылады. Сонымен қатар, оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылықтың өкілдері қатыстырылады.

Қазіргі тәрбиені ізгілендіру, мектепті демократияландыру, тұлғаға бағытталған көзқарас жағдайында тәрбие процесінің тек мақсаттылығы, мәні және мазмұны ғана өзгермейді, сонымен бірге тәрбиенің ұйымдастыру формасына тікелей қатысты оның әдістемесі де өзгереді. Ол өзімен бірге дәстүрлі формаларды қайта қарау және қайта құруға, дәстүрлі емес формаларды шығармашылықпен іздестіруге ықпал етеді. Сондықтан оқушылардың оқудан тыс әрекеттері нақты мақсатты көздейді – белгілі бір нәрсеге қатысты нақтылы қарым-қатынасты дамыту: музыкаға, қылқалам (живопись), табиғат, кітап оқуға, т.б. Осыған байланысты ұйымдастыру формасы таңдалады. Олар: тәрбие сағаты, пікірталас, оқырмандар конференциясы, лектория, саяхат, мектеп балы, т.с.с. Содан кейін барып оқушылардың жас және дара ерекшеліктеріне сай, сынып жағдайына байланысты нақтылы тақырып атауы анықталады.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру процесін жетілдірудің ең маңызды бағыты, оқытуды қоршаған өмір болмысымен, әлеуметтік жағдайлармен, өндірістік немесе шаруашылық еңбекпен байланыстыра отырып, мектеп оқушыларының өзін-өзі тәрбиелеуге деген мұқтаждықтарын өз-өзіне қызмет көрсету және өздеріне лайық қоғамдық пайдалы еңбекке араласуға деген ықыластығын оятуға ықпал етуге бейімдеп құру.

Мектептен және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының мазмұндық жүйесін, мектептік оқу-тәрбие процестерінің тиімділігін арттыруға бағыттап қайта құру, жас ұрпаққа саналы тәрбие берудің алдағы міндеттерін шешуге бағытталған негізгі бағыттары, әдістері, бүгінгі мектеп өмірінде жүргізіліп жатқан реформаның стратегиялық бағдарламасының негізгі мазмұны болуы да сондықтан.

Мектеп оқушыларының мінез-құлықтық тәртібін, рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық міндеттерді қамтитын тәрбиелік іс-шаралардың мектептен, сыныптан тыс формалары мен әдіс-тәсілдері сан алуан. Әр жастағы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына ықпал ететін педагогикалық құралдары мен тәсілдерін мақсатты түрде анықтап, оның оқу, білім беру мазмұны мен тікелей байланысын, әсер ету деңгейін айқындап отыру - тәрбиеші ұстаз үшін маңызды іс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Корнетов Г.Б. Становление и развитие воспитания в доклассовом обществе. М., 1988

2. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. М., 1995.

3. Баймурзин М.И. Проблемы педагогики в научном наследии аль-Фараби// Изв. АН Каз.ССР, серия общ,наук.-1998, № 3.

4. Ж.Баласағұн («Құдатғу білік», XI ғ.),

5. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. Алматы, 2000.

6. Урынбасарова Э.А. Становление и развитие теории нравственного воспитания школьников Казахстана. –Алматы, 1999.

7. Караев А.М. Жастарға адамгершілік тәлімі. Алматы, 1989.

***

Одной из актуальных проблем сегодняшнего дня является образование и воспитание молодежи в соответствии с требованиями, обусловленными новыми взаимоотношениями в условиях социально-экономического преобразования общества.

***

One of today's most relevant problems is education and the youth upbringing, according to the requirements caused by new interactions under conditions of the society's social-economical change.

УДК 338.24:37.037:351.85

Жищенко А.Н.
ст. преподаватель
ЗКГУ им.М.Утемисова

ПРОЦЕССЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ И СПОРТИВНОЙ ТРЕНИРОВКОЙ

В процессе физического воспитания решаются разнообразные задачи, общие (социальные) и частные (спортивные), выполнение которых, в конечном счете, должно обеспечить крепкое здоровье, нравственное воспитание, гармоническое физическое развитие, совершенствование технического мастерства, высокий уровень специальных физических и психологических качеств, а также возможности приобрести комплекс знаний и навыков в области теории и методики спорта (Л.С. Дворкин, 1996; Л.П. Матвеев, 1999; Ю.Ф. Курамшин, 1999).

При отборе и подготовке спортсменов на различных уровнях управления, планирования, прогнозирования, учета, отчетности и в научно прикладных исследованиях в спорте важная роль отводится анализу результатов за периоды определенной продолжительности, являющиеся ориентиром для определения, оценки и прогноза спортивных показателей спортсменов (А.С. Медведев, 1997; Л.С. Хоменков, 1980; Л.М. Куликов, 1995). Эффективность процесса управления во многом зависит от методов, позволяющих получать информацию об изменениях в состоянии спортсменов, вызванных выполнением запланированной двигательной нагрузки, т.е. от системы обратной связи.

Крайне мало исследований самого процесса управления тренировочным процессом (речь главным образом идет о срочной информации) (В.К. Бальсевич, 1999; А.С. Медведев, 1997; В.Д. Зверев, 2002). В настоящее время в подготовке тяжелоатлетов широко используются математические методы, позволяющие подбирать адекватные, со строгим учетом индивидуальных особенностей тяжелоатлетов, зоны мощностей (интенсивности) нагрузок (А.В. Воробьев., А.В. Черняк., А.И. Фаламеев, 1984; А.С. Медведев, 1995; Г.П. Виноградов, 2004).

Впервые мысль о том, что спортивная тренировка, а в более широком плане физическое воспитание, должно являться

процессом управляемым, была высказана видными теоретиками физического воспитания и спорта (А.Д. Новиковым, 1949; Н.Г. Озолиным, 1959).

Управление - это процесс перевода сложной динамической системы из одного состояния в другое путём воздействия на те перемены величины, которые в целом определяют функционирование рассматриваемой системы (Л.С. Дворкин, 1989; Ю.М. Портнов, 1996; А.Г. Левицкий, 2002). Н.В. Семашко (1976) под управлением понимает процесс целенаправленного воздействия органа управления на объект управления, направленные на достижение поставленной цели.

Понятие «Управление» в настоящее время приобрело статус общенаучной категории и выполняет ключевую роль в процессе познания сложных систем. Управление, наиболее эффективно ведущее к цели (с учетом всех требований и ограничений), принято понимать как оптимальное. Сложность последнего обусловлена тем, что, во-первых, управление осуществляется не во всяких, а только в высокоорганизованных системах, с присущими им сложными нелинейными причинно-следственными зависимостями как динамического, так и статического порядка (В.Г. Афанасьев, 1986). Во-вторых, исключительно интенсивное развитие спорта в современных условиях, характеризующееся непрекращающимся ростом спортивных результатов и высочайшей конкуренцией на международной арене, связано с выполнением огромных (практически предельных) тренировочных нагрузок, значительным увеличением соревновательных воздействий на высоком психоэмоциональном фоне, разработкой и внедрением нетрадиционных средств и методов специальной подготовки и восстановления работоспособности спортсменов после включения мощных тренировочных и соревновательных нагрузок. Успехи биологических наук, а также исследования при создании сложных технических систем на рубеже 40-50 годов двадцатого столетия позволили существенно расширить видимую сферу действия управленческих процессов и подойти вплотную к глубокому пониманию сущности феномена управления.

В управлении выделяют: управляемую систему и систему управления (управляющую систему). Под управляемой системой понимают объект управления, в качестве которого можно рассматривать в целом процесс подготовки спортсмена.

Роль управляющей системы в спортивной тренировке выполняет тренер, принимающий решение по направлению, средствам тренировки и их дозировке. Однако в вопросах управления подготовкой спортсмена существуют неоднозначные точки зрения. Н.Г. Озолин (1970) под управлением понимает процесс непрерывного сопоставления следствий с причинами, выработку решений и их реализацию в виде тренировочных программ.

По мнению Ю.В. Верхошанского (1988), техника управления ходом тренировочного процесса конкретно сводится к оценке и контролю динамики состояния спортсмена, тщательному учету выполняемой нагрузки и анализу взаимосвязи между ними.

В свою очередь, В.В. Кузнецов, А.А. Новиков (1975) рассматривают систему упражнений в виде четырех подсистем: разработка модельных характеристик состояний, необходимых для достижения запланированного спортивного результата; разработка характеристики программы, раскрывающих содержание процесса тренировки, соревнований и восстановления: разработка системы контроля за текущим состоянием и выполнением запланированной программы; обеспечение необходимой коррекции в намеченной программе.

Зациорский В.М. (1982) под управлением понимает перевод какой-либо системы в желаемое состояние.

М.А. Годик (1980) считает, что управление любым процессом состоит из трех стадий: сбора информации об объекте и внешней среде, в которой объект функционирует; анализа полученной информации; принятия решения.

Н.Ф. Талызина (1975) предлагает разработку 2-х видов программы управления - основной и корректирующей. Основная программа составляется до начала функционирования системы управления с учетом ее исходного состояния и прогноза дальнейшего развития, а корректирующая - по ходу процесса управления на основе анализа информации, получаемой по каналу обратной связи.

Как отмечает В.Н. Платонов (1985), основным резервом совершенствования процесса спортивной тренировки станет, прежде всего, научное обоснование методов и средств управления - оптимизация различных сторон тренировочного процесса с позиций создания необходимых условий для полноценного управления физическим состоянием спортсмена и протеканием

адаптационных процессов в направлении обеспечения уровня подготовленности, определяемого в соответствии с планируемой структурой соревновательной деятельности и заданным уровнем спортивного результата.

Согласно мнению ряда авторов (В.А. Запорожанов, И.В. Тер-Ованесян, 1971; В.А. Запорожанов, 1978; В.М. Зациорский, 1979), раскрывающих суть проблемы управления тренировочным процессом, необходимо оценивать пять основных компонентов:
1) тренировочную нагрузку; 2) функциональное состояние организма спортсменов; 3) технико-тактическую оснащенность;
4) особенности поведения на соревнованиях; 5) спортивный результат.

В последние годы в практике спорта наметилась тенденция управления процессом спортивной тренировки через физическое состояние в связи с тем, что оно является ведущим компонентом, оказывающим существенное влияние на состояние технико-тактического мастерства и специальной работоспособности.

В результате тренировки в организме спортсмена происходят разнообразные морфофункциональные изменения, которые определяют состояние тренированности спортсмена (С.П. Летунов, 1954; Н.В. Зимкин, 1956;А.В.Коробков, 1960).

Многообразные и постоянно происходящие изменения в состоянии организма спортсмена являются объективной основой для управления процессом спортивной тренировки. Осуществляется это при помощи информации, характеризующей: динамику состояния спортсмена; выполнения тренировочной работы; результаты соревновательной деятельности.

Систематическое сопоставление количественной информации об этих трех процессах является базисом для принятия управленческих решений (М.А. Годик, 1980; В.Н. Платонов, 1984).

Оптимальность управление определяется достижением цели с наименьшими затратами времени и энергии путем выбора управляющих воздействий. Основным критерием управления тренировочным процессом является величина прироста спортивного результата.

Исходя из вышеизложенного, управление подготовкой спортсмена понимается нами как систематически осуществляемое, целенаправленное воздействие на процесс тренировки для достижения намеченного (запланированного) результата на основе: разработки программы тренировочного процесса; разработки

системы комплексного контроля за уровнем и состоянием подготовленности спортсменов и выполнением запланированной программы; сопоставления результатов исследования с модельными характеристиками и программными контрольными нормативами; обеспечения необходимой коррекции процесса подготовки.

Список использованной литературы:

1. Виноградов Г.П. Сравнительная характеристика упражнений с отягощениями для тренировки рекреационной направленности/ Актуальные проблемы физической культуры: СПб. 2004.

2. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса. - М. ФиС, 1988.

3. Дворкин Л.С. Силовые единоборства. Атлетизм, Культуризм, Пауэрлифтинг, гиревой спорт. - Ростов/Дон, Феникс, 2001.

4. Зверев В.Д., Смирнов Ю.А. Особенности тренировочного процесса в бодибилдинге у юношей с различными типологическими особенностями телосложения, Учебно-методическое пособие, СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 2002.

5. Зайцев Г.К. Физическое воспитание и спортивная подготовка. Новые подходы, Л., 1991.

6. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена. М., ФиС, 1982.

7.Курамшин Ю.Ф. Методы обучения двигательным действиям и развития физических качеств, Л., 1991.

8.Медведев А.С. и др. Объём и интенсивность тренировочной нагрузки. М., ФиС,РГАФК, 1997.

9.Платонов В.Н. Теория и методика спортивной тренировки. К. Внешняя школа, 1985.

10.Юдин А.С. Эффективность различных вариантов организации и содержания ФВ студентов в ВУЗе. Автореф. дис. СПб., 1991.

***

Мақалада спорттық жаттығулар мен дене дамуын бақылау және басқару үрдістері жөнінде ой қозғалған.

УДК 369.373.3

Жумагалиева Д.Ш.
магистр педагогики и психологии
ЗКГУ им. М.Утемисова

ИНТЕГРИРОВАННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ОСНОВА ПРИОБРЕТЕНИЯ МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА

Социально-экономические преобразования в Республике Казахстан резко изменили экономические и ценностные ориентиры казахстанского общества, что повлекло за собой изменение целей и задач, стоящих перед образованием [1]. Концепция модернизации казахстанского образования на период до 2015 года определяет цели общего образования. Основные из них определены необходимостью формирования у каждого выпускника общеобразовательной школы целостной системы универсальных знаний, умений и навыков, самостоятельной деятельности, гражданской ответственности и правового самосознания, духовности и культуры, инициативности, толерантности, способности к успешной социализации в обществе [2].

В связи с переходом на 12-летнее среднее образование определены концептуальные позиции и нормативно-правовые рамки модернизации системы образования в Республике Казахстан, послужившие основанием для разработки Государственного общеобязательного стандарта образования для школ с 12-летним сроком обучения. Новая модель национальной школы будет отличаться от прежней не только новым содержанием образования, но и иной методической системой обучения. Обновление общего среднего образования ориентировано на достижение обучающимися результатов образования, выраженных через предметные результаты обучения, метапредметные результаты и социализацию обучающихся - личностные результаты. Согласно заявленной цели и задачам 12-летнего среднего образования Стандартом: социализация обучающихся - личностные результаты в виде системы ориентаций и ценностей; метапредметные результаты - сформированные ключевые компетентности как универсальные способы деятельности, используемые при решении проблем в рамках учебно-воспитательного процесса и реальных

жизненных ситуациях; предметные результаты обучения - освоенные знания, умения, навыки и компетентности по образовательным областям [3].

Определение основных целей образования всего периода обучения в общеобразовательной школе дает возможность конкретизировать эти цели на каждой ступени образования - начального общего, основного и среднего (полного) общего образования.

Основные задачи начального общего образования - развитие личности школьника, его творческих способностей, интереса к учению, формирование желания и умения учиться; воспитание нравственных и эстетических чувств, эмоционально-ценностного позитивного отношения к себе и окружающим. Решение всех этих задач возможно, если исходить из гуманистического убеждения, опирающегося на данные педагогической психологии: все дети способны успешно учиться в начальной школе, если создать для них необходимые условия**. Одно из основных условий личностно-ориентированного подхода к ребенку в первый период его обучения в школе -** опора на его жизненный опыт.

Проблема приобретения индивидом жизненного опыта неоднократно поднималась в зарубежных, российских и отечественных исследованиях (**Р.Вейсен, Дж.Ли, Дж.Оли, Д.Пеллаукс, Б.Спрунгер, В.Эванс, В.С.Барулин, П.В.Корнеев, Е.И.Кукушина, А.А.Бейсенбаевой, К.К.Жанпеисовой, А.М.Муханбетжановой, Ш.Т.Таубаевой, Г.М.Храпченкова и др**).

Жизненный опыт - это самобытный, неповторимый синтез всевозможных умений, навыков, эмпирических знаний и оценок, впечатлений, чувств и других актов и состояний, осуществляемый в ходе человеческой жизни и направленный на решение ее проблем (П.В.Корнеев).

Формирование жизненного опыт невозможно без психосоциальной компетенции обучающихся, для развития которой необходимы жизненно важные навыки, т.е. способности человека демонстрировать гибкое и адекватное поведение, позволяющее успешно решать задачи повседневной жизни: умение решать проблемы; умение творчески мыслить; умение мыслить критически; умение общаться; умение устанавливать межличностные отношения; самоосознание; умение сопереживать; умение владеть эмоциями и др. [4].

Изучению видового многообразия жизненного опыта детей: нравственного, продуктивного, эмоционального, познавательного и др. посвящены ряд диссертационных исследований (Р.Г.Амосова, О.Ю.Елькина, В.Ф.Подгорный, Л.Ф.Шибанова и др.). Отсюда можно сделать вывод, что жизненный опыт – понятие очень емкое и многогранное.

На основе анализа содержания и практики обогащения жизненного опыта детей в начальной школе характеристику структуры этого личностного новообразования сосредоточим вокруг трех главных жизненных ценностей – Я, Общество, Природа. Процесс приобретения младшими школьниками жизненного опыта в учебно-воспитательном процессе представляет собой совокупность процессов осмысления своего отношения к жизненным ценностям, на основе которых построено интегрированное содержание образования в начальной школе.

Моделирование современной начальной школы на основе интеграции знаний о развитии окружающего мира и общества способствует формированию у детей целостности «картины мира». С приходом ребенка в школу эта целостность разрушается из-за границ между предметами. В результате знания, приобретенные детьми, мало связаны между собой. Чтобы устранить границы между предметами, их можно объединить вокруг главных жизненных ценностей – «Я», «Общество», «Природа». Это позволяет рассматривать предмет с разных сторон, раскрывать все его взаимосвязи. Можно гораздо лучше использовать анализ, синтез, сравнение, объединение. Интегрированные курсы, построенные на основе слияния двух-трех предметов или объединения отдельных тем в интегрированные блоки дают возможность оптимального сочетания содержания и экономии времени. Эталон содержания жизненного опыта младших школьников представлен в виде рисунка 1.

Рисунок 1 – Объединение основных жизненных ценностей – «Я», «Общество», «Природа» между учебными предметами, составляющих содержание начального образования

Из рисунка 1 видно, что интеграция в содержании образования начальной школы осуществляется через объединение вокруг главных жизненных ценностей – «Я», «Общество», «Природа». Компоненты окружающего мира представлены как содержательное наполнение в следующих блоках: «Мир вокруг нас», «Человек», «Животный и растительный мир», «Объекты окружающего мира». Содержание первого блока способствует в первый год обучения адаптации обучающихся к школе. Блок «Человек» обращает внимание обучающегося на себя самого как на социальный и биологический объект. Жизнедеятельность человека связана с природой: в блоках «Животный и растительный мир» и «Явления природы» систематизируются знания о живой и неживой природе и устанавливаются связи между природой и обществом (взаимовлияние, подчиненность общим закономерностям и т.п.).

Ведущими принципами отбора данного содержания образования являются: представления о единстве социальной и природной среды человека, а также опора на персональный опыт обучающегося как основу для построения знаний по предмету. Как отмечал СЛ. Рубинштейн: «…всякая

попытка педагога ввести учащихся в мир познания, минуя их собственную деятельность, подрывает основы здорового развития, воспитания личностных свойств и качеств [5 с. 68]. Объединение основных жизненных ценностей – «Я», «Общество», «Природа» между учебными предметами предусматривает следующие ожидаемые результаты:

– опираясь на персональный опыт обучающегося систематизировать и развить его представления о его ближайшем окружении, школе, семье, родном крае, Родине, частях тела и здоровье человека, животных и растениях;

– обеспечить освоение обучающимися норм культурного и безопасного поведения в школе, на улице, в общественных местах, способствующих воспитанию нравственности и патриотических чувств;

– обеспечить формирование у обучающихся базовых компетентностей на основе развития умений наблюдать в соответствии с задачей и планом за сезонными изменениями в жизни растений и животных, трудом людей в разные времена года, собственной деятельностью в природе.

Таким образом, **жизненный опыт младших школьников** - синтез представлений, впечатлений, чувств, ценностных ориентаций о самом себе, природе и обществе – как главных жизненных ценностях, а также практических умений и навыков, необходимых для успешной жизнедеятельности, для самостоятельного решения своих жизненных проблем.

Список использованной литературы:

1. Послания Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие - новый экономический подъем – новые возможности Казахстана».

2. Концепция образования Республики Казахстан до 2015 года // УК № 1-2, 15 января 2004.

3. Государственный общеобязательный стандарт начального образования Республики Казахстан.- ГОСО РК 2.003.1 – 2008.

4. Ковалько В.И. Здоровьесберегающие технологии в начальной школе. 1-4 классы. М.: “ВАКО”, 2004, 296 с. – (Педагогика. Психология. Управление.)

5. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. - М.: Известия АПН РСФСР, 1958. -147с.

***

Бұл мақалада бастауыш деңгейдің білім беру мазмұнының өзектілігі қарастырылады. 12 жылдық білім беруге көшу білім берудің мазмұнын, оның базалық әдіснамалық негіздерін өзгертуді қажет етеді. Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын өзгерту білім мазмұнын оның барлық деңгейлерінде – білім беруге деген жалпы тұрғылардан бастап, оны бағалау жүйесіне дейін – жаңа мазмұнда даярлаумен байланысты.

***

In the Education Developing Program of the Republic of Kazakhstan for 2005-2010 is noted that as a result of education the learners have to become not only proficient in knowledge, skills and acquirements but they have to learn on one's own manage, analyze, structure and have to use efficiently the information for maximal self-actualization and for useful fusion into social life.

ӘОЖ 316.472.4

Измуханбетова С.С.
№10 ЖББОМ директоры

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ӘРЕКЕТТЕРІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫСЫ (ОРТА БУЫН ҮШІН)

Тұлғааралық қарым-қатынас – бұл әр адамның тұлға болып, яғни тұлға құзыреттілігінің қалыптасуының шешуші жағдайы. Әсіресе, жасөспірімдік шақ жеке тұлғаның қалыптасуының маңызды кезеңі. Педагог-зерттеуші А.В.Мудрик өз еңбектерінде: «Оқушылар қарым-қатынасы бұл рухани құндылықтар алмасуының қоршаған адамдармен және құрбыларымен ойша диалогтық формадағы біріккен әрекет процесі», - деп тұжырымдайды (1).

Адам өмір сүруі мен қимыл-қозғалысы арқылы өзінің әрекетін үйренеді, адамгершілік нормаларын меңгереді. Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор С.М.Жақыпов: «Оқыту процесіндегі субъектілердің қарым-қатынасындағы мағыналардың өзгеруі біріккен іс-әрекеттің мотивтері мен мақсатының заңды құрылуына мүмкіндік береді және оларды оқыту процесінде ескеру, біріккен танымдық іс-әрекетті қалыптастыру үшін қажетті шартты жасайды»,-деген (1).

Сондықтан, қарым-қатынастың нақтылы, бірізділігі болашақ тұлғаның дамуына орасан зор ықпал етеді. Жеткіншекте адамгершілік қасиеттер, мінез-құлық нормалары ерекшеленеді, адамдардың қоғамға қатынастары анықталынып, қарым-қатынаста жеткіншек құзыреттілігі қалыптасады. Қарым-қатынас - іс-әрекеттің барлық түрінде жасөспірімдердің тұлғалық және психологиялық жаңа сапаларының қалыптастырушы негізі.

Жасөспірімдерде өзін адам етіп сезіндіретін, оны кемсітуге, қорлауға, басуға, дербестік құқығынан айыруға болмайтын өршіген сезім пайда болады. Алайда, оларда ересектер статусының элементтерімен қатар оның жағдайын баланың жағдайына жақындататын тәуелділік белгілері әлі сақталады. Материалдық жағынан, олар ата-аналар қарауында. Мектепте, үйде бір жағынан «сен есейдің, үлкейдің» - десе, екінші жағынан тіл алуды талап етеді.

Жасөспірімдердің әлеуметтенуі мен тұлғалық дамуында, оның жақын достары мен құрбыларының қатынасы ерекше мәнге ие.

Жасөспірімдік шақ ымырасыз келеді. Жасөспірімдерге өзін көрсетуге ұмтылу, өзін жан-жақты ашуға құштарлық тән. Бірақ, ол өзін қоршаған орта - үлкендер, ата-аналар толық түсінсе дейді. Өзінің ішкі жан дүниесін толық аша алмайтынына қиналады, кейде қарым-қатынас кезінде өзіне сенімсіздік пайда болады.

Міне, сондықтан, жасөспірімнің құрбыларымен қарым-қатынасы оның жеке бас дамуында өте маңызды. Соның нәтижесінде, олар дене және басқаларын бағалауды сезінеді.

Қарым-қатынас танымдық қызығушылықтың өсуіне, өзіндік білім алуға, белсенділікке итермелейді. Жасөспірімдердің құрбылары арасында қарым-қатынас қажеттілігін ата-аналары да алмастыра алмайды. Құрбыларымен қарым-қатынастың жоқтығы тұлғаның және өзіндік сананың дамуына үлкен кедергі болады. Еркін қарым-қатынас дамып келе жатқан жеке тұлғаның өзін көрсетуі - жаңа байланыстар құруының бірден бір құралы. Сондықтан, үлкендер жағынан түсіністік табудың орнына қысым жасалғанда, жасөспірімдерде ерегесу, қарсы тұру, дөрекілік қасиеттер пайда болады.

Жасөспірімдік кезеңде құрдастарының ғана бағалауын қабылдайтын құндылықтар қалыптасады. Олар өздерінің жоспарларын, құпияларын, іс-әрекеттерін ата-аналарымен емес, тек достарымен бөлісетін болады. Осы кезеңде жасөспірім үшін қорқыныш – жалғыздық, өз құрбыларынан алшақ қалу. Мұндай жағдайда бала шамадан тыс мазасызданады, абыржиды және мінезінде тұйықтық қасиет пайда болады. Керісінше, егер құрбыларымен қарым-қатынасы жақсы болса, олар өздерін бақытты сезінеді. Жасы өскен сайын құрдастарымен қарым-қатынас беріктігі, қажеттілігі ұлғаяды. «Оның себебі: біріншіден, құрдастары арасындағы қарым-қатынас – өте маңызды өзіндік ақпарат каналы. Сол арқылы жасөспірім ересектер айта бермейтін өздеріне қажетті нәрселерді біледі.

Екіншіден, тұлғааралық өзара қатынастың өзіндік ерекше түрі – біріккен іс-әрекет арқылы әлеуметтік ықпалға қажетті дағдыларды меңгереді, ұжымдық тәртіпке бағынуға және өз құқығын қорғауға үйренеді.

Үшіншіден, эмоционалдық байланыстың өзіндік түрі. Топтық құрамда болу, ынтымақтастық жасөспірімге беріктік пен сәттілік сезімін ұғындырады»(2).

Жасөспірімдердің түрлі іс-әрекеттеріндегі қарым-қатынасы жаңа психологиялық және тұлғалық сапалардың қалыптасуына

негіз болады. Сонымен, қарым-қатынас адамзат үшін әр түрлі деңгейде, әр түрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс.

Жасөспірімдердің жеке тұлға болып қалыпты дамуы құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасынсыз мүмкін емес. Ол үшін достары, құрбылары - тіршілік әрекетіне қажетті қоршаған орта. Жолдастарының арасында беделін көтеруге тырысады, жағымды қасиеттерін тәрбиелейді, өзіне сыншы болады. Қарым-қатынас барысында адамдардың іс-әрекеттері байқалады. Мұны менің оқушыларым үш топқа бөліне жүріп, өздерінің зерттеу әрекеттеріндегі адамдардың қарым-қатынас мәдениетіне баса назар аударғандарынан байқауға болады.

Оқушылар үшін қиындық тудырған өзекті мәселелер:

1. Адамдардың сұхбат алу кезіндегі түсініспеушіліктерінің, яғни көп адамдар сұхбат беруден қашады.
2. Балалар үшін маңызды нәрсе ересектер үшін түкке тұрмайтын нәрсе болып есептеледі.
3. Жалпы зерттеу деген сөзді әркім әртүрлі түсінеді.

Бір ғана мысал: «Бағдаршам» деп аталатын топ жол бойындағы бағдаршамға адамдардың назар аударуын зерттей жүріп, төмендегідей қорытындыға келген:

1. Бағдаршам ересектерге қарағанда балалар үшін маңызды, яғни ересектер бағдаршамға көп қарамайды.
2. Бұрыннан тұрған бағдаршамға қарағанда, жаңадан орнатылған бағдаршамға басым назар аударылады.
3. Бағдаршамдар жеткіліксіз.
4. Жолда жүруді реттеу үшін балалар тобын құру қажет.

Демек, балалардың әрекетінен ұсыныс туады, ал ол өз кезегінде нәтижеге әкеледі. А.В. Петровскийдің тілімен айтсақ:

«...қандай ұжым болса да, ол құрамындағы субъектілердің ара қатынасына негізделеді. Сондықтан белгілі бір әлеуметтік топтағы диалогтық қатынасқа түсуі арқылы тұлғаның адамгершілік, рухани сапалары қалыптасады»(3).

Әсіресе, баланың шешендік сөйлеуі аса маңызды.

Осы тақырыпты зерттеп жүрген профессор А.С.Қыдыршаев бұл туралы:

«Зерттеу еңбектерге сүйене келе, дала табиғатының тамашалығымен бірге көшпелі елдің тұрмыс-салт ерекшеліктерінің өзі ақындық, шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне қолайлы болғандығын баса айтамыз. Ұлт тарихында ру мен рудың, ауыл мен ауылдың және жеке азаматтар арасындағы дау-жанжалдарды

реттейтін, халық мейлінше көп жиналатын жерлері – ас-той, жәрмеңке-базарлар, күнде кеңес құратын «күлтөбелер» ақындар мен шешендер үшін ерекше орын – нағыз форум болған. Сондай-ақ айтыс-дауларды дәлелдеп шешетін шешен-билерге халықтың көрсететін құрмет сыйы да дарынды, талантты жастарды сөз өнерін үйретуге, игеруге ынталандырған, итермелеген. Демек, талапкер жастар оқу ілімінен кенжелегенмен, сана ілімінен кенде қалмаған, бүкіл елде сөйлеу мәдениеті, оның жоғары көрінісі - шешендік өнер қалыптасып дамыған», - дейді (4).

Сонымен, зерттеу әрекеті негізінде оқушы бойына қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырудың шарттары:

- сөйлеу мәдениетін меңгеру;
- аудиторияны ұйыта алатын шешендік қасиеттің болуы;
- өзгенің пікірімен санасу;
- бірнеше пікірдің ішінен дұрыс ойды ажырата білу;
- жағымсыз эмоциялардан аулақ болу;
- кез келген ситуацияда тапқыр шешім қабылдау;
- өзіндік рефлексияның болуы.

Бұл шарттардың орындалуы оқушының өзгелермен қарым-қатынас жасауындағы ерекшелікті көрсетеді, басқаша айтсақ: «адам мен адамның бір-бірімен араласу, өзара қарым-қатынасында ғана «адамның адамдығы» өзі үшін де, өзгелер үшін де ашылады» (М.М.Бахтин) (5).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ш.Т.Тұрдалиева «Жасөспірімдер дамуындағы қарым-қатынастың маңызы» Мектептегі психология, 2006ж. №3.
2. Қ.Танабаева «Оқушылардың өзара қарым-қатынасын жетілдіру». Мектептегі психология, 2008ж. №5.
3. Психологические тесты 1999г. том №1 М., «Проективные методы исследования личности».
4.А.С.Қыдыршаев «Шешендіктану». Алматы, 2000 жыл.
5. М.М.Бахтин «Философия паступка». «Философия и социология науки». Ежегодник Москва, 1986 ж.

***

Автор в своей статье отмечает важность взаимоотношений между детьми, их огромную роль в формировании устойчивой психологии. А также указывает, что взаимоотношения между детьми способствуют формироанию компетентной личности.

***

The author in her article marks the importance of the mutual relation between children. Their great role in forming steady psychology. Also she points that mutual relation between children is formed competent personality.

ӘОЖ 371.3:002.5

Жакиев Н.Қ.
оқытушы, магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Компьютерлік технологияларды оқу үдерісіне енгізудегі іс-тәжірибе оның тиімділігін дәлелдеді. Электронды зертханалық жұмыстар, оқыту бағдарламалары, есептер генераторы, электрондық оқулықтар, тестілеу-бағалаушы бағдарламалар, компьютерлік модельдеуші бағдарламалар және т.б. компьютерлік технологиялар бүгінгі инновациялық оқыту әдістемелерінде жиі қолданыла бастады [1]. Педагогикалық құралдардың бірі оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырса, келесісі білім сапасын бақылау функциясын атқарады. Мақалада компьютерлік оқыту технологияларын, соның ішінде компьютерлік модельдеудің оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлін қарастырып отырмыз.

Оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруда мәселелік-танымдық тапсырмаларды орындау, жобалау әдісімен модельдер құру, екеуден артық ақпарат көзімен жұмыс, виртуальды зертханалық жұмыстарды орындау, электронды оқулықтармен, интернетпен, компьютерлік модельдеу бағдарламаларымен жұмыстану, жинақтаушы-бумалар даярлау, ашық тест, арнайы бағалау және білім тексеру технологияларын пайдалану тиімді нәтижелер көрсетуде. Олардың ақпараттарды синтездеу, логикалық ақыл-ой әрекетін қолдану, ақпарат ізденісін жоспарлау мен мақсат қою, нәтиженің ойша моделін жасау қасиеттерін қалыптастыруда жаңа компьютерлік оқыту технологияларының тиімділігі педагогикалық тәжірибелік-эксперимент нәтижелерімен дәлелденуде.

Оқыту үдерісіне компьютерлік оқыту технологияларын енгізу дәстүрлі оқытумен салыстырғанда көрнекілік, өз бетімен жұмыс істеу, оқушының қызығушылығы мен таным белсенділігін ояту, ақпаратты жаңа формада қабылдау, имитациялық модельдеу тәрізді дидактикалық жағдайлар жаңа әрі тың педагогикалық үдеріске жол

ашады (№1 кесте).

№1 кесте - Дәстүрлі оқыту мен компьютерлік оқыту технологияларының салыстырмалы айырмашылығы

Оқыту үдерісінің кезеңдері	**Дәстүрлі оқыту**	**Компьютерлік оқыту технологиясы**
Жаңа білімді беру және оларды қабылдау.	Мұғалім - негізгі тұлға: оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқарып, себептендірушілікті оятады. Оқуға ынталандыруда мұғалімнің рөлі ерекше.	Оқытудың себептендірушілігі күшейеді. Бұл оқытудың жаңа түрін қызығушылықпен тыңдағандықтан туады.
Білімді түсіну, бекіту және қолдану.	Ішкі кері байланыс жүзеге аса бастайды. Мұғалім көмегі азаяды. Сыртқы кері байланыс та жүзеге асып, мұғалім кеңесші рөлінде болады.	Мұғалім көмекші рөл атқарады, оқушыларға оқу есептерін орындауға көмектеседі. Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуі артады.
Игерген білімді бақылау және тексеру.	Ішкі және сыртқы кері байланыстар жүзеге асады (білімді бақылау мен бағалаудағы субъективизм).	Оқушылардың іс-әрекетін әділ бағалау мен өзін-өзі бағалау қажеттілігін қанағаттандырады.

Мұғалім компьютерлік оқыту технологиялары негізінде оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруда келесі тұрғыларды негізге алуы керек деп есептейміз:

- *іс-әрекеттік тұрғы.* Құзыреттілік – іс-әрекеттің орындалуының формасы (нәтижесі) болып, адамдардың қарым- қатынас және өзара әрекет үдерісінде бірлескен әрекетінің ішкі механизмдерінің бейнеленуі. Сонымен бірге, тұлғаның белгілі деңгейде білім, іскерлік, тәжірибелік дағдының қалыптасу деңгейі. Оның құндылық бағыттары, адамдар туралы, өзі туралы, өз іс-әрекеті туралы көзқарасының болуы [2].

- *ақпараттық тұрғы.* Құзыреттілік – ақпараттарды қайта өңдей алу үдерістерінің көрсеткіші ретінде, себебі бақыланатын кез келген нысан, үдеріс, құбылыс, әрекет өзіне сәйкесті изоморфты ақпараттық көрініске ие болады.

Ақпараттық тұрғыны танымның іргелі әдісінің бірі екендігін негіздеу,

сонымен бірге «құзыреттілік» ұғымын талдау барысында «ақпарат» қарастырылып отырған қабілеттің басты негіздемесі екені анықталып, «құзыреттілік» ұғымынан жаңа сапалық мазмұны айқындалып, ақпараттық құзыреттіліктің басқа құзыреттіліктер алдында басымдылығы айқындалды [3].

Физикалық үдерістер мен құбылыстардың компьютерлік моделі - компьютерлік ресурс арқылы құрылған виртуальдық бейне, модельденуші нысанның қасиеттерін және ішкі байланыстарын сандық және сапалық жағынан бейнелейді. Оның сыртқы сипаттамаларын (түрін, дыбысын және т.б.), тез қарқынмен өтетін үдерістерді көрнекілеуде, көп өлшемді тәуелділіктердің графигін тұрғызуда, микро немесе макро деңгейде байқалатын және абстрактілі ұғымдардың кеңістікте көрнекі қабылдау мүмкіндігі жүзеге асады [4].

Компьютерлік модельдеуді пайдалану негізінде оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруды жүзеге асыру ұзақ әрі күрделі үдеріс болғандықтан бірнеше кезеңдерге шартты түрде бөлдік, олар келесі негіздемелерден тұрады:

- мектепте оқу пәндерін оқыту үдерісінде қолданылатын компьютерлік модельдеу құралдарын игеру мен оларды жасау қажеттігі;
- «Математика және информатика», «жаратылыстану» білім беру салаларын оқытуда қолданылатын ақпараттық технологиялық құралдарын жасау және оны белсенді түрде оқу үдерістеріне енгізу қажеттігі;
- ақпараттық-компьютерлік технология құралдарын қолдануға сәйкес келетін білімді компьтерлік модельдеу арқылы оқытудың әдістемесін толықтыру керектігі.

Педагог ғалымдардың пікірін қолдап, компьютерлік модельдеуді қолдана отырып, ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігін анықтайтын негізгі факторлар:

- компьютерді пайдалану аймағындағы оқушылардың компьютерлік сауаттылығын арттыру, яғни олардың ақпараттық және алгоритмдік іс-әрекеттерінің негізгі элементі екендігі;
- модельдеу ғылыми таным әдісі ретінде, компьютерлік модельдеу бойынша сауаттылық мәселесін жетілдіру қажеттілігі;
- оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру үдерісінде компьютерлік модельдеуді ақпараттарды талдаушы құрал ретінде ұсыну және оқыту құралы ретінде қажеттілігі;
- педагогикалық ғылымдардың логикалық дамуын анықтайтын білім жүйесінің ішкі қажеттіліктерімен анықталады [5].

Құзыреттілікке бағытталған есептер бірнеше түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыруға жағдай жасайды. Негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыратын

есептер оқулықтарда және дидактикалық құралдарда аз кездесетіндіктен, оларды жасақтау мұғалімге жүктеледі. Олар үш деңгейге бөлінеді: еске түсіру, байланыс орнату, талқылау деңгейі [6]. Деңгейлерді бөлу құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін анықтауға негізделген.

Бірінші деңгей: пәндік деңгейде алған білімдерін жаңғыртуға негізделген. Оқушылар базалық білімдерін стандартты, нақты анықталған жағдайларда пайдалануы. Олар бір қадамнан тұратын, қарапайым тәуелділіктерге негізделген, түсінікті белгілеулер жүйесінен тұратын, мәтіндік немесе графикалық тапсырма болуы мүмкін.

Екінші деңгей: түрлі пәндер мен тараулар интеграциясы мен байланысын берілген есепті шешуде пайдалануға қолданады. Оқушылар көп қадамды, күрделі жағдайларды сипаттайтын есептерде формулаларды құру, теңдеулерді шешуді, таныс формулаларды қолдану операцияларын жүзеге асырады. Олар кестеде немесе графикте берілген ақпаратты талдай алады.

Үшінші деңгей: жалпылауды, логикалық ойлауды қажет ететін стандатты емес тапсырма. Оқушылар берілген ақпаратты жүйелей отырып, алғашқы ақпараттар негізінде жалпылау арқылы математикалық моделін құра алады. Олар деректер негізінде графиктер мен кестелер құра алады. Үшінші деңгей есептерін шығаруда мәселенің мәнін бөліп алу керек. Оны шығаруда тапсырманың ерекшелігіне байланысты математикалық, жаратылыстану және басқа да пәндік білімдерін қолдануы тиіс. Ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру үшін түрлі формадағы (кестелер, диаграммалар, сұлбалар) ақпараттар негізінде жаңа мәлімет құрастыру тапсырмасы қойылады, онда ақпаратты мәтіндік (немесе графиктік) түрге келтіру; жуық математикалық формула түрінде сипаттау; берілген ақпарат негізінде белгілі заңдылықты байқау; компьютерлік моделдің құбылысты толық сипаттауын тексеру; моделдің аналогымен сәйкес келмейтін тұстарын табу сынды есептер болады. Құзыреттілікті тексеруге арналған тест ақпараттар емес іс-әрекетті тексеруге тиісті. Сондықтан, мамандар ашық типтегі тестілік тапсырмаларды құруға тырысады, себебі олар пайда болған қиындықты шешу үшін оқушыдан қажетті ақпаратты іздеуге белгілі бір әрекет жасауға итермелейді. Мұндай тапсырмалар көбіне толық ашылған жауапты талап етеді.

Мемлекеттік стандартта «...адамзат әрекетінің түрлі салаларында қолдану үшін пән бойынша теориялық және практикалық білімін басқа да ғылыми-жаратылыстану

технологиялық және экономикалық білімдермен синтездеуі керек» делінген. Яғни мұғалім компьютерлік оқыту технологиялары пәнаралық интеграция ұстанымы негізінде оқушының информатика, математика және физика пәнімен байланысты алған білімдеріне сүйеніп оның меңгерген білім, іскерлік және дағдыларын басқа пәннің практикалық тапсырмаларына қолдана білуін дамыту ақпараттық құзыреттіліктің қалыптасу көрсеткіші болып есептеледі.

Сонымен, компьютерлік оқыту технологиясы түрлі модельдеуші бағдарламалар көмегімен жаратылыстану пәндерінде әр түрлі дидактикалық мақсатты шешуде, тақырып пен тарауды оқытуда, кіріспе сабақтарында, жаңа тарауды аяқтау кезінде, қорытындылау сабақтарында, білімді бақылау сабақтарында, практикалық сабақтарда есептерді шығаруда, есепті шынайы шарттармен, яғни техникадан алынған параметрлермен шешуде, физикалық, химиялық, т.б. экспериментті жобалауда, эксперименттік мәліметтерді өңдеуде, құзыреттілікке бағытталған оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Караев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизация педагогической системы на основе технологического подхода. Алматы: Жазушы, 2005.
2. Белоусова А.К. Развитие компетентности учеников в процессе совместной мыслительной деятельности / А.К.Белоусова // Развитие и оценка компетентности: тез. докл. конф. - Москва, 1996 / под ред. В.И.Белопольского и И.Н.Трофимовой. - М.: Институт психологии РАН, 1996. - 58 с.
3. Тришина С.В. Технология развития информационной компетентности// автореферат к.п.н.: Оренбург, 2005 154 с.
4. Косов В.Н., Пономаренко Е.В. Компьютерное моделирование в системе методов обучения физике //Творческая педагогика. №3(32), 2007
5. Б.Д.Сыдықов Оқытудың ақпараттық технологиялары негізінде инновациялы-бағдарлы білім берудің әдістемелік қағидалары. Хабаршы. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, N2, 2007. –Б.190-194.
6. Изучение знаний и умений учащихся в рамках Международной Программы PISA. Общие подходы. Российская академия образования. Институт общего среднего образования. Центр оценки качества образования.-2007.

***

В статье рассматриваются компьютерные технологии обучения и моделирующие программы при формировании компетентности учащихся

***

In this article the formation of competence of school students through computer teaching technologies and modeling programs discussed

УДК372.853

Кузьмичева А.Е. *- к.ф.м.н., профессор,*
Мымрина Н.В. *- к.ф.м.н., профессор*
Латанова М.С. *- магистрант 1курса*
ЗКГУ им.М.Утемисова

ЭЛЕКТИВНЫЕ КУРСЫ ПО ФИЗИКЕ

Элективные курсы, курсы по выбору стали составной частью процесса обучения в СОШ. Введение таких курсов связано с реализацией профильного обучения по общественно-гуманитаному и естественно–математическому направлениям. В пределах каждого направления учащиеся обучаются по разным профилям. Такие курсы направлены на удовлетворение запросов обучаемых, на углубление и расширение знаний по отдельным предметам. Элективные курсы по физике в СОШ могут быть предложены учащимся, обучающимся по различному направлению и различным профилям в пределах выбранного направления. При этом, естественно, цели и задачи, следовательно, и содержание курсов существенно различно. Документы, регламентирующие профильное обучение, определяют следующие направления:

- курсы, поддерживающие профиль для углубленного изучения предмета;
- курсы, обеспечивающие межпредметные связи и дающие возможность изучать смежные с профилем предметы на более высоком уровне;
- курсы, позволяющие учащемуся изучать предмет базового компонента на повышенном уровне;
- курсы, ориентированные на приобретение школьниками образовательных результатов для успешного продвижения на рынке труда;
- общеобразовательные курсы.

На начальном этапе введения профильного обучения элективные курсы, как правило, являются авторскими. Методистами и учителями – практиками представляется различная тематика курсов, разрабатываются их программы. В связи с особой значимостью элективных курсов в системе профильного обучения в разработке программы особо важную роль приобретает пояснительная записка к программе. Структура Пояснительной записки к разработанной нами программе составлена на основе

анализа и обобщения предложений различных авторов. Ниже приводится разработанная нами программа элективного курса “Естественно – научная картина мира и научно – технический прогресс” (ЕНКМ и НТП).

Пояснительная записка

к программе элективного курса
“Естественно–научная картина мира
и научно–технический прогресс”
(ЕНКМ и НТП).

Место курса

Элективный курс “ ЕНКМ и НТП ” разработан по инициативе авторов и может быть включен в рабочий план (РУП) общественно–гуманитарного направления на основе выбора учащихся в разделе “Ученический вариативный” и естественно–математического направления в разделах школьного и вариативного компонентов. Он может относиться к системе дисциплин общекультурного окружения учебного плана и к системе дисциплин углубляющих и расширяющих профиль. Может быть предложен учащимся 10 и 11 классов. Программу курса можно адаптировать с учетом особенностей контингента учащихся, индивидуальности учителя.

Цель: формирование природосообразного мышления учащихся на основе представлений об окружающем нас мире природы и техники.

Теоретические задачи курса:

- закрепление, углубление и обобщение естественно–научных и технических знаний учащихся, являющихся составной частью культуры человечества;

- формирование у учащихся системно–синтетических связей между элементами живой и неживой природы;

Практические задачи курса:

- сформировать у учащихся понимание окружающего мира как среды существования человека и необходимости сохранения равновесия этого мира.

- создать условия для осознания учащимися того, что в современной ЕНКМ имеет место саморазвитие, в ней присутствует человек и его мысль; естественно – научные знания связаны с гуманитарными.

- рассмотреть процессы и явления в окрестности Земли, Ближнем и дальнем Космосе как проявление единых законов природы.

- дать возможность учащимся приобрести конкретные знания о Вселенной и человеке.

Реализация компетентностного подхода в обучении:

- формирование ключевых компетентностей (формулировка проблемы, информационная, коммуникативная);

- формирование предметных компетентностей.

Межпредметная интеграция:

- физика;
- астрофизика;
- химия;
- биология;
- математика.

Характеристика содержания по актуальности и ценности.

1. В настоящее время от жизни и деятельности человека в любой сфере, от его общественно–значимого поведения зависит будущее человечества в целом. В свою очередь, поведение индивидуума определяется уровнем понимания им законов окружающего мира, их естественности и объективности, пониманием того, что эти законы не создаются, а открываются для того, чтобы жить в соответствии с ними. Деятельность людей, как “простых”, так и особенно “руководителей”, с попыткой не считаться с законами природы, с попыткой изменить их ведет к проблемам здоровья и самой жизни человека, к локальным и глобальной экологическим катастрофам. Этим определяется **актуальность** курса.

2.**Значимость и ценность** курса в формировании логического, природосообразного мышления на основе научных представлений физики, химии, биологии, математики.

Ориентация на профессию.

Курс “ ЕНКМ и НТП ”, основная цель которого формирование природосообразного мышления, необходимого человеку любой профессии, является ориентирующим. Для выпускников общественно–гуманитарного направления он компенсирует сокращение часов (следовательно, и знаний) на естественные дисциплины, учащимся естественно-математического направления он позволяет расширить и углубить знания об окружающем мире,

о роли физических законов в технике, в быту, что может быть необходимо в их будущей профессиональной деятельности.

Объем учебных часов – 34 (может быть сокращено до 17).

Периодичность занятий – 1 час в неделю в течение года, или 2 часа – на полугодие (ориентировочно).

Требования к подготовке учащихся.

Учащимся, выбравшим вариативный курс ЕНКМ и НТП, необходимы знания в объеме базовых курсов физики, биологии, математики, астрономии, химии.

Необходимые знания учащиеся приобретают при изучении базового курса физики в 7-9 классах.

При изучении курса учащиеся:

- посещают занятия и активно участвуют в обсуждении изучаемого материала;
- проводят самостоятельные учебные исследования с использованием учебной научно–популярной и научной литературы, материалов Интернет;
- выполняют индивидуальные и групповые задания;
- представляют результаты работы на учебных занятиях и учебно-исследовательских конференциях по установленной форме.

Обоснование логики содержания.

Курс ЕНКМ и НТП имеет целью формирование естественно – научного мышления учащихся, определяющего понимание единства человека и существующего вокруг него мира живой и неживой природы. Поэтому в курс, включены вопросы научного познания мира, его структурные элементы, составляющие, подчиняющиеся определенным законам.

Курс начинается с представления курса. Затем рассматриваются вопросы физики, биологии, химии, методы получения информации об окружающем мире, роль космических исследований. Особое место занимают вопросы, связанные с проблемами экологии околоземного пространства.

Определение форм организации курса и методов работы.

- урок – основная составляющая УВП, обеспечивающая единство обучения, воспитания и развития учащихся ;
- использование традиционных и современных педагогических технологий в зависимости от контингента и количества учащихся.

Принцип обратной связи.

- установление связи учителя с учащимися путем поддержки и развития мотивации (внутренней и внешней), которая у учащихся, естественно, была при выборе курса, через формы, методы и содержание обучения

- установление обратной связи через предоставление учащимся возможности самостоятельной работы и представления ее результатов, их обоснования, доказательств при выполнении индивидуальной и групповой работы

- совместное формирование выводов по теме

Форма завершения курса.

Возможны:

- заключительная учебно–исследовательская конференция, круглый стол;

- разработка учебно–исследовательского проекта.

Система оценивания достижений учащихся.

Оценивание по системе, принятой в школе

Оцениваются:

- активность и степень усвоения материала на уроке;

- индивидуальная работа и работа в группах;

- работа с литературой и материалами Интернет;

- навыки и умения устного и письменного представления учебно-исследовательской работы по установленной форме.

Примечание.

Тематика курса очень обширна. Большое количество необходимого материала можно найти в изданиях прошлых лет и современных. Учитель имеет возможность проследить развитие взглядов на ту или иную проблему, выделить классические моменты и вопросы, над которыми продолжается работа ученых.

Предлагаемые темы:

1. Введение.
2. Пространство и время. (П и В)
3. Земля и Вселенная.
4. Научное познание (тема по желанию учителя может быть поставлена первой).
5. Живая природа. Человек.
6. Электрические и магнитные поля в Космосе.
7. Гравитация.
8. Двойственная природа объектов. Вероятностный мир.
9. Энергетика как основа научно – технического прогресса.

10. Космонавтика как революционный этап в развитии земной цивилизации.

11. Экологические проблемы Земли и околоземного пространства.

Полная программа, методические рекомендации по каждому занятию и разработка одной темы по методу проектов представлены в банк данных ЗКО ИПК и ППК. Авторы также могут предоставить материалы и консультации по проведению.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании от 7 июня 1999 года №389-1 (с изменениями и дополнениями от 9 июля 2004 года)
2. ГОСО РК 3.08.260-2006, Астана 2006
3. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года, Астана
4. Базисный учебный план общеобразовательной школы Республики Казахстан. РНК, 1996. (Утверждено приказом Министра образования РК №69 от 13.03.1996).
5. Методические рекомендации по организации профильного обучения Республики Казахстан. Министерство образования и науки РК., Казахская академия образования им. Ы.Алтынсарина.
6. Муканова С.Д. Проектирование рабочих учебных планов профильного обучения в 10-11 классах общеобразовательных учебных заведений.- Алматы: РОНД, 2005. – С.8.
7. Муканова С.Д. Профильное обучение как средство дифференциации обучения // Журнал «Открытая школа». – Февраль 2006. - №2 (51). – С. 8-12.
8. Жадрина М.Ж. Сотрудничество и обмен опытом для перемен в сфере образования // Информационно-методический журнал «Открытая школа». – Февраль 2006. - №2 (51). – С. 6-7.
9. Каликова С.А. Новая школа: пространство возможностей // Информационно-методический журнал «Открытая школа». – Апрель 2006. - №4 (53). – С. 3-7.
10. Джадрина М.Ж. Профильное обучение в школе // Журнал «Администратор в Казахстанской школе». – 2006. - №1 (1). – С. 3-11.

***

Мақала ЖББОМ оқушылары үшін физика бойынша автордың элективтік курсы жұмысына арналған.

ӘОЖ 373.2:613

Сейтимов А.Ғ.
филос. ғ. к.

БЕҺЗАДТЫҢ СУРЕТШІЛІК БОЛМЫСЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІЛІГІ

Көне қолжазба кітаптардың беттерінде айтылып жүрген оқиғаны бейнелейтін суреттер кездеседі. Ондай суреттерді миниатюра деп атайды. Әлгі суреттердің көлемі шағын болса да, суретші ондағы ең елеусіз нәрселердің өзін мүлт жібермей, тәптіштеп көрсетеді.

Олар суретті аса нәзік жіңішке қылқаламмен, не құстың қауырсынымен салған. Суретшілер бір кітапты бірнеше айлар бойы көркемдеген, одан кейін арнаулы шеберлер оған алтын шайып, әшекей жүргізген. Өте ұқыптылықпен безендірілген, бояулары сондай айқын миниатюралар өзінің әдемілігімен көз тартады. Парсы суретшілері адамдарды, жан-жануарларды, көшелерді, бақтарды, гүлдерді соншалықты байыппен зерттеп, асқан шеберлікпен бейнелейді. Құстардың қауырсындары да, жапырақтары да киімдегі ою-өрнектері де - соншалықты әсем.

Лондондағы Британ мұражайында парсы миниатюраларының үлкен қоры сақталған. Соның ішінде, Беһзад туындыларында кездестіреміз. Олардың айшықты да әсем бояулары әлі күнге көздің жауын алады. Ағаштан, металлдан, пілдің сүйегінен жасалған кішкентай тақтайшаларға салынған портреттерді де миниатюра дейді. Олар, әдетте майлы бояумен акварель не гуашь бояумен салынады. Ондай портреттер салу, әсіресе XVIII ғасырда өте кең өріс алды. Бұл өте ұқыптылықты, еңбексүйгіштікті, шыдамдылықты талап етеді. Суретші тақтайшаға үлкейткіш айна - лупамен үңіліп, қимылсыз шыдамдылықпен ұзақ уақыт бойы сурет салады.

Миниатюралық живопись көлемі жағынан кішкентай бола тұрса да, мазмұны жағынан үлкен философиялық қомақты ой-өрісін бейнелеу болды. Бейнелеу өнерінің заңдылықтары мен ережелеріне қайшы келетін тұстары да аз емес. Біріншіден, миниатюралық живопись суретшінің субъективтік дүниетанымынан туатын көркем шығармашылық туынды. Екіншіден, миниатюристердің өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан жазу (яғни, сурет салу) манерасы бар. Сондықтан, миниатюралық

көркем үлгіні бейнелеу өнерінің басқа кезеңдерімен өкілдерінің шығармашылық салыстыруға болмайды.

Персидтік живопись миниатюрасындағы композициялық құрылымы жұмақты бейнелеу бау-бақша, әртүрлі өсімдіктерді хош иісті, түрлі-түсті бояуы қанық қиялдан туған шынайы бейнелер адам баласының талғам таңдауының шыңы тәріздес.

Колориттік шешімі де, бояу түсінің бір-бірімен үндесуі мен үйлесуі жұмақ туралы адамзаттың түсінігі мен түйінін түймелейтін жалған өмір қазақ дүниетанымындағы «қас пен көздің арасы», қамшының сабындай» деген теңеулерге теңелген өткінші өмірді мәнді де сәнді, адалдық пен адамдық, әділеттілік пен парасаттылық құдай алдында күнәдан арылған, күнәсіз жанның алдында не күтіп тұр деген сұраққа жауап ретіндегі көрініс іспетті /1,452/.

Моңғол династиясы Хупагунттардың астанасы Тебриз миниатюралық живописінің орталығына болды. XV ғасырда Герат пен Шираз үлкен кітапханасымен өнер шеберлерінің орталығына айналды. Осы ғасырдың екінші жартысында миниатюралық живопистің дәуірлік гүлденуі Иранда басым болды /2,452/.

Жазықтық бетінде салтанаттылық құрған таза және бояудың анық та қанық үнімен суретшілер сиқырлы әлемді бейнеледі. Тіпті түнгі әлемнің өзі күндізгі көріністен жарық сияқты көрінетін. Соғыс, ерлікпен қаза болған батырларға жоқтау айту, махаббат нұрына бөленген жас жұбайлар сияқты оқиғалар идеалды дүниеде бау-бақша табиғатының аясында өтіп жатқандай көрініс береді /3,452/.

Гератта атақты, даңқы тірі кезінде шыққан миниатюрист суретші Беһзад жұмыс жасады. Ол тимуриттер, содан кейін аббаситтердің қамқорлығында болды. Беһзад миниатюрасында персидтік живопись өзіндік идеалымен таңдандыра білді.

Суретші көркемдік образды сомдауда, композициялық үйлесімін тауып, құрылымын құруда алдына жан салмайды.

Беһзад көп фигуралы композициясындағы пішіннің өз еркімен тұрған іс-қимыл қозғалысын сол қалпында аудармастан қағаз бетіне үлкен шеберлікпен орналастыра білген. Беһзад жазықтық бетіне түгел көп фигуралы композициясын толтыру үшін көк жиектегі сызықты үнемі жоғары алады. Миниатюрадағы нәрселермен тұлға фигураларының бейнесін салмақтылықпен, өте ұқыптылықпен детальдарын айқындап анық салады. Пейзаж – оның композициясындағы бас кейіпкерлердің басынан өтіп жатқан оқиғалардың эмоциясын айқындаушы күш.

XIV ғасырдағы суретшілердің аты-жөні бізге беймәлім. Беһзадтың миниатюрасына қолтаңбасын қою өте маңызды. Бұл қол жазба - көркемдеуші суретшінің сол кездегі қоғамдағы орны мен мәртебесінің жоғары екендігінің белгісі /4,452/.

Ұстаз Беһзад көп шәкірттер тәрбиелеп, өз мектебін қалыптастырды. Сюжетті-тақырыптық көп фигуралары композициялардан жеке адамдардың портреттерін салуға көшті. Беһзад көп шәкірттер тәрбиелеп, Гератта үлкен мектеп қалыптастырумен қатар, бірінші болып бөлек бір қағазға портреттер, яғни адам бейнесін сол тұлғаны жеке бет-пішіні мен келбетін аудармастан бейнеледі.

XVI ғасырдың басында Иран сефевиттер үкіметіне қосылған соң Беһзад Тебризге шақырылып, миниатюристер мектебін қалыптастырып, сарай суретшісі болды. Тебриз шеберханасында жұмыс жасаған атақты Сұлтан Мұхаммед Ага Мирек, Мир Сеид Али Шах Тахмасптың қамқорлығымен суретшілер Фирдоуси және Низами поэмалары тарихта Шах Тахмасптың «Шахнамэ» және «Хамсе» атпен белгілі шығармашылық туындыларды көркемдейді (1530-1540 жж. Лондон, Британ мұражайы).

Сефевид мектебі. Тебризск суретшілері. Өз көркем шығармашылық туындыларында жаратқан құдайдың құдіретімен гүлденген бау-бақша, тамаша адамдар, гүлдер және деревня көрінісін бейнелеу, жұмақ туралы түсінік беру /5,454/.

Қазіргі уақытта қазақ жеріндегі XV-XVIII ғасырлардағы ұлы ғұламалар Жүсіп Баласағұн, Ахмет Югнаки, Махмуд Қашғари, Мұхаммед Хайдар Дулати есімдері жыраулар поэзиясындағы философиялық ой-толғаныстары құнды-құнды құжаттылық мәліметтер беруде. Жалпы қандай да болсын өнер туындысына баға беру үшін сол өнердің теориясын немесе практикалық саласын меңгерген жөн. Мырза Хайдари жалпы өнер туралы соның ішінде, сурет сала білгенін Бабыр кітап жолдарынан білеміз.

Бабыр өз кітабында Мырза Хайдар жайында былай деп жазған: «Ол орнықты, байсалды азамат болып, жақсы жолға түсіпті деп естідім. Жазуға, сурет салуға машық, жебе жасауға, зергерлікке, садақ шыбығын июге қолының ебі бар. Он саусағынан өнер тамған жігіт» /6,305/.

Мырза Хайдардың Беһзад шығармаларын жетік біліп зерттеуі «Тарих и Рашиди» еңбегінде суретшінің дала ойшылдарына жақын, назарында жүргенін байқаймыз.

«Тарих и Рашиди» еңбегінің тарихи құндылығымен қатар философиялық тұжырымдары да өте маңызды. Мырза Хайдардың ислам шығысы классик ақын-ойшылдарының, өнер адамдарының туындыларымен етене жақын таныс болғанын, атап айтқанда Сағди, Жәми, Әнсари, Фердоуси, Науан, Бекзат тағы да сол сияқты шығыс жұлдыздарының ой ұшқындары оның еңбегінде көрініс тапқанын байқаймыз /7,309/. Мырза Хайдардың Беҳзад миниатюралық живописін зерттей отырып, өз бағасын беру, суретшінің ұлы ғұлама ойшыл-философтың елегіне еленіп, оң бағасын алу - өнер иесі үшін әр кезде де болашаққа жігер, қайрат серпіліс беретін күш. Қазіргі уақыттың өзінде Беҳзадтың миниатюралық живописінің құндылығы, мазмұны кәсіби орындалу техникасының шеберлігі, композиясының ұтымды шешімімен көз жауын алатын бояу тусінің бір-бірімен балталануы таңғаларлық шедевр үлгісі.

Ғалым Ғ.Есімнің «Қазақ философиясының тарихы» атты оқулығына енген Беҳзад шығармашылығы жайында үзінді келтірейік: «Сурет өнері жайында Мырза Хайдар нағыз маман тілмен баяндаған Шаһ Мұзаффардың қылқаламы жіңішке нәзік болатын дейді де, Беҳзаттың шеберлігі оған жетпеген деген түйін жасайды, бірақ Беҳзат суреттің жоспарын жасауы мен композициясын дайындауда одан ілгері еді,- дейді.

Бұл - кәдімгі өнертану маманның жасайтын түйіндері.

Суретшілер жайында. Шаһ Мұзаффар - Мансұр ұстаздың ұлы. Сұлтан Әбу Саид заманында одан (Мансұр ұстаздан) жақсы суретші болмаған. Ол бұл өнер саласында ұстаз болған. Оның қыл қаламы жіңішке нәзік болатын. Бұндай қылқалам Шаһ Мұзаффардан басқа ешкімде де болған емес. Алайда, ұстаз Мансұр суретшінің көркемдігі солғындау еді. Рас, шақас сахналарын өте мықты салатын. Алайда, Шаһ Мұзаффар одан едәуір мықты еді. Оның қаламы өте жіңішке, ашық нәзік, әсем, көзге көрнекті-тін. Жиырма төрт жасында қыршын кетті. Ол өз өмірінде жеті-сегіз жинақты безендіріп, сурет салған. Оның машықтанып салған суреттері кейбір адамдардың қолынан табылады. Бұл өнердің шеберлері оларды қатты бағалайды.

Беҳзад. Сурет салудың шебері. Оның шеберлігі Мұзаффарға жетпесе де, Беҳзадтың қаламы одан гөрі нық. Суреттің жоспары мен композициясын дайындауда одан ілгері еді. Суретінің бояуының ашықтығы, әдемілігі, мықтылығы, сондай-ақ нәзіктігі жағынан оған тең келер адам болған жоқ. Шығармасы жағынан

Қожа Абдалхайдан кейін Шаһ Мұзаффар мен Беһзадтың есімін атауға болады. Бұлардан кейін күні бүгінге дейін шебер суретшілер шыға қойған жоқ. Соңғы екеуі Әмір Әлішердің тәрбиесінде болған»/8,61/.

Миниатюралық живопистегі сюжетті-тақырыптық композицияларда мұсылман елдердің мәдениетін, өнерін, жалпы дүниетанымдық болмысын бейнелей білген. Тіпті Мұхаммед пайғамбардың бейнесі бейнеленген миниатюралық композицияларды Б.Байжігітов жоққа шығармайды: Ислам діні өзіне дейінгі мәдениетті түбегейлі өзгертуге ұмтылмады, керісінше, онымен үндесіп, біте қайнасып кетті. Оған мұсылман елдеріндегі тамыры тереңде жатқан бейнелеу өнерінің сақталып қалуы мысал бола алады. Тіпті Герат, Шираз, Исфахан, Бұқар мектептеріндегі бейнелеу өнері орта ғасырларда ерекше гүлденді. Кемаледін, Беһзад, Сұлтан Мұхаммед секілді суретшілердің өте үлкен шеберлікпен және нәзік талғаммен орындалған композицияларынан мұсылман мәдениетінің табиғи болмысы байкалады деп айтуымызға болады. Бізге Мұхаммед пайғамбардың бейнесі салынған миниатюралар да жақсы таныс /9,131/.

Беһзад - рухани болмыс-бояуын машықтап, шығармашылық қабілетін шыныктаған тұлға, өз өнерінің жемісін жеген, яғни қаражаттан тарықпаған. Тек қана еркін ермек еткен өнері - миниатюралық живопись сүйікті шығармашылык ісі. Жалпы «шығармашылық» - деген ұғымға философ С.Е. Нұрмұратов мынадай тұжырым айтады: «Шығармашылық негіз. Адамның хайуанаттар әлемінен сапалы айырмашылығы және оның еркіндігінің бір көрінісі - шығармашылығы. Әлемді тануға ұмтылатын тұлға оны билеп қана қоймайды жетілдіріп, дамытуға да тырысады. Сондықтан өмірді жоғары рухтық үйлесімділіктің өте нәзік заңдылықтарына сәйкес өзгертемін, яғни оған өз тұрғымнан үлесімді қосамын деген жеке адам барлық өмірін шығармашылық әлемінде өткізеді, өмірін соған сарп етеді. Бұл жерде, З.Фрейд түсіндіргендей, шығармашылықтың қайнар көзі тек қана сублимациялық процестерде дей алмаймыз. Өйткені, шығармашылық адамның рухани болмысымен астасып, оның мәндік түп-тамырын анықтай түседі»/ 10,47/.

Беһзад көркем шығармашылық туындылары әлем бейнелеу өнерінің тарихын таразыда таразылайтын адамзаттың рухани құндылығына айналған өлшемі. Ғалым өнер туралы былай дейді: « Өнерлік негіз. Руханилықтың әлеуметтік салада кең таралуына,

рауаждауына негізгі тәсіл болатын сала өнер болып табылады. Әрбір өнер туындысы адам әлемін жаңа рухани күшке, рухани атмосфераға айналдыру шарт. Ондай деңгейге көтерілмеген туындылар псевдоқұндылықтар, үйлесімділік шайқалтушы теріс құралдар болып табылады. Тарихи процестен артық сараптаушы електен өткізуші сынақшы жоқ. Адамдар сонау тарих қойнауынан негізінен өзінің рухани әлемін байыта түсетін дүниелерді сақтауға тырысады. Бұл - барлық ұлттық мәдениетке тән құбылыс. Сондықтан, халық шығармашылығының, ұлы суреткерлердің туындыларының құдіретті күші бар » / 11,46/.

Ойымызды қорыта келіп, ортағасырлық суретші Беҳзад өз заманында-ақ бейнелеу өнерінің шыңында шырқалып, миниатюралық живопистің техникасы мен технологиясын меңгерумен қатар, көп фигуралы сюжетті тақырыптық композициялары кітап графикасын жобалай жоспарлай көркемдеп безендіруінде үлкен шеберлікпен кәсіби деңгейде орындалғанының айғағы біздің заманымызға дейін мәдени мұра ретінде сақталуын мақтанышпен кейінгі ұрпаққа насихаттау және мәдениетімізді құрайтын өнер үлгісі ретінде қабылдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Герчук Ю.Я. Персидская миниатюра //Ц.Г. Нессельштраус История искусства зарубежных стран М, издательство «Изобразительное искусство» 1982

2. Ол да сонда

3. Ол да сонда

4. Ол да сонда

5. Ол да сонда

6. Ж.Ислам. Мұхаммед Хайдар Дулати // Қазақ халқының философиялық мұрасы Астана 2005

7. Олда сонда

8. Ғарифолла Есім « Қазақ философиясының тарихы» Алматы Қазақ Университеті 2006 214Б

9. Болат Байжігітов Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері Алматы «Өлке» 1998 190Б

10.С.Е. Нұрмұратов Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау Қазақстан Алматы 2000 180Б

11. Ол да сонда

***

В данной статье рассматривается творчество миниатюрной живописи художника XYI века Беҳзада. Раскрываются сущность, идея и философский замысел композиции творчества живописца.

***

In given article creativity of tiny painting of artist XYI of a century is considered by Behzada. The essence, idea and a philosophical plan of a composition of creativity of the painter reveal.

ӘОЖ 78.071.1

Шакенова А.Н.
«Вокал және аспаптық өнер»
кафедрасының оқытушысы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ДИНА НҰРПЕЙІСОВАНЫҢ КҮЙШІЛІК ЖӘНЕ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӨНЕРІ ЖӨНІНДЕ

Дина Нұрпейісова (1861-1955 жж.) - қазақтың аспаптық музыка мәдениетінің жаңаша өркендеп дамуына жол ашып, өз үлесін қосқан күйші-композитор. Ол - өзінің ұстазы Құрманғазының асыл күйлерін біздің заманға жеткізуші талантты шәкірттерінің бірі, кейін халық оны күй анасы деп атап кеткен. Дина ұлы Құрманғазының күйлерін шебер орындап қана коймай, сонымен қатар Баламайсан, Ұзақ, Байжұма, Есжан, Дәулеткерей, Мүсірәлі, Түркеш, Әлікей сияқты күйшілердің күйін нақышына келтіре тартқан.

Дина тоғыз жасынан бастап, он тоғыз жасына дейін Құрманғазының баулуында болады. Оның күйшілік ойнау шеберлігінің жетілгені сонша, ұлы ұстазының өзі: «Сенің сол қолың, менің оң қолым бір адамға бітсе, дүниеде одан асқан домбырашы болмас еді»,- деп ризашылығын білдірген екен. Сол кездерді «Бұл - менің өмірімдегі ең бақытты, музыкалық уақиғаларға, қуанышқа толы, санамда аса терең жарқын арна қалдырған еді» деп есіне алады күй анасы Дина. Дина ұстазының күйлерін үйреніп қана коймай, оның күйшілік –орындаушылық өнердегі ерекшеліктерін, дәстүрін жалғастырады. Өзі өсіп-өнген ортадағы күйшілік өнерді толық меңгеру, Құрманғазының «мектебінен» өту Динаның домбырашылық өнерін шыңдай түсті. Күйші өзі туып-өскен өңірдегі атақты Құрманғазы, Дәулеткерей, Баламайсан, Науша, Салауаткерей, т.б. домбырашы-композиторлардың күй өнерін толықтай меңгере келе, қазақтың аспаптық музыка өнеріне өзіндік ерекше қолтаңбасын қалдырған талант иесі. Оған айғақ - Дина орындаған күйлерде қазақ күй өнерінде бұрын кездеспеген қағыстар мен небір сиқырлы үн шығаратын тәсілдердің болуы. Ол өз жанынан күй шығара бастайды. Динаның тырнақалды «Бұлбұл», «Байжұма», «Жігер»

сияқты күйлері өзі пір тұтатын күйшілері Дәулеткерей мен Түркешке еліктеп шығарған. «Кербез» күйі ақылды да айбарлы, сұлу да сырбаз абысынына арнаған. «Он алтыншы жыл» күйі, ұлы Жұрымбай 1916 жылғы «июнь жарлығы» бойынша әскерге шақырылғанда тартқан. «Әсемқоңыр» күйі, сұлулық пен әсемдікті шат көңілді паш етеді. Динаның «Бұлбұл» атты күйін айрықша атауға тура келеді. Орындаушыдан шеберліктің шыңын талап ететін бұл шығарма - нағыз көңіл сезімін қозғарлық, жан тебірентер құнды туынды. Бұл күйде автор мың құбылтып сайрайтын бұлбұлдың күміс көмейінен төгілген әсем әуеннің жарқын үнін домбыра пернелеріне түсіре білген. Динаның «Қарақасқа ат» күйі, ұзатыларда еншісіне мінгізген, әкесінің көзіндей көрген қарақасқа атына арнап шығарған. Динаның әсем сазды күйлері бақытты, берекелі жанұялы болып, бала бақытына бөленген жылдарда туған. Осы күйлері арқылы Дина дәстүрлі қазақтың күйшілік өнерінің өрісін ұзартып, биіктетумен қатар, өзі де ұлы күйшілермен терезесін тең теңестіреді. Қазақтың «Күй анасы» атанған Дина Батыс өңірінің күйшілік дәстүрін жаңа белеске көтеріп, орындаушылық классикалық үлгісіне айналдырды. Күйші замана шындығын, кезеңдік оқиғаларды өз шығармаларында асқақ шабытпен, тебіреністі сезіммен күйге қосты. («Жеңіс», «Ана аманаты», «Сегізінші март», «Сауыншы», «Еңбек ері» т.б.) Дина Нұрпейісованың композиторлық шығармашылығының кемелденіп, күйшілік-орындаушылық өнерінің шарықтау шегі-кеңестік дәуірмен тұспа-тұс келеді. Алғаш рет 1937 жылы 75 жастағы Дина Алматыда өткен халық өнерпаздарының Бүкілқазақстандық байқауында бірінші орынға ие болады. Осыдан кейін 1939 жылы 77 жасында халық аспаптарын тартатын өнерпаздардың Москвада өткен Бүкілодақтық бірінші байқауында, кейін, 1944 жылы 83 жасында Орта Азияның бес республикасынан өнерпаздар қатысқан Ташкенттегі онкүндікте жүлделі орындарды жеңіп алады. Білгір мамандар Динаның суырыпсалма өнерінің сиқырлы әсер күшіне, асқан виртуоздық шеберлігіне ерекше назар аударады. Оның орындаушылық өнеріндегі қиял байлығы, творчестволық тапқырлығы, ой айқындылығы, бояу-бедер айшықтылығы мен интонация тазалығы таң қалдырды. Ташкентте өткен байқауда Дина жаңа шығармасы «Науаи» күйін ойнайды. Бұл күйде басқа орындаушыларда кездеспейтін оң қолдың бес саусағын бірінен соң бірін кезектестіре қағуы және домбыраның барлық регистрінде пайдаланады. Динаның осы күйдегі оң қолының штрих

қағыстарынан түркімен, қырғыз және өзбек халық музыканттарының тәсілдеріне тән ұқсастық басым. Бұл күйді күйші Өзбекстанның ұлы ақыны Науаиға арнайды. Жасының ұлғайғанына қарамастан, санасының сергектігін сезінген Динаның шығармашылығы шабыттана түседі. Бұған оның Қазақстанның 20 жылдығына орай шығарған «Той бастар», Ұлы Отан соғысы басталғанда халықты майданға шақыра тартқан «Ана бұйрығы» («Майдандағы ұлыма»), сол соғыстың жеңіспен аяқталуына орай шығарған «Жеңіс» сияқты күйлері жарқын айғақ. Күй анасы Дина домбыраны ерекше шеберлікпен тартқан. Талантты күйші домбыра тартудың өзіндік жолын салып кеткен, ол күйлерін тартқанда оң қолының өнері күйдің басынан аяғына дейін әлсін-әлсін өзгеріп, күйдің майын тамыза, музыкалық картинаның алуан түрлі өрнегін жасап отырған. Оң қолдың өнері күйдің формасы мен мазмұнын көрсеткен. Ал, сол қолының ерекшелігі, ол екі саусағымен ешқандай домбырашының саусақтары жетпейтін, алшақ пернелерді баса алған. Ол туралы академик А. Жұбанов: «Ұзын да сүйріктей саусақтарымен домбыра пернесінде небір алшақ пернелер аралықтарын ешбір мүлтіксіз алады. Симфония сазындай сиқырлы әуенді алпыс екі тамырыңды бойлата, шымырлата, жаңғырта, шулата, буырқана небір әсерге түсіреді» дейді. Дина күй желісі мен қағыстарды дәл сақтап, күй құрылысындағы барлық ерекшеліктерді бұзбай, өз қалпында бере білген. Күй образдары мен ырғағын жандандыра түсіп, күйлерді тек қана өзіне тән шебер, виртуозды мәнерде орындаған. Өз күйлерін Дина импровизациялық формада еркін тартқан. Ол күйдің негізгі композициялық принциптерін сақтай отырып, әр тартқанда күйін жаңаша өрнекпен орындай берген. Батыс Қазақстанның күй формасына сүйене отырып, Дина күй құрылысын өзінше дамытқан. Бас буын мен орта буын аралығындағы күй тақырыбы дәстүрдегідей өзгермей, дәл сақталса да, күй құрылысындағы басқа буындар үнемі өрнектеліп, құбылып отырады. Кіші сағаның өзінде дәстүрлі үстіңгі ішекте жүретін өрнек жоқ, ол күйдің даму бөлімін құрайды. Дина күйлеріндегі оң қолдың қағыс техникасы мен сол қолдың аппликатуралық тәртібінің өзі де өз алдына бір төбе. Құйындатып келе жатқан күй сарынының кілт тоқтап, күй ырғағының үнемі құбылып отыруы Дина күйлеріне тән басты қасиет болып табылады. Дина күй тартқанда толық үн шығару үшін ішекті оң қолының бес саусағымен бірдей қағатын болған, ал енді бірде күйдің кейбір эпизодтарында екі-ақ саусақпен (бармақ пен сұқ саусақ) тартқан.

Кейде бір саусақтың өзімен қағу да (сұқ саусақ немесе шынашақ) жеткілікті болған. Динаның сол қолының аппликатурасы да ерекше болған. Мысалы, ол күй әуенін көбінесе төменгі ішекте жүргізген. Домбырашы форшлагтарды жиі қолдана отырып, бейнелеуге мүмкін емес ерекше сұлулық дүниесін көрсете білген. Бұл тәсіл оның «Домалатпай», «Меңдіқара», т.б. күйлерінде кездеседі. Кейде сол қолының перне басуы арқылы бірнеше нотаның үнін шығара отырып, ал оң қолы домбыра ішегіне жоламайтын болған. Дина Нұрпейісованың орындаушылық өнерінде көркемдік тәсілдерінің бірі - паузаның ерекше рөл атқарғанын атап өту жөн. Ол паузаны күйдің кейбір эпизодтарында күй өрісінің одан әрі дамуына тыңдаушылардың назарын аудару үшін қолданған. Алайда, бұл үнсіздік емес еді, керісінше әуенді, «әндеткен» паузалар болған. «Домбыраның әр пернесінің өз мәні бар, домбыра тартқанда олардың өз мән-мазмұнын дұрыс анықтау бірден-бір шарт. Домбыра шерткенде оны адамша сөйлетіп, сол арқылы белгілі бір күйдің мән-мазмұнын тыңдаушыға толық жеткізу керек»,-дейді Дина өскелең ұрпаққа. Оның шығармаларындағы динамикалық айшықтар мен ерекше штрихтар байлығы, шығарма мазмұнын ашу мақсатында қолданған. Динаның орындаушылық шеберлігіндегі тағы бір ерекшелік - ол үнемі өзгеріп отыратын ырғақтық жақтары. Мәселен, «Байжұма»күйінің кіріспесінің өзінде, ырғақ әлденеше рет өзгереді. Ал, күйдің ұзына бойында ырғақтық құбылу сансыз десе де болады.

Дина - қазақтың күйшілік өнеріне өшпес із салған біртуар дарын. Ол - Құрманғазы мен Дәулеткерейдің өнерінен тәлім ала жүріп, өзіндік өрнегін тапқан күйші. Динаның киелі өнері халықтың асыл қазынасы ретінде кейінгі ұрпаққа қызмет көрсетуде. Динаның қайталанбас мұрасы уақыт өткен сайын жетіліп, түрленуде. Оның жарқын айғағы - Атырау облысындағы Дина Нұрпейісова атындағы халық аспаптар оркестрі. Республикамызда Динаның есімімен бірнеше музыка мектептері, қала көшелері аталады. Атырау қаласында Дина Нұрпейісованың ескерткіші және Д. Нұрпейісова атындағы мәдениет үйі бар. 1996 жылдан бастап, жыл сайын жасөспірім домбырашы қыздар арасында Дина атындағы «Бұлбұл домбыра» республикалық байқауын өткізу дәстүрі қалыптасқан.

Ойымызды қорытындылай келе, Дина Нұрпейісова - ұлттық өнерімізді әлемдік сахнаға шығарған халқымыздың күй майталманы ғана емес, қазақ халқына тән екі шекті домбыра

аспабы мен күй әуенін өзінің айрықша таланты мен қабілетінің арқасында биік деңгейге көтерген күй анасы деп білеміз. Өзінен бұрынғы халық өнерпаздарының ізгі дәстүрін жалғастырып, ұрпаққа аманаттаған Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген өнер қайраткері, халық әртісі Дина Нұрпейісованың өнері халықтың рухани мұрасы ретінде бүгіні мен болашаққа қызмет көрсете бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстан ұлттық энциклопедия. III том. Алматы, Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2001ж.
2. Қазақ өнерінің тарихы. III том. Алматы «Өнер», 2008ж.
3. А. Сейдімбек «Қазақтың күй өнері». Астана «Күлтегін», 2002ж.
4. А. Жұбанов «Ғасырлар пернесі». Алматы «Дайк-Пресс», 2002 ж.
5. У. Бекенов «Күй керуені». Алматы «Өнер», 2002 ж.
6. Қ. Ахмедияров «Әсем қоңыр». Алматы «Өлке», 1997 ж.
7. К. Сахарбаева «Атырау - ән-күй мұхиты». Алматы «Дайк-Пресс», 2001ж.

***

В статье представлено композиторство и исполнительское искусство Дины Нурпеисовой.

ӘОЖ 002.55:378.1

Габдуллаев Д.Г.
М. Өтемісов атындағы
БҚМУ, АТО директоры

ОҚУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА БІЛІМДІК-АҚПАРАТТЫҚ ОРТА ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың оқу үдерісіне терең тамыр жаю арқылы, біртіндеп біртұтас білімдік-ақпараттық орта қалыптастыратыны белгілі.

Қазақстандық біртұтас білімдік-ақпараттық орта құру жолында көптеген мәселелер туындайды. Кейбір мәселелердің шешу жолдарын айта кетсек:

- Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қалыптасқан бір бағытын таңдау жолын қиындатады. (*Шешу жолының бірі.* Автоматтандырылған программалық жүйенің ақпараттық қоры ортақ программалық жасақтамасының құжатына (мысалы: Notepad, HTML немесе XML-форматтары)

экспортталуы және өзге технологияларға негізделген ақпараттық жүйесіне жеңіл импортталуы);

• Интернет желісін алыстаған білім беру мекемелеріне жеткізу және тарифтерін арзандату жолы толық шешімін таппай отыр. (*Шешу жолының бірі.* Опто-талшықты сымжелі немесе сымсыз желі арқылы аймақтар бойынша Интернетке қосу. Дәстүрлі телефон байланысының орнына IP-телефония жүйесіне қосылу);

• Білім беру және басқару жүйесін автоматтандыру. (*Шешу жолының бірі.* Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінде қуатты суперкомпьютер орнатып, балабақша, мектеп, лицей, колледж және ЖОО-ның ақпараттық қорлары автоматтандырылған жүйемен басқарылуы, толық статистикалық мәлімет алуға, қашықтан бақылауға және көптеген оқу үдерісіне байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді).

Заманауи ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде жоғары білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ мамандардың кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті ақпараттық технологиялар құралдарын педагогикалық іс-әрекетте кеңінен қолдана білу іскерліктерінің жоғары деңгейде қалыптасуы ЖОО оқытушыларының кәсіби дайындығына қойылатын талаптар қатарына енеді. Осы орайда, жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды педагогикалық үдерісте ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық-техникалық құралдарды қолдануға ғана емес, осы құралдар арқылы білімдік-ақпараттық орта құру өзекті мәселе болып табылады.

Жоғары оқу орындарына арналған әртүрлі АКТ құралдарының жасалуы мен жинақталуы педагогикалық сипаттың бірқатар мәселелерін тудырады. Ең алдымен, педагогикалық жағынан жекелеген ақпараттық қорларды өңдеуде, жинақтауда және практикалық қолдануда қандай да бір жүйенің жоқтығын айта кеткен жөн. Әдеттегідей, аталған құралдардың бір-бірімен өзара байланысы жоқ және бір ақпаратты қажетсіз қайталайды. Бір оқу мекемесінің шеңберінде қолданылатын ақпараттық құралдар әр түрлі әдістемелік және технологиялық тұрғыдан талап етіліп, студенттердің білімдері мен іскерліктеріне маңызды талаптар қояды, яғни бұл оқу үдерісіндегі тиімділікке кері әсерін тигізеді.

Оқу мекемелерінде ақпараттық технологиялар мен қорларды жөнсіз өңдеу және қолдану, педагогикалық кадрлардың жан-жақты дайындалуында мүлдем мүмкіндіктің жоқтығы және оқу, оқудан тыс және педагогикалық-ұйымдастыру ісінде АКТ құрал-

жабдықтарын кешенді қолдану мүмкіндігі тағы бір мәселе болып табылады.

М.И. Башмаков, С.Н. Поздняков және Н.Л. Резник ақпараттық ортаны құру мәселелерін зерттеп, ақпараттық ортаға келесі анықтаманы берген:

Ақпараттық орта - бұл адамзат білімімен байланыстыратын қарым-қатынастар құралдарының жүйесі және жинақталған білім мазмұнын құрайтын ақпаратты сақтау, жіктеу және ұсынумен қатар оны жеткізу, өңдеу және кеңейту үшін қызмет етеді [1].

Білімдік-ақпараттық ортаны, біртұтас технологиялық құралдармен және студенттердің, ата-аналардың, жоғары оқу орнының әкімшілігінің және қоғамның сапалы ақпаратпен қамтамасыз етілуі өзара байланысты маңызды толтырылумен іске асуы компъютерлік техникаларды қолдануына негізделген программалық-телекоммуникациялық орта деп анықтауға болады.

Осындай орта, педагогикалық мағыналы мәліметке жедел қатынауды қамтамасыз ететін және оқытушылар мен студенттердің қарым-қатынас мүмкіндігін тудыратын, ақпаратты сақтауға, өңдеуге, жеткізуге арналған техникалық және программалық құралдардың жиынтығы мен әдістемелік-ұйымдастыру ортасын құрайды.

Білімдік-ақпараттық орта интеграцияланған көп компонентті жүйе сияқты құрылуы тиіс, яғни оның компоненттері оқу, оқудан

Сурет -1. Реттелмеген және реттелген білімдік-ақпараттық орталары

М.Өтемісов атындағы Батыс Казақстан мемлекеттік университетінің білімдік-ақпараттық ортасын қалыптастыруда педагогикалық шарттар мен білімдік үдерісін дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер бар.

БҚМУ-дың білімдік-ақпараттық ортасы 2003 жылдан бастап инновациалық даму жолында. Кадрлар және құрылым жағынан бірнеше іріктеу кезеңінен өтіп келіп, ақпараттық технологияларды енгізуде көздеген өзекті мәселелерді шешуге арналған ақпараттық технологиялар орталығы құрылды.

Жоғарыда атап кеткендей, білімдік-ақпараттық ортаны құру үшін алдымен материалдық-техникалық базасы сай болуы қажет. Содан соң, жоғары квалификациялы мамандар ақпараттық технологияларды техника арқылы енгізіп, ақпараттық ортаны қалыптастырады.

Өнделген әдістер арқылы оқу үдерісінде студенттерді оқытуда төмендегідей бағыттарды енгізуге болады:

- Материалдық техникалық базаны мобильді техникаларға біртіндеп ауыстыру;
- Интернет жылдамдығын жыл сайын өсіріп отыру;
- Енгізілген ақпараттық технологияларды түгелдей web-технологияларға негіздеу;
- Университеттің білімдік-ақпараттық ортасын Интернет және Интранет қызметтерін арттыру арқылы қалыптастыру;
- Жоғары білім беру жүйесіне бәсекелестік жаңа IT-технологияларды енгізу [3];
- Вебинар форматындағы on-line режимінде оқыту жүйесін қолдану [4];
- TV-технологияларды енгізу, яғни университет жетістіктерін, өткізілген шараларды, бейне өнімдерді, студенттердің оқытушылар мен атақты ғалымдармен кездесулерін оқу теледидары арқылы трансляциялау;
- Электрондық оқулықтарды және электрондық басылымдарды қашықтан оқыту жүйесіне бағыттап offline және online нұсқауларына көшу;
- Оқу үдерісін бірыңғай электрондық алмасу жүйесіне бет бұру;

Әрине, көптеген мысалдар мен мәселелерді атап кетуге болады, бірақ та осы негізгі бағытпен жұмыстансақ, бірлескен ойдан туындаған жобаларды жедел және оңай пайдалы іске асыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. М.И. Башмаков, С.Н. Поздняков, Н.Л. Резник, Монография, Информационная среда обучения, С-Петербургб, 1997, С. 5, 76.

2. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Информатизация образования. Фундаментальные основы, Москва, 2005, С. 181-194.

3. Габдуллаев Д.Г. Проблемы и методы внедрения новых IT-технологии в систему высшего образования. Алматы, 2009. С. 24-29. (IV Республиканская учебно-методическая конференция. Нерпрерывное экономическое образование: модернизация обучения и методического обучения.)

4. Габдуллаев Д.Г. Вебинар форматындағы on-line режимінде оқыту жүйесі. БҚГА хабаршысы,Орал, 2(13)2010, 128-130 бет.

5. http://www.mirapolis.ru/system/modules/details.php?code=portal

***

В данной статье рассматриваются проблемы формирования информационно-образовательной среды при организации учебного процесса.

***

This article is considered on the problem of forming information-educational environment in the educational process.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

УДК 371(574.1) «18»

Шинтимирова Б.Г.
д.и.н., профессор
Адельбаева Н.А.
к.п.н, доцент
ЗКГУ им. М.Утемисова

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ШКОЛ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX в.

XIX в. можно охарактеризовать как наиболее интенсивный период становления и развития русско-казахских культурных связей Казахстана и России. Это был веком развития образования, литературы и роста национального самосознания в Казахстане. Но вместе с тем в этот период, развитие образования в Казахстане шло достаточно сложно и не однозначно. Преследуя свои интересы царское правительство (русификация через распространение сети правительственных школ), тем не менее, не торопилась как количественно, так и качественно менять систему образования в регионе. Какие же задачи стояли перед образованием казахского народа: увеличение сети светских учебных заведений, подготовка учебников и пособий, и самое главное, подготовка учительских кадров. Последний вопрос всегда для царского правительства был не однозначным, решался вопрос как подготовка кадров из числа казахов, и из числа русского населения владеющих казахским языком. Подготовка местных кадров русской ориентации в Казахстане также входила в планы царского правительства. В их лице оно намеревалось иметь преданных престолу проводников политики в крае. Наиболее приспособленными для этих целей учебными заведениями считались кадетские училища в Оренбурге и Омске.

Безусловно, эти учебные заведения не могли решать задачи и в плане просвещения, и в плане выполнения задач царского правительства. В западном Казахстане, в частности в Уральске, с

разрешения министра народного просвещения графа А.К.Разумовского было открыто в 1812 году первое училище, которое в 1821 году к сожалению сгорело. И только спустя через 10 лет атаманом Покатиловым оно было вновь открыто. В училище было всего три класса, оно находилось в ведении Казанского учебного округа. Это училище вплоть до 1857 года оставалось единственным учебным заведением в Уральском войске. Основной состав учеников были дети уральских казаков и русских переселенцев, детей казахов в училище были единицы. В 1857 году в училище произошли серьезные изменения: вместо трех классов стало пять, были введены новые более совершенные учебные программы, приглашены подготовленные учителя.

30 июля 1823 г. и 10 ноября 1824 г. Министр иностранных дел России передал оренбургскому губернатору Эссену повеления царя «о склонении (молодых) султанов с отличнейшими умственными способностями, чтобы они посвятили себя к изучению необходимых сведений и поступали для того в Неплюевское училище». В 1833г. оренбургский военный губернатор Сухтелен напомнил об этом председателю Оренбургской пограничной комиссии Генсу, указав, что до сих пор положительного результата оно не принесло и что необходимо предпринимать действенные шаги в этом направлении. В свою очередь, Оренбургская пограничная комиссия уведомила об этом комендантов ряда крепостей Уральской линии, осуществлявших контроль над прилинейными казахскими аулами, а также хана внутренней орды и правителей частей Младшего Жуза. Проведя работу по агитации в поступлении в учебные заведения Оренбурга, коменданты отметили, что желающих отдавать детей в училище среди казахской знати не нашлось. И только Джангир-хан выразил готовность направить в училище своего девятилетнего сына. Несомненно, Джангир ханом была проделана большая работа по отправке детей знати на учебу в Неплюевское училище. Одним из направлений в просвещении детей казахов были учебные заведения империи. Так, первые светские учебные заведения, куда выезжали дети казахской знати, были кадетские корпусы в Оренбурге и Омске. Военное училище в г. Оренбурге, открытое в 1825 г. и переименованное в 1844 году в Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, явился одним из тех учебных заведений, в котором готовили казахских чиновников. Неплюевский кадетский корпус был наиболее организованным учебным заведением, где

обучались казахские дети. Но не все дети казахов могли посещать это учебное заведение, первыми учениками были дети «почетных» казахов – дети султанов, биев и старшин Внутренней орды. В 1840 году устанавливается 10 стипендий для этих детей, а также 20 стипендий для детей казахов Оренбургского ведомства. Военное образование, которое давалось в кадетском корпусе практически оказалось ненужным в жизни этих молодых людей. В основном выпускники–казахи устраивались на различных административных должностях. Позже, в 1866 году, Неплюевский кадетский корпус переименовывается в Неплюевскую военную гимназию. Те привилегии, которые были в Неплюевском кадетском корпусе для детей-казахов, в частности, назначения стипендий, в гимназии уже были отменены. В гимназию уже дети казахов поступали на общих основаниях.

В своей работе Б. Абдрахманова «История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX в.», пишет о том, что основная причина распространения русского образования среди казахов была потребность в дешевом аппарате управления, так как «...учреждения в казахских землях трудно было обеспечить достаточным количеством русских чиновников без значительного увеличения жалованья по сравнению с внутренними губерниями России» [1].

Проблема обеспечения служащими, способными вести делопроизводство и вообще заниматься делами управления в казахских землях при существовании языкового барьера, оставалась наиболее острой. Путь к решению проблемы был указан в «Положении об управлении оренбургскими киргизами» от 14 июня 1844 года. В «Положении» предусматривалось учреждение школы для детей казахов Младшего жуза. Спустя три года, в 1847 г. Пограничная комиссия представила оренбургскому военному губернатору В.А. Обручеву «Проект устава школы для киргизских детей при Оренбургской Пограничной комиссии», с целью подготовки письмоводителей для частного управления в Казахской Степи и сбора топографических сведений для составления планов и карт для отправки караванов в Хиву и Бухару.

В Уральской области с 1812 г. с перерывами действовало только одно учебное заведение - Уральское войсковое училище с курсом предметов уездного училища. В этот период элементарных начальных школ в Уральске не существовало. В 1855 г. среди войскового населения 14% жителей считались грамотными, в самом

же Уральске на 200 человек приходилось 71 знающих чтение и письмо. Такой значительный процент грамотности объяснялся широко распространенным в войске частным способом обучения, так называемыми «мастерами и мастерицами». В том же 1855 г., по неполным данным, домашнее обучение осуществлялось в 150 домах.

Другой вид учебного заведения, которое открылось в 1837 г. в Уральске, было церковноприходская школа диакона Лебедева. Но широкого распространения церковноприходские школы в крае не получили. Так как, во-первых, их содержание четко не были определены, во-вторых, во многих приходах Оренбургской губернии имелись уже казачьи училища, и для открытия новой конфессиональной школы на местах не было средств.

В 1850 г. создали казахскую школу при Пограничной комиссии для подготовки письмоводителей, она просуществовала до 1869 г. Как ранее отмечалось, главная цель учреждения школы, кроме распространения между казахами знания русского языка и некоторой грамотности, состояло в приготовлении способных людей к занятию по пограничному управлению, мест письмоводителей при султанах-правителях и дистаночных начальниках в Казахской Степи, а также для выполнения и других должностей, на которые назначались исключительно казахи.

Таким образом, в середине XIX в. в пределах Оренбургского края и Уральской области действовало около 160 русских начальных учебных заведений, в которых обучалось не более пяти тысяч детей. Безусловно, на столь обширной территории такое количество школ не могло существенно изменить уровень грамотности населения. По этому поводу в губернаторском отчете за 1850 т. дается следующее объяснение: «Умственное образование в Оренбургском крае, несмотря на деятельные меры правительства и беспрестанно увеличивающиеся средства, распространяется довольно медленно» [2]. К тому же существовавшие школы (за исключением уездных училищ) давали самые простые знания - чтение, письмо, счет. Следующие показатели показывают, что на обширной территории фактически отсутствовала система школьного образования, так на одно начальное учебное заведение приходилось 13313 душ обоего пола. Из статистического показателя видно, в середине XIX в., доля детей школьного возраста 7-14 лет составляла 1/11 часть населения губернии, обучению подлежали 193 тыс. детей, тогда как в действительности школу посещали не более пяти тысяч детей школьного возраста. [3]. Таким образом, основная задача министерства народного просвещения и других

министерств была расширение и совершенствование системы учебных заведений и повышения грамотности населения в крае.

В период 1851 - 1865 гг. кардинальных изменений в школьной системе не было, хотя шла бурная подготовка к либеральным реформам (судебная, земская, военная, городская). Но, тем не менее, в Казахстане происходило совершенствование действовавших учебных заведений в рамках существовавшего законодательства. Начиная с 1856 г. педагогическая общественность России и многие министерства начали подготовку для проведения проекта школьной реформы.

Местным чиновникам огромных усилий пришлось приложить для открытия начальных школ в Уральском казачьем войске, считавшимся самым консервативным среди казачьих войск России. Обособленность во всех отношениях, географическом, хозяйственном, а также верность своим казачьим обычаям определяли ментальность уральских казаков.

Отличительной особенностью данного региона являлось то, что такая низкая плотность населения сочеталась с многонациональным составом. Считается, что, начиная со второй половины XVI в., в районах традиционного проживания казахов появились первые русские поселения. Не сразу, но в результате добровольной или государственной переселенческой политики в Казахстане, и в частности в западном Казахстане сформировалась значительная русская община, которая впоследствии отразилась и на распространении русских и русско-казахских школ в регионе. Следует отметить, если в конце XVIII в. из 800 тыс. жителей Оренбургской губернии русские составляли 37%, татары и мишари — 27%, башкиры - 23%, чуваши - 5,5% и мордва - 4,9%, то в 1850 г. русских было уже 55% (1,3 млн. человек). В последующие годы их доля значительно не менялась. Всеобщая перепись населения, проведенная 1897 г., в Оренбургской губернии показала, что русские составляли 70,4% (1126040 человек). Необходимо заметить, что здесь не учтены другие славянские народы, населявшие край. Как ранее было отмечено, что Оренбургская губерния и прилегающие к ней Тургайская и Уральская области, которые находились в подчинении Оренбургского генерал-губернатора и входивших в состав Оренбургского учебного округа (с 1875 г.) отличались своей многонациональностью (башкиры, татары, казахи, мордва, чуваши, удмурты, марийцы, немцы, поляки, евреи, калмыки), но, тем не менее, значительное влияние на формирование образовательной системы оказала русская нация. Так, в Уральской области решающее значение на развитие образования оказало Уральское казачье войско, хотя войсковое сословие здесь и не доминировало (в 1875 г. — 19% всего населения области) [4]. Следовательно, практически все уральские учебные заведения мало, чем отличались от системы образования России.

Чуть позже, в 1871 году в городах Уральск, Гурьев были открыты правительственные двуклассные русско-казахские школы. Содержание школы было крайне сложным, школы не имели своих помещений, а находились в неприспособленных зданиях. Посещая такие школы, военный губернатор Веревкин отмечал и крайне тяжелое состояние. В своей докладной записке Веревкин особое внимание уделял вопросу о влиянии такого положения на распространение русского образования в массе киргизского населения.

Кадетские корпусы, куда выезжали дети казахов, не могли удовлетворить всю потребность в просветительской деятельности населения. И по настоянию верхушки казахского населения, царское правительство открывает специальные школы. Одной из таких школ была школа в Ханской Ставке Внутренней (Букеевской) орды, открытая в 1841 году.

Если рассмотреть типологию развития системы школ, то к концу XIX века на территории Казахстана в целом, и в частности в западном Казахстане существовали следующие правительственные средние учебные заведения: мужские и женские гимназии и реальные училища. К средним учебным заведениям приравнивались и учительские семинарии; начальные учебные заведения: прогимназии, городские училища, приходские училища (мужские и женские и для совместного обучения детей обоего пола), русско–казахские и русско-туземные училища и школы, аульные школы и школы первоначальной грамотности; профессиональные учебные заведения: учительские семинарии и казахская учительская школа при областном правлении оренбургскими казахами, сельхозшколы, фельдшерская школа, ремесленные школы.

Помимо правительственных учебных заведений в Казахстане существовали церковно-приходские школы, школы грамотности, воскресные школы, мусульманские школы–мектебы, медресе при мечетях и содержащиеся частными лицами.

Несмотря на отчеты инспекторов и директоров училищ о явной нехватке школ, новых училищ или же дополнительных классов в достаточном количестве правительство не пытается открывать. В 1902 г. в Уральской области было открыто всего лишь 5 учебных заведений, из которых только 3 русско-казахских, в 1903 г. – 7 Матешское русско-казахское училище в Льбищенском уезде, аульные школы – в ауле №1 Караобинской волости Уральского уезда, две – в аулах № 3 и 4 Чалкарской волости Льбищенского уезда и по одной в ауле № 3 Карасуйской волости Темирского уезда, в ауле № 1 Гурьевской волости и в ауле 7, Кызылкугинской волости Гурьевского уезда. Безусловно такие низкие темпы открытия школ не могли изменить уровень грамотности казахского населения.

Столь быстрое увеличение в Уральской области русского населения за счет переселенцев настоятельно требовало открытия школ во вновь

строящихся поселках. Однако средств на отрытие школ в этих селениях ни министерство народного просвещения, ни областное правление не выделяли. Переселенцы пытались своими крохотными средствами как-то помочь открытию школ.

Директора училищ поднимали вопрос о введении общедоступности обучения и предлагали ежегодно увеличивать число школ и расходы на них за счет правительства и областных средств. Другой вопрос, который волновал не только население, но и правительство - это открытие женских русско-казахских школ и введение всеобуча для казахских девочек [5]. В Уральской области в 1902-04 гг. открывается 14 русско-казахских школ. На открытие школ были выделены средства из областного бюджета и казахских обществ. Необходимо заметить, что областные правления крайне неохотно давали средства на открытие русско-казахских училищ.

Таким образом, органами народного образования области проводились работы по улучшению деятельности русско-казахских школ, а также увеличению в них констингента учащихся. Иногда малочисленность учащихся в аульных школах имели такие причины, как активную пропоганду мусульманского духовенства против получения светского образования, недобросовестное отношение к своим обязанностям некоторых учителей и др. Объктивной причиной было и то, что обучавшихся в аульных школах учеников было мало, и школа, сделав два-три выпуска, уже не могла набрать большого числа учащихся. Но тем не менее, эти школы по многу лет находились в одном ауле из-за сложности организации в других местах.

Список использованной литературы:

1. Абдрахманова Б. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX в. Астана, 1998 г.
2. ГАОО. Ф.6, Оп. 8, Д. 13, Л.62.
3. ГАОО. Ф.6. Оп.8, Д.13, Л. 58 - 58 об.; Оп. 13, Д. 4250/в., Л. 116 об.
4. ГАОО. Ф.6. Оп.13. Д.4250/в. Л.80 об.
5. ЦГА ф. 27, оп. 1, ед.хр. 29, л.103.

***

Автор осы мақалада XIX ғасырдағы Батыс Қазақстандағы мектептер жүйесінің даму ерекшеліктерін қарастырады.

***

In this article, the author discusses the development of schools in the Ural region, as well as problems associated with the development of the education system in this region.

ӘОЖ(47+57-25)351.85

Әлібек С.Н.
т.ғ.д.,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

МӘСКЕУ МҰРАҒАТЫНАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРЫ ТАБЫЛҒАН ХАТТАР

ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының орта шенінде Кеңестік Түркістанның партиялық-саяси ахуалы жөнінде, жергілікті басшы қызметкерлердің, оның ішінде қазақтардың арасындағы бір-бірімен қарым-қатынастары, талас-тартыстарына байланысты Мәскеуге хаттар қарша бораған мәлім.

Сонымен бірге Қырғыз (қазақ) өлкесінің партия, Кеңес жұмыстарының бірқатар мәселелері, экономикалық жағдайы, әлеуметтік және моральдық ахуалы да Орталықтың назарынан тыс қалмаған.

Осы мақалада қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауына белсене қатысқан қарт большевик Әліби Жангелдин [1] мен көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Сейтқали Меңдешевтің [2] РКП(б) Орталық Комитетіне жолдаған хаттарына тоқталып кетуді жөн көрдік. Бұл хаттар кейінгі жылдары Мәскеу мұрағаттарынан алынған. Бірінші кезекте Әліби Жангелдиннің хатына тоқталсақ, ол 1925 жылы Орталық Комитетке және оның хатшылары И. Сталин мен В. Молотовқа бір мезгілде жазылған. Төтенше комиссар, большевик Ә.Жангелдиннің хаты көлемді, жеті беттен тұрады. Онда хат авторы аса маңызды мәліметтер келтіріп, ұсыныстар берген.

Қазақ Автономиялық Кеңестік Республиканың жаңа астанасы– Қызылордада өте тартысты түрде Кеңестердің тарихи бесінші съезі өткені белгілі. Съезде Қырғыз АССР-ін ендігі жерде Қазақ АССР-і деп атау жөнінде тарихи шешім қабылданған болатын. Осы съездің барысын, орын алған мәселелерді баяндай келе, жалынды большевик партия саясатына байланысты былай дейді: «о проведении в среде Киргизской бедняцкой массы классового расслоения и экономического возрождения края в духе социализма, а все проходило лакмусовой окраской киргизской мелкобуржуазной интеллегенции», заблуждений в сторону Алаш-Ордынцев [3].

Дала өлкесінің бұрынғы комиссары Ә. Жангелдин арыз-шағымында: «Съезде ілінген жалаулардың ішінде бұрынғы Алаш Орда өкіметінің жасыл туы желбіреп тұр. Онда «Алла жар болсын! Барлық мұсылмандарды Мұхаммед пайғамбарымыз бен қасиетті Құран қолдап жүрсін!» [4] деп жазылған дейді.

Арыз хатта Қазақ Өлкелік партия комитетінің басшылығы контрреволюциялық алашордашыларды жақтап, соларға қолдау көрсетті деп жазады. Большевик Әліби Жангелдиннің бұлай хат жазуына себеп болған, оның сол кездегі Қазақ Өлкелік партия ұйымының басшыларына деген жеке басының наразылығы болды деп айта аламыз. Өйткені ол сол кездегі үкімет құрамына да, партия құрылымдарына да енбей қалған болатын. Десек те, мұрағаттарда сақталған тарихи құжаттарда республика басшылығының атына ауыр сын айтылғанын байқау қиын емес. Ә. Жангелдиннің шағым хатынан үзінді келтірейік: «не зная не обычая, не нрава, ни сноровки и психологии киргизского народа, где еще не совсем оформлена Советская власть, товарищи Нанейшвили и Ежов не знают никакого политического подхода и слишком верят льстивым словам алашордынцев и эти товарищи совершенно не соответствуют своим назначениям, как не умеющие руководить работой в стороне политической отсталой, чтобы поставить в правильное русло руководящую работу и дать правильную марксистскую оценку в принципиальной борьбе. Зав. ОРГО Крайкома тов. Ежов два года служил секретарем Семипалатинского Губернского Комитета, сработался с интеллигенцией Алаш Орды, крайне односторонне понимает киргизскую психологию и потому их поддерживает. Тов. Ходжанов, второй секретарь Крайкома РКП (б), происходящий из туркестанских киргиз, как отъявленный склочник не может свободно дышать без таковой, так как он известен по своей склоке в Туркестане, а теперь по переходе его в Киргизию сразу создал тесную связь со своими бывшими единомышленниками алаш-ордынцами и без всякого основания открыл фронт исключительно против принципиальных работников-киргиз, не участвовавших в их прежней белогвардейской организации, что подтверждает нравоучение крыловской басни: «Хотя ты в новой коже, но сердце у тебя все то же». Именно таков тов. Ходжанов по своим действиям в настоящее время» [5].

Бұрынғы дала комиссары Ә. Жангелдин хатының соңында «әлі де кеш болмай тұрғанда, Нанейшвили мен Ежовты және

Қожановты жұмысқа тиімді болу үшін Қазақстаннан аластату керектігіне баса назар аударады» [6, 243-п].

Ә. Жангелдиннің осындай қызу мәлімдеме жасауына түрткі болған тағы да бір қызықты жағдай Ташкентте орын алған болатын. Ә. Жангелдин Бакуден Мәскеуге Түркістан өңірі арқылы өтуі тиіс еді.

Ол Бакуде Коминтерннің бастамасымен өткен Шығыс халықтарының құрылтайында насихат және іс-қимыл кеңесіндегі қазақ халқының өкілі болып бекітіліп, сол Кеңестің тапсырмасымен өз жұмыс жоспарын айқындап алу мақсатымен Түркістанға аялдаған. Алайда, Ә. Жангелдиннің әңгіме болып отырған хатында көрсетілгендей, жергілікті билік өкілдері тарапынан үзілді-кесілді қарсылыққа тап болады. Нақтылап айтсақ, Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Н. Төреқұлов, С. Қожанов және Г.Сафаров тарапынан Ә.Жангелдинге 24 сағаттың ішінде Ташкент қаласынан шығып кетуі талап етілді. Себебі, Ә. Жангелдиннің революцияға дейін Түркістан өлкесінде жүргізген христиан дінінің уағыздаушы ретіндегі қызметі туралы алып-қашпа әңгімелер болса керек. Олардың мақсаты, - дейді бұрынғы төтенше комиссар хатында: «Менен және революция жақтастарынан түбегейлі құтылу, өйткені түркістандық бірқатар жергілікті коммунист-қызметкерлер Орталықты алдаусыратып, сонымен бір мезгілде буржуазиялық интеллигенция өкілдерінің бізге қарсы күресін қайта тұтандыруда» - дейді. Шағым хаттың иесі назарды барынша жоғарыда аты аталған түркістандық басшыларға, олардың саяси көзқарастарына аудару қажет деп есептейді. Менің ойымша,-дейді Ә. Жангелдин, - олар Кеңес үкіметіне қарсы зиянды тірлікпен айналысуда, түркістандық басшылар «жұмыспен емес, көп жағдайда бір-бірін аяқтан шалумен әлек». Міне, осылайша большевик Ә. Жангелдин жергілікті саяси «элитаға» мінездеме беріп өтеді. Ол былай деп ой қорытады: «эти туземные руководители не имели почвы в трудовых слоях, вышли лишь недавно при помощи Турккомиссии, туземные массы на них смотрят как переводчиков нового типа при начальствах» [7].

Қалай десек те, хатында Ә. Жангелдин өткен өмірінің кейбір тұстарын жасырып қалмастан, былай деп шындықтың бетін ашады: «с малолетства был христианином, но с 1905 года шел против религии и уже 1908 году был отлучен от церкви и предан анафеме, поэтому был вынужден покинуть Россию, и уезжать за границу. Мне разрешили, по возвращении из заграницы, поселиться в

Крыму». В 1916 году инкогнито из Крыма прибыл в Киргизскую степь, поднял трудовой народ против царизма. Вышел приказ губернатора: «Где бы я ни был, поймать меня и доставить в Оренбург живым или мертвым» [8].

Жангелдин хатта өз өмірі мен қызметінің белгілі жақтарын қысқаша баяндай келе, Петроградта болғанын, ол жерде жаңадан орнаған Кеңес өкіметі тарапынан қазақтар арасында үгіт-насихат жүргізуге рұқсат қағазын алғанын жазады. Алайда, Торғайға келісімен «Уақытша үкіметтің облыстық комиссары А. Бөкейхановтың бұйрығымен түрмеге жабылған. Бірақ Кеңес депутаттарының араласуы бойынша ол жерден екі айдан соң босап шыққанымен, 24 сағаттың ішінде Қырғыз өлкесінен кетіп, қайта оралмауы жөнінде талап етіледі» [9].

Хат соңында Ә.Жангелдин өзінің Кеңес өкіметі жеңіске жеткеннен кейінгі қызметтеріне де қысқаша тоқталып өткен.

Сейтқали Меңдешевтің де 1925 жылы 4 мамырда РКП(б) Орталық Комитетіне жазған хатында Қазақ партия ұйымының жұмысы жөнінде мәселе көтерілген [10]. Ол партия ұйымының жалпы жағдайы, оның кейбір жетекшілерінің саяси көзқарасы мен іс-әрекеттеріне баға берген. Хат авторы С.Меңдешев мемлекет қайраткері, Қазақ АСР ОАК-нің төрағасы болғаны белгілі. Ол - күрмеуі қиын ұлттық мәселелерді шешуге де атсалысып, топ-топқа бөлінген рушылдықпен де күрес жүргізіп, партияның халықпен байланысын нығайтуға күш жұмсаған тұлғалардың бірі. С.Меңдешев 1924 жылы қаңтар айында қабылданған КСРО Конституция жобасын жасау бойынша комиссия құрамына да кірген [11]. Ол РКП(б) Орталық комитетіне Қазақ республикасындағы соңғы кездегі қалыптасқан келеңсіз жағдайдың себептері мен салдарын өзінің хатында келтіре келе, «партия ұйымының қазақ бөлігі үш топтан тұрады: а) азаматтық соғысқа белсенді қатысушылар және өздерінің әлеуметтік жағдайына, сеніміне байланысты кеңестік жүйені қабылдаған адамдар; ә) Кеңес өкіметіне қарсы белсенді күрескен және амалсыздан оны қабылдаған адамдар; б) төңкерістен соң, партия құрамына кірген кейінгі жастар», - дейді.

Қазақстандық коммунистердің арасындағы негізгі алауыздықтардың түп төркінін көрсете отырып, екі негізгі мәселеге назар аударады:

1) Таптық күрес;
2) Орыс ұлт өкілдерімен қарым-қатынас.

С.Меңдешевтің айтуынша, «ұлттық-буржуазиялық» топтар қазақтарды басқа ұлттардан, әсіресе орыстардан бөлектеуге тырысады. Ол С.Садуақасовтың баяндамасынан мысал келтіре отырып, ол жерде «орыстардың билігі қандай болса да, бәрібір қазақтарға азап әкеледі» деген. Олар, «буржуазиялық ұлтшылдар», Меңдешевтің айтуынша, Кеңес өкіметінің нақты салаларда іс-шараларды жүргізудің орнына олардың күш-жігері тұрғындардың арасында жік түсіруге бағытталған. Олар қазақ жұмысшыларының және орыс пролетариатының таптық бірлігі нығайып, күшейеді деп қорқады. Меңдешев таптық ынтымақтастықты түбімен қолдайтынын жасырмады. Осы тұрғыдан келіп, қазақ партия жетекшілерінің саяси және тәжірибелік іс-әрекеттеріне баға береді [12].

«Өлке комитетінің хатшылары Нанейшвили және Ежов жолдастар партия ұйымының қазақ бөлімінің ішіндегі әртүрлі ағымдарға көзқарастары дұрыс болмады және істің көзін таба алмады. Олар принципті келіспеушілік жоқ деп келеді, тек қана билік құрылымындағы лауазымды орындар үшін күрес және рушылдық араздықтар ғана бар деп ойлайды. Меніңше, олар Садуақасов пен Қожановтың топтарын барынша қолдап келеді. «Алаш Ордамен, оның партиялық идеяларымен және Алаш Орда идеологиясының басылымдарымен толыққанды күрес жүргізілмеді» дейді ол хаттарында. Бұл жерде айта кететін мәселе, «Алаш Орда идеологиясының басылымдары» деп отырғаны Түркістан компартиясының органы ретінде Ташкентте 1920-1925 жылдары шығып тұрған «Ақжол» газеті жөнінде болып отыр. Газеттің редакторы С.Қожанов болған. 1925-1927 жылдары газет Сырдария партия комитетінің органы ретінде Шымкентте шығып тұрды. Одан әрі хат авторы келесі мәселелерге назар аударады.

«Қазақстанда Түркістан облыстарының (яғни, Сырдария және Жетісу облыстары), ол жерде саяси жұмысқа жетекшілік ету, бұрынғы Қазақстанда болған Садуақасов тобының бағытынан еш айырмашылығы жоқ Қожановтың тобына жүктелген. Садуақасовтың тобында ұлтшылдық басымырақ болып, олар өздерінің қарсыластарымен аянбай күрес жүргізді. Олар губернияларда, орталықтарда жоғары лауазымды орындарға өздерінің жақтастарын тықпалап келеді. Мәселен, Тохтабаев – Семей губерниясы атқарушы комитетінің төрағасы (Алаш Орданың өкілі), Орынбаев – Ақмола губерниясы атқарушы комитетінің төрағасы (бұрынғы Алаш Ордада адал қызмет еткен

әскери адам), Лекеров – Ақтөбе губерниясы атқару комитетінің төрағасы (Алаш Орданың белсенді қызметкері), деп жазылған хатта. ҚазАССР құрамында Меңдешевтің пікірінше, басқару орындарында Садуақасовтың ағарту саласындағы жақтастары орын алған. Олар: Құлымбетов – халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы, Кендин – ішкі сауданың халық комиссары, Әлібеков – егін шаруашылығы халық комиссары, Аралбаев – Қырғыз Орталық Сайлау комитетінің хатшысы, (Қожановтың ісін жалғастырушы). Мәлімдеме хаттың соңында Нанейшвилиді, Ежовты, Қожановты және Садуақасовты кері шақырып, жұмыстан босату жөнінде ұсыныс енгізген және өлкелік комитеттің жаңа бюросын құру керек деп қорытындыланған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы, Бас редактор Ә.Нысанбаев–Алматы, «Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы», 2001,531 бет.
2. Бұл да сонда, 469 бет.
3. Ресей Федерациясының әлеуметтік-саяси тарихының мұрағаты (РФМӘСТМ). 17-қор, 67-тізбе, 82-іс, 241-п.
4. Бұл да сонда, 242-п.
5. Бұл да сонда, 243-п.
6. Бұл да сонда, 243-п.
7. Бұл да сонда, 242-п.
8. Бұл да сонда, 244-п.
9. Бұл да сонда, 244-п.
10. Бұл да сонда, 232-234п.
11. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы, 2005, -Т.7. -728 бет.
12. Компартия Казахстана в резолюциях и решениях съездов конференции и пленумов (1921-1927гг.) –Алма-Ата: Казахстан, 1981г. Т.1 – 325с.

***

В статье рассматривается письмо А. Джангельдина и С.Мендешова адресованной в ЦК РКП (б), в нем изложены общирная информация и предложения по оздоровлению партийно-политической обстановки в Советском Туркестане и взаимоотношений в среде руководителей из местного населения.

***

The letter of A. Zhangeldin and S.Mendeshov is looked through in this article, which is addressed to the central Commitee of regional Communistic Party, a large information and suggestions for improvement of partial–politic situation in soviet Turkistan and inrelations in chieves` sphere from the local population were said.

УДК 371 (574.1)-09

Абдрахманова Р.Л.
ст. преподаватель,
кафедры «Истории и СГД»
ЗКИГУ Западно-Казахстанской
гуманитарной академии

ШКОЛЫ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ ПЯТИЛЕТКИ (1929-1933 гг.)

«Образование формирует не человека вообще, а человека в данном обществе и для данного общества» справедливо подчеркнул социолог К. Манхейм.(1,с.118) Роль системы образования в Советском обществе была многогранна. Безусловным достижением советского периода является развитие системы народного образования и осуществление сплошной грамотности. Годы предшествующие первой пятилетке, были сложным периодом для Советской системы образования, это время гражданской войны, голода, разрухи и восстановления. Вследствие этого Советское правительство не могло вплотную заняться школой. Но даже то, что было сделано Советским государством в области образования, имело огромное значение для поднятия уровня грамотности населения. В последующие же 1929-1933 годы, годы первой пятилетки, вопросы образования получили дальнейшее развитие.

Именно в этот период, 15 марта 1932 года, был создан Западно-Казахстанский отдел народного образования на основании административного деления области.

Областной отдел народного образования приступил к решению основных задач того времени: осуществление всеобщей грамотности взрослого населения от 16 до 50 лет, формирование дошкольного воспитания, развертывание 7-летнего образования, усиление подготовки педагогических кадров, развитие научно-исследовательской работы по линии просвещения, распространение общих и тематических знаний среди рабочих и колхозных активов. (2) В результате принятых мер, трудящиеся области на тринадцатом году октября, приступили к осуществлению всеобщего начального обучения, а начиная с 1931 года семилетнего образования. Уже к 1931 году в школах области обучалось 51 тысяч учащихся, из них детей казахов 34 500 человек, Постановление,

Западно-Казахстанского облисполкома от 15.10.1939 г. обязало облоно, гороно и районы коренным образом перестроить работу с таким расчетом, чтобы полностью завершить в 1939/1940 учебном году дело ликвидации неграмотности и малограмотности.

Данные переписи 1939г. наглядно свидетельствует о том, что казахское население области в кратчайшие сроки сделало шаг вперед в развитии просвещения. Данный тезис подтверждают, статистические данные таблицы №1, по городу Уральску, Уральскому, Гурьевскому, Илекскому и Джамбейтинскому уездах, за подписью заведующего Уральским Губсоцвосом Мюллера и управляющего делами образования Чечетко, раскрывающие вопросы роста количества школ, обучающихся в них, число учителей и выделенных средств на их содержание.(3,л.79-80)

Таблица №1

Город Уральск

Учебные годы	Кол-во школ по городу	Из них		Число учителей в 1924-28г. И 1925-30 гг.	Число детей обуч. вшколах в 1924-25 и могущ. Обуч. 1925-30гг	Число детей могущих окончить школу за время 1925-30гг.	Кол-во не окончив. курс	Общее число детей обоего пола по гор. С 3-7и 8-11лет	Средства
		Интернатных	Школ Коммун						
24/25	18	1	-	63	2789	540	2249	6714	
25/26	23	1	-	92	3590	690	2909	5364	
26/27	27	1	-	108	4259	810	3449	4014	
27/28	30	2	-	120	4799	900	3899	2664	
28/29	32	2	-	128	5249	360	4289	1314	
29/30	35	2	-	140	5603	1050	4553	0000	133.029р. -86 к.
Уральский уезд									
24/25	103	2	-	140	5939	-	5939	27819	
25/26	103	4	-	243	10059	-	10059	23699	
26/27	103	6	-	412	15989	3090	12899	17769	
27/28	118	8	-	472	18829	3540	15289	11839	
28/29	133	10	-	532	21219	3990	17229	5909	
29/30	146	13	-	584	23138	4380	18759	0000	560.498р. - 59 к.

Гурьевский уезд (лист 81,82,83,)

Учебные годы	Кол-во школ по городу	Из них		Число учителей в 1924/25. И 1925-30 гг.	Число детей обуч. В школах и 1924-25 г. и могущ. обуч. в 1925-30г.	Число детей могущих окон. 1925-30г.	Кол-во не окончив. Курс	Общее число детей обоего пола по гор. С 3-7 и 8-11лет	Средства
		интернатных	Школ коммун						
24/25	43	4	-	87	3378	-	3378	31928	
25/26	43	7	-	129	5098	-	5098	30208	
26/27	79	10	-	316	12698	2370	10328	22608	
27/28	112	13	-	448	17928	3360	14568	15008	
28/29	139	16	-	556	22168	4170	17998	7408	
29/30	159	17	-	639	25406	4770	20636	0000	650.170р. -31к.
Илекский уезд									
24/25	54	1	-	73	3113	-	3113	21344	
25/26	54	3	-	162	5273	-	5273	19184	
26/27	64	5	-	256	10073	1920	8153	14384	
27/28	81	7	-	324	12953	2430	10523	9584	
28/29	96	8	-	384	15323	2880	12443	4784	
29/30	108	9	-	432	17227	3240	13987	0000	402.762р.-37к.
Джамбейтинский уезд									
24/25	41	8	-	56	2107	-	2107	16837	
25/26	41	12	-	123	3747	-	3747	15197	
26/27	48	16	-	192	7547	1440	6107	11397	
27/28	62	20	-	248	9907	1860	8047	7597	
28/29	74	24	-	296	11847	2220	9627	3797	
29/30	87	28	-	336	13424	2520	10904	0000	717.036р.-04к.

Количество детей школьного возраста 8-11 лет (погодно) и степень

удовлетворения их существующими школами по Уральской губернии (по городам и сельской местности) показывает таблица №2 .(4,л.160)

Уезды и губернский город	Население по переписи 1920, в. границах 1924 г.	Кол-во детей обоего поля (8-11 лет)										Число уч-ся на 1 ст. обучение по состоянию на 1 июня 1925 г.	Обеспеченостсь детей школьными местами			
													При 4-кл. Продолжит.ельн. обучения.		При 3-х прод.ол жительн .обуч.ения.	
		1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933		1924	1925	1926	1927
Илекский уезд	104671	13277	12317	10895	9268	7366	7371	9284	10922	12355	13320	3353	25,2%	45,5%	33,7%	60,7%
Джамбейтинский уезд	120491	14885	15150	14128	11607	8479	8481	11612	14136	15161	14897	2246	15%	26,5%	20,1%	35,3%
Гурьевский уезд	123455	15850	16233	15095	12481	9357	9368	12513	15150	16310	15938	3461	21.8%	37%	29.1%	49.3%
Букеевский уезд	239887	239887	33543	33639	31837	26673	19453	19462	26701	31884	33705	33128	46,4%	13.7%	23.7%	18.3%
Уральский уезд	118338	15384	14194	11904	9311	6582	6582	9311	11904	14194	15384	5976	3.8%	90.8%	51.8%	121%
Губ. город Уральск	33595	3678	3673	3693	3722	3752	3783	3814	3847	3879	3911	2769	75.3%	73.8%	100.4%	98.4%
Итого по губернии	740437	96617	95211	87552	73062	54989	55047	73235	87843	95604	97078	22409	23.2%	40.8%	39.9%	54.3%

Анализ таблицы №2 показывает степень удовлетворения детского школьного населения, имеющимися в распоряжении Губсетевой комиссии, школами. Даны полные цифры количество учащихся в школах первой ступени по состоянию на 1 июня 1925

года, т.е. к концу 1924/1925 учебного года и исчисление детей школьного возраста за 10 летие.

Обеспеченность в школьном обучении высчитывалось в 2-х вариантах: при условии 4-х летней и 3-х летней продолжительности обучения.

Полученные результаты дают довольно пеструю картину степени охвата обучением по уездам. Это объясняется с одной стороны частичным снижением детского школьного контингента в некоторых уездах, с другой стороны главной причиной является общая неудовлетворительная постановка школьного дела. И это не смотря, как было отмечено выше, на ежегодное увеличение школьной сети.

В особенности это явление характерно для уездов, с преобладанием количества казахского населения, Джамбейтинского, Букеевского и Гурьевского. Так как, кочевой и полукочевой образ жизни и разбросанность казахских селений неблагоприятно отразились на развитие школьной сети. Вместе с тем недостаточно количества пригодных помещений под школы. А из имеющихся ранее часть разрушена, часть требует капитального ремонта. Неудовлетворительным также являются вопросы обеспечения школ необходимым оборудованием. Все эти причины в совокупности, плюс недостаточное количество денежных средств, привели к тому, что по этим уездам в 1924 году степень охвата по Джамбейтинскому 15% при четырехлетней, и 20% при трехлетней продолжительности обучения, по Гурьевскому 21,8% и 29,1%, по Букеевскому уезду – 13,7%, и 18,3 %.

Таким образом, для того, чтобы осуществить обязательное всеобщее обучения, необходимо существующую школьную сеть увеличить в 4 с лишним раза при четырехлетней, и в 3 с лишним раза при трехлетней, продолжительности обучения.

Только при исполнении данных условий, будет возможность осуществить общедоступность школы в первой пятилетке.

За первую пятилетку вместе с проведением всеобуча был решен вопрос вовлечения казахских девочек в школу, что в начале пятилетки являлось большой задачей. Так как из общего числа обучающихся в школе у русских процент девочек составлял 46,3%, у прочих 43,2%, у казахов 15,4%. К концу пятилетки процент обучающихся девочек казашек достиг 46,0%. Также за пятилетку изменились показатели числа населения в расчете на одну школу, и территория обслуживания школой. Так если на 1927/1928 учебный год приходилось на одну школу 458,8 кв.км.территории, а населения 1285человек, то в 1932/1933 учебном году, на одну школу 334,0 кв. км.территории, а населения 645человек. Нагрузка учащихся на 1 школу заметно выросла с 47 человек в 1927/1928, до 64 в 1932/1933 учебном году. (5,л.8)

Значительные успехи были в осуществлении 7-летнего образования. Сравнительный анализ двух последних учебных годов первой пятилетки показывает рост числа школ и обучающихся в них, так если в 1932/1933 учебном году функционировали 42 школы с 4649 учащимися, то 1933/1934 учебном году уже 47 школ с 5563 учащимися. Сведения по 7 районам области показывают 87,1% охвата 7-летнем образованием. (6,л.10) В деле выполнения основных задач первой пятилетки, особое место занимали вопросы обеспеченности школ учительскими кадрами и уровень их образованности и подготовки к преподавательской деятельности. Так педагогический персонал средней школы в 1932/1933 учебном году составлял 255 человек, в том числе казахов 95, удельный вес преподавателей казахов составил 37%, а в 1933/1934 учебном году педагогический персонал вырос до 282 человек, в том числе казахов до 133, удельный же вес преподавателей казахов составил 47,2% . Что касается уровня образования, большая часть из них не имеет необходимой подготовки для работы в средней школе, только 20% с высшим образованием, 65% со средним, а 15% с низшим образованием. (7,л.11) Поэтому данный вопрос требовал своего решения. Не полностью были решены и вопросы обеспечения школ учебниками и програмами, особенно на казахском языке.

Все изложенное приводит нас к выводу, что развитие школьной сети в первой пятилетке, твердо держа курс на общедоступность школы, должно развиваться более интенсивно, для качественного выполнения поставленных перед советским образованием задач.

Список использованной литературы:

1. Манцаев Н.Национально-региональный университет как фактор консолидации образовательного пространства страны. // Высшее образование в России. 2005, № 8.
2. ГАЗКО фонд-786, предисловие к описи.
3. ГАЗКО фонд -12, опись -1, дело- 341, лист- 79,80.
4. ГАЗКО фонд -12, опись -1, дело- 341, лист- 160.
5. ГАЗКО фонд-37, опись-2, дело-3, лист-8.
6. ГАЗКО фонд-37, опись-2, дело-3, лист-10.
7. ГАЗКО фонд-37, опись-2, дело-3, лист-11.

***

Мақалада алғашқы бесжылдық (1929-1933жж.) тұсында кеңестік білім беру жүйесінің даму тарихы қарастырылады.

***

In given article the history of development of the Soviet system formation in days of the first five-years period (1929-1933).

УДК37.01:378.2:35.08

Айманова Л.Б.
д.э.н., профессор
зав. кафедрой «Аудит и ФО»
КазЭУ им. Т. Рыскулова

АЙМАНОВ КЕНЖАЛЫ - ПЕДАГОГ, УЧЕНЫЙ, ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Айманов Кенжалы был одним из крупнейших деятелей народного образования в республике, около 40 лет успешно проработавший на ниве народного просвещения. Вся его жизнь - пример беззаветного служения делу обучения и воспитания подрастающего поколения, практической подготовки специалистов с высшим образованием, активной педагогической, научной и государственно- общественной работы. Трудовой жизненный путь Кенжалы Айманова, чье имя и труды хорошо известны широкой педагогической общественности, начался от рядового учителя до министра высшего и среднего специального образования республики, от аспиранта до члена-корреспондента Академии педагогических наук СССР.

Отдавая дань памяти этому замечательному человеку, учителю, ученому и государственное деятелю, мы должны вспомнить и оценить то, что он сделал для развития и совершенствования образования и педагогической науки в республике. Айманов Кенжалы родился в 1917 году в селе Жанибек, Бурлинского района, Уральской (ныне Западно-Казахстанской) области. Окончив школу, он в 1933 году поступил на физико-математический факультет Казахского Государственного института имени Абая (ныне КазНПУ имени Абая) и с отличием закончил его в 1937 году. После окончания института Кенжалы Айманов был направлен на работу в г. Казалинск.

В 1939 году Айманов К.А. был призван в армию и проходил службу в крепости, в дальнейшем ставшей легендой Великой Отечественной войны - Брестская крепость. В мае 1941 года срок службы Кенжалы Айманова в армии подходил к концу, однако, в связи с тем, что он остался на краткосрочные офицерские курсы, начало войны встретил в летних военных лагерях под Брестом. Затем были тяжелые бои, выходы из окружения в белорусских лесах, Сталинградская битва. Кромешный ад сражений,

чудовищные разрушения города на Волге и мужественные действия воинов Советской Армии навсегда останутся в истории. К.А. Айманов принимал участие в боях под Сталинградом. Будучи раненым, переплыл объятую пламенем Волгу на случайно подвернувшемся бревне и, сделав несколько шагов по суше, потерял сознание. Но это не сломило его, он выжил и вернулся в строй. К.Айманов пробыл в армии более семи лет. Три года срочной службы и 4 года страшной войны. Прошел пешком половину России от Бреста до Волги и обратно до Керчи в звании старшины в артиллерийских войсках. Был награжден орденами и медалями Великой Отечественной Войны. Особенно гордился медалью за «Оборону Сталинграда», подписанной указом Верховного Главнокомандующего.

В 1945 году, демобилизовавшись, приехал в г. Алматы. По поручению городского комитета партии он возглавил Алматинский Горком Комсомола. Однако, основным призванием его было преподавание. Поэтому попросил руководство направить в школу учителем физики. Так, с 1947 г. до 1952 г. он работал учителем физики и директором школы N18 г. Алматы.

В этот период ярко проявились и полностью раскрылись его ценные качества как незаурядный педагогический талант, высокое профессиональное мастерство, глубокое знание физики, умение творчески подходить к своему труду и искать пути дальнейшего совершенствования. Своим ученикам он смог привить подлинный интерес к физике, умение самостоятельно мыслить, учил логически рассуждать и делать выводы. Активизация познавательной и мыслительной деятельности учащихся - его главное методическое кредо. Эти качества выдвинули его в число лучших учителей. Его ученик в школе № 18 г. Алматы, а ныне доцент кафедры общей физики и технологии обучения КазНПУ им. Абая, Айдаров К.А. о своем учителе Кенжалы Аймановиче с гордостью заявляет так: «Кенжалы Айманович имел свой педагогический почерк. Его Уроки были уникальны и отличались четкостью и высокой научностью изложения учебного материала, сочетающиеся с доходчивостью, хорошей постановкой демонстрационных опытов, умелым использованием сведений по истории физики и примеров практического использования физических явлений закономерностей, организацией разнообразных форм самостоятельной работы учащихся. На уроках часто демонстрировались самодельные приборы и действующие

модели, которые были изготовлены школьниками под его чутким руководством на физико-техническом кружке. Он был нашим любимым учителем физики». Творчески работающего учителя заметило руководство физико-математического факультета КазПИ имени Абая и в 1952 году пригласило его как опытного и знающего специалиста на преподавательскую работу в институт. С этого времени Кенжалы Айманович отдавал все свои знания и опыт в подготовке будущих учителей физиков. Его занятия всегда были глубоки по содержанию и насыщены примерами из школьной практики, он учил методике и технике физического эксперимента и решения физических задач просто и доступно.

Его студент и аспирант, ныне доцент кафедры общей физики и технологии обучения КазНПУ им. Абая, Калиев А. К. о педагогическом мастерстве Кенжалы Аймановича вспоминает следующее: "Под руководством Кенжалы Аймановича, мы, будучи студентами, проходили педпрактику в средней школе N35 г.Алматы. В начале он дал показательный урок в 7-классе на тему "Магнитное поле". Студенты и ученики ахнули, когда он очень наглядно и аккуратно продемонстрировал магнитный спектр с помощью наклонного зеркала. Так как магнитные спектры получаются обычно на демонстрационном столе, где располагаются горизонтально, то учащимся с их мест эти спектры не видны. И тут мы, студенты, поняли почему Кенжалы Айманович много сил и энергии отдавал работе по формированию экспериментальных навыков и умений студентов. Он был великолепным экспериментатором и в совершенстве владел искусством учебного физического эксперимента».

О замечательном таланте Кенжалы Аймановича как физика-экспериментатора, его однокурсник физик по аспирантуре в АПН СССР Соколова Е.Н писала: "Как педагог-физик он тяготел к учебному эксперименту и был большим мастером в этом деле. Каждый физический опыт был у него не только методически правильно поставлен и тщательно подготовлен, но и всегда отличался красотой, изяществом - качествами довольно редкими".

Помимо педагога Кенжалы Айманов был известен как ученый, физик-методиста и автор крупных исследований в области методики преподавания физики и истории педагогики. Когда в период 50-60-х годов перед школой была поставлена задача усиления политехнической направленности, обучения физике и осуществления связи обучения с жизнью и производством, Кенжалы

Айманович в числе первых методистов-физиков приступил к ее реализации. В институте основал и возглавил новую кафедру "Основа производства и методика преподавания физики". Проводил исследования по важному жизненному вопросу об изучении основ электроники, автоматики и телемеханики в курсе физики средней школы. Результаты данного исследования легли в основу его кандидатской диссертации, успешно защищенной в 1960 году в НИИ содержания и методов обучения АПН СССР. Много внимания он уделял также подготовке научно-педагогических кадров. Совместно с заслуженным деятелем науки М.М.Марковичем создал научную школу методистов–физиков, призванных выполнить научно-исследовательские работы, посвященные как общим, так и частным вопросам методики преподавания физики. Был руководителем аспирантов и соискателей. Кенжалы Айманов был автором, соавтором, редактором и переводчиком более 40 работ, статей, книг, методических пособий, брошюр, посвященных актуальным проблемам методики обучения физике. До конца своей жизни он был также членом редакционной коллегии и редакционного Совета научно-методического журнала Министерства просвещения СССР "Физика в школе".

В 1963 году Айманов К.А. был назначен Министром просвещения Казахской ССР, а с 1971 года Министром высшего и среднего специального образования республики. Под его руководством Министерство просвещения и Министерство высшего и среднего образования республики осуществили ряд мер, направленных на улучшение качества преподавания основ наук и воспитательной работы в учебных заведениях, на усиление практической и профессиональной направленности обучения, на повышение квалификации преподавателей, на укрепление материально-технической базы учебных заведений. Он был одним из организаторов создания Республиканской Физико-математической школы имени О.А.Жаутыкова, Малой Академии школьников при дворце пионеров, Республиканской олимпиады по предметам для школьников и студентов. По его инициативе, впервые в 1969году в Алматы была проведена Всесоюзная олимпиада по физике, где он был председателем жюри. Огромны его заслуги также в исследовании истории развития народного образования в республик, в организации симпозиумов, научно-практических конференций, семинаров, педагогических чтений по школьной и вузовской методике обучения. За свой вклад в развитие народного образования в республике Айманов Кенжалы в 1971 году был избран член - корреспондентом АПН СССР.

Айманов Кенжалы принимал активное участие в общественной жизни республики. Неоднократно избирался секретарем парткома КазПИ имени Абая, членом бюро райкома партии, депутатом районного и городского Совета депутатов трудящихся, депутатом Верховного Совета КазССР 7 и 8-го

созывов, на XII и XIII съездах КП Казахстана избирался членом ЦК КП Казахстана, был делегатом XXIV съезда КПСС.

Он возглавил делегации работников просвещения СССР в Алжир (1967), ДРВ (1968), Японии (1970), МНР (1971).

Научно-педагогическая и государственно-общественная деятельность Айманова Кенжалы и его заслуги в области народного образования получили высокую правительскую оценку: он награжден Орденом Ленина, двумя Орденами Трудового Красного Знамени, медалями и Почетными Грамотами.

Айманов Кенжалы был очень скромным, порядочным и обаятельным человеком. Где бы он не работал, какие бы должности не занимал, его всегда отличали человечность и исключительная интеллигентность, доброжелательность чуткое, внимательное отношение к окружающим.

***

Мақалада Айманов Кенжалының еңбек жолы, білім-ғылым саласына сіңірген еңбегі және қоғамдық қызметі жайында айтылған.

УДК323.25 «18»(470.5)(574)

Ахметова У.Т.
к.и.н.,СНС кафедры Истории Казахстана,
АГУ им. Х. Досмухамедова
Исмаилов С.С.
ст. преподаватель кафедры Отан тарихы
КГУ им. А. Байтурсынова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГОЛОДА 1920-х ГОДОВ В ПРИГРАНИЧНОЙ ЗОНЕ ЮЖНОГО УРАЛА И КАЗАХСТАНА

В период грандиозных потрясений на территории бывшей Российской империи произошли серьезные изменения в социально-экономической и политической жизни общества. Вследствие революционных свершений 1917г., последовавшей за ней гражданской войны и иностранной интервенции, население страны осталось социально не защищенным от различных негативных последствий, проявившихся позже. В 1921–1922 гг. на территории РСФСР были подвержены голоду огромные территориальные пространства, который принял небывалый масштаб. Основными причинами данного явления стали Первая мировая война, революции 1917г., а также гражданская война и политика

продразверстки. На территории Казахстана и смежных зонах наблюдались признаки надвигавшегося голода, имевшие свои климатические особенности. По сведениям информаторов в Оренбургской губернии и части северо-западного Казахстана отмечены были неурожаи, а среди кочевого населения зима 1920-1921гг. была малоснежной, и вследствие гололедицы, домашний скот не мог прокормиться тебеневкой. Таким образом, вследствие джута в районах проживания кочевого казахского населения падеж скота составил от 50% до 80%, а в некоторых регионах до 100%. Данный период в Оренбургской губернии был отмечен неурожаем, что заставило славянское население края сниматься с мест и начать переезд в Украину и центральные районы России. Данное несанкционированное переселение вскоре приняло массовый характер. Приграничное положение Оренбургского края имело негативные последствия, так как через Оренбург из западных губерний России (Самара, Уфа, Казань и др.) в Казахстан и Туркестанский край двигались массы людей, бежавших от голода. Республиканские и местные власти были не в состоянии контролировать данный процесс, принявший стихийный характер. В эти годы положение населения, которое вынуждено было питаться различными травами, кореньями и различными грызунами, собаками и кошками, было тяжелым. Урожай 1921 г. был собран в количестве 2620831 пудов на всей территории Казахской АССР, что явно было недостаточным, при средней норме на сельского жителя – 5,9 пуда, кочевого населения – 3,7 пуда, полукочевого – 4,8 пуда и город – 48 пуда. Дефицит хлеба составлял по республике 10066006 пудов. Положение с домашним скотом было также тяжелым. Вследствие джута количество рабочего скота снизилось на 57% (в августе 1920г. – 2662687 голов, в сентябре 1921г. – 1141900 голов [1, л. 1].

Голодом были охвачены почти все губернии Казахстана. В большей степени от последствий голода страдало кочевое казахское население, проживавшее вдали от городов и железнодорожных станций. Казахстанское партийное руководство мобилизовало соответствующие ресурсы для оказания помощи пострадавшему населению. В инструктивных предписаниях чётко обозначалась задача оказания помощи прежде всего наиболее пострадавшим группам населения. В места компактного расселения казахов делегировались представители Красного Креста, ОДК (Общество Друзей Квакеров) и АРА (Американская Администрация помощи).

Регламентация деятельности этих организаций обосновывалось избежанием этноцида казахов, как наиболее уязвимой и малозащищенной группы в подобных стихийных бедствиях. В Оренбургской губернии казахи, проживая на неблагополучных территориях составляли этническое меньшинство. Теоретически игнорирование проблем казахов могло способствовать разжиганию межнациональной розни, что существенно подрывало бы ресурсы советского режима. Казахстанское руководство актуализировало проблему улучшения социального обеспечения голодающих. Согласно решению, увеличивалось количество детских пайков до 40 тыс., ассигновывались дополнительные кредиты на питание, организацию детских яслей, учреждений социально-культурного быта и другие [2, л. 2].

Таким образом, в период голода 1920-1922 гг. наибольшие потери понесло сельское и кочевое население. Республиканские власти при первых признаках надвигающегося голода пытались провести организационно-разъяснительную работу среди населения с целью прекращения миграции в другие регионы СССР. Однако, данные мероприятия не имели успеха, и власти республики издали декрет, запрещающий гражданам самовольно мигрировать в другие регионы страны. Несмотря на запретительные меры, стихийное переселение населения не остановилось. Наряду с голодом в регионе была зафиксирована эпидемия холеры, принявшая большие масштабы и осложнившая положение жителей края. Вследствие напряжения больших сил и средств республиканским государственным органам удалось локализовать, а позже и уничтожить очаги холеры. В наиболее тяжелом положении оказались социально незащищенные слои населения, особенно дети.

В период голода 1920-х гг. казахи приграничных районов Казахстана мигрировали в соседние российские регионы. Для решения проблемы голодающего населения и размещения беспризорных детей в 1921г. было открыто три детских дома в г. Оренбурге и в Ак-Булакском районе, а также ночлежный дом. Материальная и продовольственная обеспеченность детских учреждений была слабой и некоторые чиновники от образования ставили вопрос об их закрытии. В апреле 1921г. при Кир.ЦИКе была создана специальная комиссия «по улучшению жизни детей», а 17 июля председателем данной комиссии был назначен С. Сергеев, занимавший должность наркома Рабоче-Крестьянской

инспекции [3, с. 51]. Первыми мероприятиями этой комиссии стали: открытие казахских детских домов, организация постоянного дежурства по приему детей, сбор сведений от областных и районных властей о положении не только детей, но и всего населения. Большинство детских домов и приютов имели слабое обеспечение, неприспособленные помещения, отсутствовало топливо и т.д. Учреждения здравоохранения отмечали высокую смертность среди новорожденных, достигавшую 60–90%.

Для преодоления голода были предприняты определенные шаги республиканскими и губернскими властями. Для получения помощи от Союзного правительства был направлен специальный представитель в Москву, который вернулся с документами о наличии достаточного количества хлеба в Уральской области. Детские дома г. Уральска получили партию промышленных товаров в г. Оренбурге, Кустанайским детским учреждениям выделялось 10 млн. рублей, Оренбургские учреждения образования должны были получить продовольствие из Акмолинской области.

Летом 1921 г. была создана Чрезвычайная комиссия помощи голодающим, в которую были включены все соответствующие правительственные органы и учреждения. С целью облегчения положения голодающих областей с них были сняты сборы продовольственного налога, направлялись денежные средства в размере 50 млн. руб. для помощи кочевому населению, организовывались бесплатные пункты питания. В благополучных регионах СССР открывались представительства Казахской АССР по организации помощи голодающим. В Казахстане Акмолинская и Семипалатинская области не были охвачены голодом, но их хлебными запасами распоряжалось центральное правительство. В 1921г. число голодающих в Оренбургской губернии достигло 315339 человек, из них казахов – 220787 человек. Население голодающих регионов при миграции в более благополучные районы в пути погибало от голода, болезней или становились жертвами диких зверей. На 1921г. республика не имела собственных средств для борьбы с голодом. До 90% населения Тургайского, Денисовского, Семиозерного районов не имело продуктов. Для борьбы с данным социальным явлением предлагались следующие меры: 1) увеличение финансирования (до 1 млрд. руб.) казахстанских голодающих губерний; 2) из всероссийского сбора вещей для детей выделить одежду для детей КАССР; 3) открытие новых детских учреждений в количестве 465

школ общим количеством учащихся 5438 и обеспечение их необходимым инвентарем и оборудованием; 4) ускорить перевозку по железной дороге продовольственных грузов и семенного запаса; 5) увеличить отпуск пайков для республики из фонда АРА;
6) увеличить количество санитарных поездов и ускорить их прибытие в голодающие области; 7) для перевозки продовольствия кочевому населению выделить 24 грузовика. Таким образом, власти Казахской АССР прилагали все усилия для скорейшего разрешения проблемы голода в республике. Однако большинство проводимых мер требовали разрешения союзного правительства и их материально-финансовую помощь.

В декабре 1921г. была составлена объяснительная записка к основному докладу по борьбе с голодом. В частности, автор документа С. Сергеев указывает, что число голодающих достигло примерно 1 млн. человек, а в феврале 1922г. их количество увеличится до 2,5-3 млн. человек. Очевидно, что в конце 1921г. помощь от центральных правительственных органов была незначительной, если прогнозировалось значительное увеличение числа голодающих. Автор прямо указывает об отношении Москвы, которая «надумает послать – пошлет, не надумает – не пошлет», сколько она думает послать нам неизвестно» (имеется ввиду финансовую помощь) [3, с. 52].

Из регионов в республиканскую Чрезвычайную комиссию КАССР постоянно приходили сведения о положении на местах. В данных отчетах говорится о 80% падежа скота у кочевого населения, о необработанных посевных площадях и о росте смертности населения от голода. По сведениям Чрезвычайной комиссии голодом было охвачено 6 административно-территориальных единиц КАССР с населением в 3,5 млн. человек. Для обеспечения их минимальным количеством продовольствия требовалось 21 млн. пудов. Властям республики требовалось также изыскать семенной фонд для проведения посевной кампании.

Активно в эту работу включились комсомольские, профсоюзные и другие организации. Они организовали сбор продуктов, вещей в республике и за ее пределами, оказывали помощь детским домам, инвалидам и другим, социально незащищенным категориям граждан. В результате поездки специальной республиканской комиссии в Москву ВЦИК признал статус голодающих 5 из 6 губерний КАССР. Получение данного статуса позволяло рассчитывать на определенную финансовую и

продовольственную помощь. Таким образом, регионы республики получили от 25 до 100 млн. рублей.

Последствия голода в Южном Урале были вопиющими. Голод сопровождался массовой безработицей в городах, упадком промышленности и аграрного производства. С целью ликвидации последствий голода представители советских органов предлагали организовать сельскохозяйственные артели как форму объединения малоимущих. Планировалась специализация данных организаций на производстве товаров широкого потребления. Применительно к казахской среде рекомендовалось открытие малых артелей для производства пуховых шалей, веревок, ковров, особо прочной ткани «чиклеон» и т.д. В преддверии НЭПа одним из реальных рычагов возрождения производства на основе частной собственности рассматривалось кредитование сельского хозяйства. По сообщению информаторов данная форма кооперации по темпам внедрения и своего развития была достаточно слабой в Казахстане.

В целом по 5 губерниям КАССР до 1917 г. засевалось 3 млн. десятин, а поголовья скота до 20 млн. голов. В послевоенный период наблюдается явное снижение по данным отраслям [3, с. 52].

В специально организованных эвакуационных пунктах при железнодорожных станциях наблюдалось большое скопление голодающих. Большинство из них составляло казахское население.

Для спасения оставшегося скотоводческого хозяйства республиканские власти разработали ряд мер, которые должны были облегчить положение населения и сохранить домашний и государственный скотоводческий фонд: 1) для обеспечения хозяйств продовольствием выделить населению денежные ссуды на льготных условиях; 2) организовать государственные племенные хозяйства; 3) создать специальные базы для формирования фуражных запасов; 4) организовать перегон скота в благополучные регионы; 5) запретить вывоз фуража; 6) увеличить ввоз продовольствия; 7) ввести уголовную ответственность за убой племенного скота. Такими мерами Народный Комиссариат земледелия пытался сохранить оставшееся скотоводческое хозяйство КАССР. Причинами такой ситуации в сельском хозяйстве власти считали: изъятие скота в период Первой мировой и гражданской войн, эпизоотии и джуты 1920–1921 годов.

В документах зафиксированы не только поступление финансовых средств из Москвы, но и частные пожертвования. Так, некий Беремжанов передал 1715037 рублей в фонд помощи

голодающим. Вероятно, данный гражданин являлся известной общественно-политической личностью, членом движения Алаш Ахметом Беремжановым или его родственником.

В отдельном сводном докладе о масштабах голода в КАССР автор указывает на объективные причины данного явления. При этом говорилось о положении сельского хозяйства до революции 1917г. и в 1921 году. По статистическим данным в дореволюционный период на территории Казахстана при потреблении населения в хлебе в 100 млн. пудов, земледельческие хозяйства давали валовой сбор до 140 млн. пудов, что позволяло местным хозяйственникам продавать излишки за пределы Казахстана. В 1921г. валовой сбор урожая покрывал не более 30 % необходимого количества хлеба [3, с. 53].

Таким образом, эти цифровые данные наглядно демонстрируют кризисное состояние сельского хозяйства в Казахстане. Очевидно, что наибольший урон понесло скотоводство республики, которым занималось кочевое казахское население.

В 1922 г. восточные провинции Советского Союза испытывали голод. По итогам гражданской войны и голода 1921–1922гг. только в Казахстане в административных границах этого периода насчитывалось 189233 беспризорных детей и 94448 разоренных голодом семейств. В 1923г. в Каширинском уезде Оренбургской губернии и приграничных Уральской и Букеевской губерниях вновь наблюдается засуха, по печальным последствиям которой увеличивается численность бедствующего населения. С целью ликвидации последствий голода в государстве и на местах были проведены мероприятия, суть которых заключалась в оказании посильной помощи бедствующим регионам. К работе привлекались благотворительные международные организации: АРА, Католическая миссия, Центральный Дальневосточный комитет общественных организаций по оказанию помощи голодающим, организация Нансена, Международный союз помощи детям, организация «Джойнт», Красный Крест и другие. Так, через Католическую миссию было выдано 57069 пайков и 2643 комплекта одежды. АРА выделила 529639 пайков, 9525 пар обуви, 25432 аршина материи, 5000 кусков мыла, а также медикаменты и другие необходимые вещи. Для обеспечения питанием и отоплением детских домов и школ организация «Джойнт» ассигновала 199347,22 рублей, а также 11000 рублей для улучшения питания инвалидов. Оренбургский губернский отдел

здравоохранения выдал голодающему населению 472 пуда продовольствия [3, с. 54].

Помощь земледельческому населению выразилась в отпуске семенного зерна из фондов государства. На закуп скота по республике выделялось 1441429,32 рубля. Из специального фонда Центросоюза кооперативным организациям Оренбургской губернии выделено было 200 тысяч рублей [3, с. 55–56]. Общее количество голодающего населения в 5 голодающих губерниях составило 2223000 человек. Таким образом, в Казахстане 59% население было признано голодающим. В заключение автор доклада указывает на то обстоятельство, что КАССР не в состоянии разрешить данную проблему самостоятельно и требуется всеобъемлющая помощь со стороны союзных государственных органов [3, с. 56].

Голод 1920–1922 гг. имел серьезные последствия для всех областей Казахской АССР. В разрезе отдельных регионов следует выделить Оренбургскую губернию, которая стала одним из центров данного социального явления.

Оренбургские власти проводили мероприятия по борьбе с голодом и за 2 последних месяца 1921г. смогли оказать определенную помощь населению. За данный период было ассигновано на борьбу с голодом 632653644 руб. 89 коп., отпущено продовольствия – 1594 пуда 83 фунта, вещей – 9236 шт. Таким образом, союзные, республиканские и губернские власти для ликвидации голода направляли большие денежные средства, так как основная задача государства является защита собственных граждан от каких-либо природных и социальных катаклизмов.

Превентивной мерой ликвидации антисоветских выступлений в Темирском уезде являлось выделение 10 тыс. пудов хлеба ежемесячно голодающему населению [4, л. 29].

Ввиду голода участились случаи неповиновения населения властям. Особенно остро социальные противоречия отразились в городском секторе. Увеличилось забастовочное движение в городах Орске, Илецкой Защите и ряде других пунктов. По сводкам ВЧК отношение крестьян и рабочих к официальным органам и всему советскому режиму сохранялось враждебным [5, л. 2].

Во избежание гибели казахского населения от голода Оренбургскими властями и администрацией приграничных казахстанских уездов внедряется практика переселения части казахского населения в южный сектор Казахстана и Средней Азии.

По итогам переселения 1921г., только из двух Буртинских волостей Актюбинской губернии аула № 2 переселяется 125 казахов, аул № 3 Ак-Булакской волости – 85 казахов, аул № 6 – 80 чел., аул № 5 – 53 чел., аул № 7 – 5 человек [6, л. 15].

Масштабы голода только в Орском уезде были катастрофическими. По утверждению некоего т. Московского, в Орске от голода погибло несколько тысяч человек. Учет погибших фактически не проводился. Реальная помощь городу и уезду не организовывалась. В городе процветала спекуляция. Цены на продукты увеличились в 50 раз. Местные власти оказались не в состоянии урегулировать социальную ситуацию, что являлось моральным потрясением для всей советской идеологии. Для частичного решения вопроса о питании районный комитет помощи голодающим просил выделить 1000 пайков для приготовления горячих обедов. Возросла заболеваемость населения холерой. По данным Каз.ЦИКа ежедневно в лечебные учреждения города поступало до 5640 больных. Медицинские учреждения не справлялись с эпидемией ввиду большого наплыва заболевших и отсутствия больничных мест. Проблема холеры была отпущена на самотек. Медицинский сектор не получил хоть сколько-нибудь должного распространения в зоне расселения казахского населения. У властей не было возможности и средств на организацию передвижных лечебных бригад для обслуживания потребностей населения. Вследствие голода школы закрывались, также как и другие культурные учреждения. В Оренбургской, Кустанайской, Актюбинской и других областях по усредненным показателям на 1 койку приходилось 50–55 больных. Заболеваемость и смертность превышала 50%. Наблюдался тотальный дефицит медицинских препаратов, топлива, одежды, продовольствия. Дневная норма питания была ниже в 4–5 раз от обычной нормы. Положение стало улучшаться с весны 1922 г. по причине спада эпидемии и развития помощи организаций, таких как «АРА» и Красный Крест [7, л. 9].

В период продовольственной кампании 1920г. были вывезены продовольственные запасы. Разрушение транспортных магистралей и отсутствие перевозочных средств лишало надежды местного населения на получение помощи извне. Усилилась миграция населения пострадавших районов. Массы беженцев заполонили города, промышленные и социальные объекты не работали. Безработица стала привычным явлением [7, л. 10, 13].

В период голода 1921–1922гг. на территории Оренбургского края гуманитарной деятельностью занимались различные благотворительные организации, в том числе Российское Общество Красного Креста. Деятельность данной организации была сосредоточена в районах проживания казахского и славянского населения. Сотрудники Красного Креста осуществляли врачебную, продовольственную помощь, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, столовыми. Их работа проводилась в Орском и Каширинском уездах. Очевидно, что Общество Красного Креста пыталось различными мерами смягчить последствия голода в республике и в частности в Оренбургской губернии [7, л. 13].

Деятельное участие в оказании помощи населению принимали зарубежные общественные организации: АРА, ОДК–Квакеры и другие. По официальной информации деятельность организации АРА вызывало множество нареканий со стороны местного населения. На содержание административного аппарата АРА расходовала значительные финансовые средства. В местах деятельности представителей данной организации возникали конфликтные ситуации. У официальных структур вызывало беспокойство общественная деятельность агентов АРА. По итогам анализа работы благотворительных организаций рекомендовалось продлить пребывание ОДК в Кустанайской губернии, как и в других близлежащих регионах. Деятельность агентов АРА признавалась неудовлетворительной в материальном и морально- психологическом аспектах [7, л. 14].

Для борьбы с голодом во всех областях были организованы столовые. В поисках пропитания и спасения от голода аграрное население перемещалось в крупные города, на железнодорожные станции. По сведениям уполномоченных органов, только на 1 ноября 1921г. в г.Оренбурге насчитывалось голодающих 12 тыс. чел., было эвакуировано 8400 чел., беспризорных детей 5 тыс., эвакуировано 7 тыс. детей, в детских столовых питалось по линии АРА 8000 детей. Было организовано 9 питательных пунктов с пропускной способностью 12 тыс. человек, 2 санитарных отрядов, 8 детских домов, 6 детских столовых. Было выявлено 2737 заболевших взрослых, а смертность достигала до 2000 человек в день. Таким образом, г. Оренбург находился в таком же положении, как и другие города, и регионы республики [7, л. 16].

Таким образом, в период голода 1920-х гг. органы власти всех уровней принимали различные меры по улучшению положения голодающего населения страны. В данном процессе участвовали отечественные и зарубежные благотворительные организации, деятельность которых облегчило последствия гуманитарной катастрофы.

Список использованной литературы:

1 Центр документации новейшей истории Оренбургской области (далее ЦДНИ ОО). Ф.Р.–320, Оп.1, Д.2.

2 Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ). Ф.1064, Оп.3, Д.20.

3 Последгол. К итогам ликвидации последствий голода по КССР // Советская Киргизия. – Оренбург, 1923. – № 1. – 60с.

4 ЦДНИ ОО. Ф.Р.–1, Оп.1, Д.195.

5 ЦДНИ ОО. Ф.Р.–1, Оп.1, Д.351.

6 Центральный государственный архив республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф.Р.–320, Оп.1, Д.12.

7 ЦГА РК. Ф.Р.–320, Оп.1, Д.25.

***

Мақалада 1920 жылғы Оңтүстік Оралдағы ашаршылық жағдайы мұрағат деректері негізінде зерделенеді. Сол жылдары кеңестік билік қиыншылықтан шығу жолдарын іздеді. Жергілікті халыққа барлық ел көмектесті. Осы мәселелер жан-жақты қарастырылған.

***

In given clause on the basis of archival materials is considered the problem of famine in 1920-s in territory of Southern Ural. In this period amplifies the activity of the Soviet bodies of authority in the decision of humanitarian accident. In territory of the region essential help to the population was rendered by various charitable Russian and foreign organizations.

ӘОЖ 94(48)083=09

Аликулова Н.С.
оқытушы, АМПИ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тарих беттеріндегі маңызды оқиғалардың бірі - Ұлы Отан соғысы. Бұл тақырып төңірегінде көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіліп, соғыстың себебі, зардабы туралы ғылыми еңбектер мен құжаттық жинақтар жеткілікті жазылды.

Жалпы, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуді негізгі үш кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең - соғыс жылдарынан – 1950 жылдар арасын қамтиды;

Екіншісі - XX ғасырдың 50-ші жылдарының екінші кезеңінен – кеңес үкіметінің ыдырауына дейін;

Үшінші кезең - Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең.

Алғашқы кезеңде Қазақстан тарихнамасында қазақтандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы, еңбек тылындағы кеңес адамдарының даңқты істері сол кезеңнің өзінде мерзімді баспасөз беттерінде, оның ішінде одақ көлеміндегі түрлі баспасөз және бұқаралық насихат құралдарының беттерінде жариялана бастады. Оның ішінде одақ көлеміндегі ірі басылымдардың бірі - «Правда» газеттерінде жариялана бастаған болатын.

Қазақстан КП ОК үгіт-насихат бөлімінің қызметкерлері, ғалымдар мен жазушылар бірігіп жазған, 1943 жылы басылып шыққан екі жинақта Қазақ КСР-нің соғысқа қатысуы және онда республика экономикасының соғыс жағдайына бейімделуі, сондай-ақ майдандағы қазақстандықтардың ерліктері көрініс тапты [1].

Соғыс кезіндегі республика тарихын зер сала зерттеп, алғаш көлемді монографиялардың бірін жазған ғалымдардың бірі - Ғ.Әбішев. Оның Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан туралы еңбегі [2] тыл мен майдан оқиғаларын бірдей қамтып, Ұлы Отан соғысы тарихнамасынан лайықты орын алды.

Қазақстандықтардың ерлік істері және тыл еңбеккерлерінің қажырлы еңбектері жөнінде «Қазақ ССР тарихының» бірнеше рет жарық көрген басылымдарында [3] қарастырылды.

Қазақстанның соғыс жылдарындағы тарихын жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі - академик М.Қ.Қозыбаев. Ғалым бұл тақырыпқа ондаған ғылыми зерттеулерін арнады [4]. Қазақстан халқының майдан мен тылдағы жеңіске қосқан үлестеріне лайықты бағасын берді.

Бұрынғы Кеңес Одағы бойынша 1945-1977 жылдар аралығында Ұлы Отан соғысының тарихына арналған 16 мыңдай кітап пен кітапшалар шыққан, бұлардың жалпы тиражы 700 млн. данадан асты. Жеңістің 50 жылдығына орай Ұлы Отан соғысына қатысты КСРО-да 30 мыңнан астам кітаптар, ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көрсе [5], тарихшы Т.Балақаев пен К.Алдажұмановтардың мәліметтері бойынша, Қазақстанда Ұлы Отан соғысына республиканың қатысуы туралы 1941 жылдан бастап 1979 жылға дейінгі аралықта 25 монография, 11 мақалалар жинағы, құжаттар мен естеліктер, 200-ге жуық ғылыми мақалалар, 20-дан астам мемуарлық кітаптар мен брошюралар жарияланған. Соғыс жылдарындағы Қазақстан тарихы тақырыбы бойынша бірнеше докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды [6].

Тарихшы ғалымдар Т.Балақаев және Қ.Алдажұмановтардың [7] еңбектерінде, жалпы Қазақстан еңбекшілерінің Жеңіске қосқан үлестері қарастырылса, Батыс Қазақстан өңірінің /Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Гурьев облыстары/ Ұлы Отан соғысынындағы рөлі Қ.Досқалиев пен Қ.Ахметовтың [8] еңбектерінде қарастырылады. Сталинград майданының жақын тылы болған Батыс Қазақстан өңірінің жеңіске қосқан үлесі, соғыс экономикасындағы маңызы баяндалды.

Қазақстандық ғалымдар Ұлы Отан соғысы тақырыбына XX ғасырдың 50-90 жылдарында бірнеше докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғады. Ол зерттеулер екі бағытта: біріншісі - қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы мен ерліктері, ал екіншісі - тылдағы қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлесі жазылды.

Бірінші бағыт бойынша, қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы, ұлттық құрамалардың жасақталуы, олардың майдандағы ерлік істері туралы Қ.Аманжолов пен П.Белан [9] докторлық диссертациялар қорғаса, К.Е.Стамбеков [10] қазақстандықтардың Украина жерін неміс басқыншыларынан азат етудегі шайқастарына қатысуы туралы, И.И.Маляр [11] қазақстандықтардың Европа елдеріндегі фашистерге қарсы ұлт-азаттық күрестерге қатысуы төңірегінде, ал А. Мухамеджанов [12] Москва түбіндегі шайқасқа қазақстандық әскери құрамалар мен бөлімдердің қатысуы, олардың ерліктері туралы кандидаттық диссертациялар қорғады.

Екінші бағыт бойынша, Ғ.Әбішев, Т.Балақаев [13] қазақстандықтардың еңбектегі ерліктері туралы докторлық диссертациялар қорғаса, жергілікті кеңестердің жұмысшы депутаттарының соғыс жылдарындағы еңбектері У.Абдуллаевтың [14], Батыс Қазақстандағы колхозшылардың еңбектегі ерліктері М.А.Ақынжановтың [15], МТС-тар мен ауылдық механизаторлардың еңбектегі ерліктері К.С.Алдажұмановтың [16], соғыс жылдарындағы жұмысшылар мен колхозшылардың еңбектегі ерліктері Л.Т.Балақаеваның [17], колхоздардағы стахановшылар қозғалысы М.Р.Куленевтың [18], комсомолдардың еңбектегі ерліктері К.Майгаранованың [19] кандидаттық диссертацияларының өзекті мәселелері болды.

Өнеркәсіп салаларының соғыс жылдарындағы қызметі, жеңіске қосқан үлестері бойынша, оның ішінде тамақ өнеркәсібінің жағдайы М.Бутиннің [20], жеңіл өнеркәсіп еңбекшілерінің тылдағы

еңбектері В.С. Городецкаяның [21], түсті металлургия еңбекшілерінің соғыс жылдарындағы еңбектегі ерліктері И.Е.Тайбековтың [22], өнеркәсіптегі әйелдердің еңбектегі ерліктері Г.Д.Нурбекованың [23], соғыс жылдарындағы Қазақстанның темір жол транспортының қызметі Р.М.Мирзагалиеваның [25] диссертацияларында кеңінен қарастырылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның жекеленген аймақтардағы әлеуметтік-экономикалық ахуалдарды, мәселен, П.С.Белан - Солтүстік Қазақстан өңірін, М.А.Ақынжанов - Батыс Қазақстан өңірін, Е.Ш.Ибраев - Оңтүстік Қазақстан аймағын [25] т.б. зерттеді.

Батыс Қазақстан аймағына қатысты мәселелер П.Р.Букаткин, Ж.И.Ишмұратов, Г.Б.Қаленова, А.К.Қанымкұлов [26], т.б. ғалымдардың зерттеулерінің өзекті тақырыбына айналды.

Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеудің бірінші және екінші кезеңдерінде жарық көрген ғылыми еңбектер мен зерттеулер сол замандағы Кеңестік идеология ұстанымы шеңберінен шыға алмай сыңаржақты баяндалды. Халықтың майданға, жеңіске қосқан үлесі кең түрде баяндалып, халықтың шынайы әлеуметтік тұрмысы, соғысқа деген көзқарастары баяндалмады.

Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Ұлы Отан соғысы тарихы жаңа тұрғыдан зерттеліп, бұрмаланып келген және ақиқаты, ашылмаған мәселелер қайта қаралып, оған тиісті шынайы бағасы беріле бастады

Қазақ ұлты мен қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қатысуы мен жеке ерліктеріне ортақ көзқарас білдіретін толық тарихи баға әлі берілді деуге келмейді. Осыған байланысты соңғы жылдары соғыстың «ақтаңдақ» беттері ашылып, ашық пікірлер айтылуда. Мұндай сәттерде салиқалы пікірлер мен қатар жаңсақ ойлар да, белгілі мақсатты көздеген ақиқатқа сыймайтын әрекеттер де байқалуда. Мәселен, соғыс жылдарындағы орасан зор адам және материалдық шығын болғанын айта келіп, оны «Жеңіс күні» деп атамай, қайтыс болғандар үшін «азалы күн» деп атауды қолдайтындар да кездесіп жүр. Кейбіреулер соғыстың Отандық сипатын ашық жоққа шығарса, енді біреулері оған тар ұлттық, яғни орыстық, әрі кеткенде-ресейлік сипат бергісі келеді [27].

Бірақ тарихтың аты тарих, оны ешкім өзгерте алмайды. Сондықтан, Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев Ұлы Жеңістің 60 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзінде: «Екінші дүниежүзілік соғыс - адамзат тарихының ең қайғылы беттерінің бірі

екенін, бұрынғы КСРО халықтары үшін ол - Ұлы Отан соғысы болғанын, Қазақстан халықтардың біртұтас жанұясы ретінде Ұлы Отан соғысына қатысқанын, сондықтан бұл соғыс біздің көпұлтты республиканың жалпы тарихының естелігі ретінде сақталатынын»,- басып айтты [28].

Батыстың көптеген елдеріне осы уақытқа дейін Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес халқының адам төзгісіз ауыр қиындықтарға қалай төзгені жұмбақ болып келеді. Ағылшын профессоры Дж. Барбер «XX ғасырдағы КСРО, Ресей» тақырыбындағы халықаралық ғылыми конференцияда /1990 ж. сәуір, Москва/ «...шетел зерттеушілері үшін «кеңес халқы өте ауыр материалдық-тұрмыстық жағдайда қалай өмір сүріп, қалай жеңіске жеткен...?» - деген қиын сұрақ туындайды. Бірақ, әзірге кеңес халқының және Қызыл Армияның ауыр тұрмыс жағдайы туралы жазылмады» [29] - деген болса, Отандық тарихшымыз М.Қозыбаев «...соғыстың арғы-бергі зардаптарында халықтың көңілінен таса, әлі де айтылмай, зерттелмей келе жатқан жайлар баршылық» [30] -, деген ойы Ұлы Отан соғысы тақырыбын кеңінен, бүгінгі тәуелсіздік тұрғысынан жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігі сөзсіз.

Ұлы Отан соғысының тарихын ширек ғасыр бойы зерттеген тарихшы, профессор Т.Балақаев Жеңістің 60 жылдық мерейтойы қарсаңында «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында: «Соғыс тарихын тоталитарлық кеңестік жүйе коммунистік идеологияның аясына, талаптарына бағындырып, тарихтың тек жарқын беттерін көрсетуді мұрат тұтты, коммунистік партия ел басқаратын бірден-бір партия болғандықтан, оның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болды, оның қызметі тек біркелкі жағымды жағынан көрсетілді. Осының салдарынан халық тарихының көлеңкелі жақтары көбінесе тыс қалып келді, енді келешек зерттеулерде осы мәселеге айрықша мән берілуі тиіс, -дей келе Ұлы Отан соғысы аяқталғалы 60 жыл болса да оның зерттелмеген жақтары жеткілікті. Уақыт өткен сайын заман талабы жаңа міндеттерді алға қойып отыратындығы белгілі нәрсе»[31] – деп, Ұлы Отан соғысы тақырыбын қайта зерттеу - қазіргі заман талабының өзекті мәселелерінің бірі екенін айқындады.

Соғыс жылдарындағы халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы, түрлі жұқпалы ауруларға, аштыққа ұшырау себептері, халық өзіндік наразылықтарының болуы, мобилизациядан жалтару, қашу, тіпті Орта Азия республикаларына жаппай көшуге әрекет жасауы, т.б. мәселелер бүгінге күнге дейін айтылмады десе де болады. Сондықтан, Жеңістің 65 жылдық мерейтойы қарсаңында соғыс жылдарындағы жекеленген өңірлердің саяси, әлеуметтік-

экономикалық, т.б. салалар бойынша шешуін таппаған мәселелерді қайта зерттеу - бүгінгі күннің кезегін күтіп тұрған маңызы зор, өзекті мәселесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков.-Алма-Ата, 1943.-325с. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. –Алма-Ата: Наука, 1943. -485с.

2. Абишев Г.Казахстан в Великой Отечественной войне.1941-1945. Алма-Ата, 1958.

3. История Казахской ССР. Т.II-Алма-Ата: Наука, 1959. -736с.; Қазақ ССР тарихы. –Т.2.-Алматы:Ғылым, 1963.

4. Козыбаев М. Компария Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата: Казахстан, 1964. -363с.; Казахстан – арсенал фронта.-Алма-Ата: Казахстан, 1970; Ұлы ерлік.-Алматы: Казахстан, 1980. 156с.; Майдангер студенттер.-Алматы, 1985.-105с.

5. Козыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: -Алматы: Казахстан, 2000-Т.2. –С.218.

6. Балакаев Т.Б., Алдажуманов К.С. Историография Казахстана периода Великой Отечественной войны. В кн.актуальные проблемы истории Советского Казахстана. Алма-Ата, «Наука», 1980, с.115

7. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.)-Алматы: Ғылым, 1985.- 320б

8. Досқалиев Қ. Қаһарман қала және Қазақстан.-Алматы: Қазақстан, 1973; Ахметов Қ., Досқалиев Қ. Қазақстан - Сталинград майданының арсеналы.Алматы, 1992.

9. Белан П.С. Северной Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1962, -308с.; Акинжанов М.А. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). –Алма-Ата, 1972. 213с.; Ибраев Е.Ш. Трудовые подвиги трудящихся Южного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). На материалах Южно-Казахстанской, Джамбулской и Кзыл-Ординской областей. –Алма-Ата, 1982.-178 с.

10. Стамбеков К.Е. Казахстанцы в боях за освобождение Украины в годы Великой Отечественной войны (1943-1944 гг.).-Алма-Ата, 1966.-316с.-к.и.н.

11. Маляр И.И. Участие казахстанцев в антифашисткой народно-освободительной борьбе в странах Европы (1942-1945 гг.).-Алма-Ата, 1967.-240 с.-к.и.н.

12. Мухамеджанов А. Участие казахстанских воинских соединений и частей в битбе под Москвой (сентябрь 1941-март 1942 гг.).-Алма-Ата, 1968.-228с.-к.и.н.

13. Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1959.-631 с.; Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. –Алма-Ата, 1972.-541 с.;

14. Абдуллаев У. Местные Советы депутатов трудящихся Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1973.-174с.-к.и.н.

15. Акинжанов М.А.Трудовой подвиг колхозного крестьянства Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1972.-213с.-к.и.н.

16. Алдажұманов К.С. Роль МТС и трудовой подвиг сельских механизаторов Казахстана в годы Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1986, -168с,-к.и.н.

17. Балақаева Л.Т. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Алма-Ата, 1989. -217 с.-к.и.н.

18. Куленев М.Р. Стахановское движение в социалистическом земледелии колхозов Казахстана в годы Великой Отечественной войны и послевенные годы пятилетки.-Алма-Ата, 1951. -193с- к.и.н.

19. Майгаранова К.Трудовые подвиги комсомольцев и молодежи железных дорог Казахстана в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.-Алма-Ата, 1976.-178 с.-к.и.н.

20. Бутин М.Е.Пищевая промышленность Казахской ССР в период Отечественой войны и послевоенный период-Алма-Ата, 1950. -237 с., к.экон. н.

21. Городецкая В.С.Самоотверженный труд работников легкой промышленности Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 19. 275.-197 с-к.и.н.

22.Тайбеков И.Е. Трудовой подвиг рабочих цветной металлургия Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1965.-213 с.- к.и.н.

23. Нурбекова Г.Д.Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне.-Алма-Ата, 1965.-к.и.н.

24. Мирзагалиева Р.М. Железнодорожный транспорт Казахстана в Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1990.-176 с.-к.и.н.

25. Белан П.С. Северной Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).-Алма-Ата, 1962, -308с.; Акинжанов М.А. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). –Алма-Ата, 1972. 213с.; Ибраев Е.Ш. Трудовые подвиги трудящихся Южного Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). На материалах Южно-Казахстанской, Джамбулской и Кзыл-Ординской областей. –Алма-Ата, 1982.-178 с.

26. Букаткин П.Р. Западной Казахстан в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.).: автореферат. дис.канд.и.н. -Алма-Ата, 1967.-27с.; Ишмуратов Ж.И. Трудовые подвиги и помощь фронту трудящихся Гурьевской области в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).: автореферат. дис.канд.и.н. -Алма-Ата, 1971. -29с.; Канимкулов А.К.Трудовые и ратные подвиги трудящихся Актюбинской области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).: автореферат. дис.канд.и.н. -Алма-Ата, 1980.-29с.

27.Қозыбаев М. Тарих зердесі (Арыстар тұғыры). 2 кітап. Алматы; Ғылым, 1998, б.199/

28.Назарбаев Н.А. Ради жизни на Земле // Казахстанская правда. -2005.-7 май, 1-2 стр.

29.Зинич М.С. Будни военного лихолетья. 1941-1945 гг. Вып.I.М., 1994, с. 4

30.Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап.-Алматы: Ғылым, 1998. Б. 344., 271 б.

31.Балақаев Т. Соғыс тарихының жалғасы бар.//Егемен Қазақстан.-2005.-27 сәуір, б.3

***

В статье рассмотрены некоторые вопросы отражены в письменых документах о участии казахстанцев в ВОВ.

ӘОЖ

Ғанибаева Ж. А.
оқытушы, АМПИ

ШАРУА БАСҚАРУШЫЛАРЫНЫҢ УЕЗДІК СЪЕЗДЕРІ ЖӘНЕ ЖЕР ТАРТЫСТАРЫ

XX ғасырдың басында патша үкіметі шаруаларды басқарудың жаңа формаларын іздеді, яғни жергілікті тұрғындар мен шаруаларды басқаруда, оларға қатаң бақылау орнатуменен алымдарды жолға қою үшін 1902 жылы 10 маусымда Қазақстанда Ресей императорының жарлығымен шаруа басқарушылары институты енгізілді. Дала генерал-губернаторлығы аумағында барлығы 52 шаруа учаскесі, олардың ішінде Торғай, Орал, Семей облыстарында 12 учаске, Ақмола облысында - 16 учаске құрылады. Ақмола облысында учаскелер санының көп болуы осы облысқа қоныс аударушылардың көптеп келуімен түсіндіруге болады. Шаруа басқарушысына өзіне бекітілген учаскедегі барлық әкімшілік және сот-полицейлік мәселелерді шешіп отыру тапсырылды. Патша үкіметі өзіне тірек, сүйеу болатын көптеген құқық пен жеңілдіктерге ие шенеуніктерді қажет еді. Шаруа басқарушылары институтының енгізілуіне өлкедегі әлеуметтік-экономикалық қатынастар яғни шаруалардың жаппай қоныс аударуы себеп болды. Қоныс аудару саясаты XIX ғасырда аграрлық мәселелердің де шиеленісуіне әкелді.

Шаруа басқарушыларының уездік съездері жыл бойы, айына бір рет өтетін болды. Съезд мәжілістеріне облыстың әскери губернаторы, әр облыстың қоныс аудару ісі бойынша меңгерушілері, уезд басқарушылары, шаруа учаскелерінің басқарушылары қатысты.

Шаруа басқарушылары съезінің маңызды қызметі Далалық облыстарды басқару туралы Ереженің 138-139 бабының негізінде шаруа басқарушылары дайындап ұсынған шаңырақ иелерінің

тізімін өткен жылдың көрсеткіштерімен салыстыру, әрбір болыс бойынша шаңырақ иелерінің санын есепке алу (келгендер мен кеткендердің тізімі), әр болыстан түскен салықтардың жалпы көлемі суммасын көрсету [1].

Шаруа басқарушылары жыл сайын Шаруа басқарушылары туралы Ереженің 59-бабына сәйкес уездік съезге есеп беріп отырды. Шаруа басқарушылары қызмет барысында орыс-қазақ болыстарын, болыстық басқарманы, болыстық сотты, халық соттарын, болыс басқарушыларын, ауыл старшындарын тексереді және жыл сайын уездік съезге өз учаскесіндегі орыс қазақ болыстарының саны,болыстар бойынша ауылдардың, ауылдардағы шаңырақ саны, жерінің көлемі,мал саны,астықтың түсімі, тұрғындардан түсетін салықтың көлемі, мектеп ісі, халық соттарында, болыстық соттағы қаралған істердің саны, орындалуы, учаскедегі қоныс аудару шаралары, т.б. мәселелер туралы уездік съезге есеп берді.

Мәжілістерде ауқымды мәселелер қаралатын болды: болыстық сот шешіміне шағым айту, шаруа басқарушыларының шешіміне келісімдерді өзгерту, салықты төлемеген жағдайда мүліктерін сату туралы, азық-түлік несиесін беру туралы, лауазымды тұлғалардың қоғамдық басқару ісіндегі заңсыз әрекеттері, т.б. Уездік съездің тез арада шешуді қажет ететін шұғыл мәжілістері де өтіп отырды, соның ішінде учаске аумағындағы қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыруға байланысты. Мысалы, 1909 жылы Қостанай уезінің шаруа басқарушыларының уездік съезінің мәжілістерінде 612 болыстық сот шешіміне шағым айту, 54 шаруа басқарушыларының шешімдеріне шағым білдірілген істер қаралған.

Осы шағымдарды қарастыра отырсақ, мынадай шешім шығарылған: өз күшінде қалдырылғаны - 220 іс (33%); болыстық сот пен шаруа басқарушыларының шешімдері өзгертілген 106 (16%); шешім өзгертіліп және істі қайта қарауға жіберілгені 237 іс, яғни (35,5 %); шағымдар екі жақтың келісімге келуімен бейбіт аяқталғаны - 30 іс [2].

Біздің көріп отырғанымыздай, шағымдардың жартысы жергілікті тұрғындардан түскен, болыстық сот немесе шаруа басқарушыларының шешімдері өзгертіліп қайта қаралған. Өкінішке орай, болыстық сот және шаруа басқарушыларының шешімдерін қалай өзгерткені жайында құжаттарда көрсетілмеген. Егер де мұны тереңірек қарастырар болсақ, болыстық соттың шешіміне шағымдар көп түсті, сондықтан да болыстық соттың шешіміне

өзгерістер көп енгізілді. Яғни, 1909 жылы болыстық сот шешіміне түскен шағымдар саны 495, ал әкімшілік 235 іс болды [3].

1911 жылы Ырғыз уезінің шаруа басқарушыларының уездік съезінің 9 кезекті және 30 төтенше мәжілісі өткен. Бұл мәжілістерге 144 хаттама толтырылған. Хаттама қаулыларына сараптама жасай отырсақ, соның ішінде 40-тан астам хаттама қаулылары болыстық және ауылдық старшындардың қызметін ұйымдастыруға арналған, яғни оларға төленетін жалақы, болыстардағы іс жүргізуді ұйымдастыруға қаражат бөлу, қазақтарға несие беруге арналған. Сондай-ақ, 19 келісім Ырғыз уезінде шаңырақ санын қайта есептеуге арналған. Сонымен бірге Шалқар және Қарабұтақтағы нан сататын магазиндердің құрылысы туралы мәселелер қарастырылған.

Шаруа басқарушыларының уездік съезінің қызметі күнделікті жұмыстардан өзге егін шықпай қалған жылдары тұрғындарға көмек көрсету мақсатында қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру және азық-түлік компанияларының қызметін жүргізу болды, яғни қоймалар салу, тұқым, астық дайындау, т.б. Қоғамдық жұмыстар 1909 жылы Қостанай уезінің 248 поселкесінде ұйымдастырылған. Тұрғындар плотина тұрғызу, су жинайтын орлар, ағаш және тас құдықтар, өзендердің үстіне көпірлер тұрғызу, бөгеттер мен су басатын жерлерге үйінді тұрғызу, т.б. жұмыстарды жасады. Барлық осы жұмыстарға 23108 отбасы жұмылдырылып, 1 603 629 рубльдің жұмысын атқарды [4]. Қостанай уезінде астық шықпаған 1909 жылы тұрғындарға несиеге астық және бидай беру үшін 22 азық-түлік қоймалары салынды. Қоймаларда 1 017 233 пұт азық-түлік, 699 670 пұт тұқымдық астық сақталды [5]. Ырғыз уезінің шаруа басқарушыларының уездік съезі астық шықпаған 1911 жылы бағаны ұстап тұру үшін болыстық съездің шешімімен 6300 пұт бидай және 750 пұт арпа сатып алуды ұйғарды. Астықтың бір бөлігі Шалқарға(1800 пұт бидай),бір бөлігі Қарабұтаққа (900 пұт бидай) жөнелтіліп, қалған бидай қолма-қол ақшаға сату үшін Ырғызда сақталған [6]. Шаруа басқарушыларының уездік съездерінде малдың тұқымын жетілдіру мәселесі талқыланды. Осыған байланысты әр болыстан салықтан түскен қоғамдық ақшадан қаражат бөлініп, шаруа басқарушыларының өтініші бойынша мемлекеттік жылқы зауытынан асыл тұқымды жылқы алдырып отырған. Мысалы, Ырғыз уезінде әр болыстан 120 рубль ақша жинап, 12 асыл тұқымды айғыр алдырған [7].

Шаруа басқарушылары жер дауын шешу үшін халық соттарының съезіне қатысып отырды. 1905 жылы 8-15 мамырда Желқуар болысымен Наследницкая станицасының арасында жер дауын шешу үшін халық сотының съезі өтті [8]. Өкінішке орай, Қостанай уезінің 4 учаскесінің шаруа басқарушысының есебінде аталмыш жер дауының нәтижесі көрсетілмейді.

Ақтөбе уезі 1903 жылға дейін шаруалардың қоныс аударуы үшін ашылған жоқ, дегенмен де орыс шаруалары хутор тұрғындарынан немесе қазақтардан десятинасына 2-3 рубльден төлеп, 2-5 десятина жерді жалға алып отырды. Қоныс аударушылардың басым бөлігі уезд территориясында құнарлы жерлерді іздестіріп өздерінің мекен-жайларын жиі ауыстырып отырды. Жер мәселесінің дұрыс шешілмеуі және өз бетімен қоныс аударған шаруалардың келіп орналасуы, хуторлардағы шаңырақ санының көбеюіне әкелді. Мысалы, 1903 жылы Новоуральский хуторында 150 үйге жетсе, ал Қосестекте 100 үй болды. Осының нәтижесінде жер дауы туындады. Қоныстандыру учаскелерін нақты анықтау маңызды болды, ал хуторларда жерге бақылау жасайтын және өз территорияларында орналастыруды ретке келтіретін қоғамдық басқарма ұйымдастырылды [9]. ХХ ғасыр басында жерлердің тартып алынуына байланысты жерді пайдалану принципі бұзылып, рулар арасында сондай-ақ қазақтармен орыс шаруаларының арасында да жер үшін талас-тартыстарды туғызды. Біріншіден, жайылымдық жерлерді ірі рубасыларының өздеріне меншіктеу үрдісі байқалды. Жер үшін күрес Қазақстанның барлық аймағында жүрді, әсіресе мал шаруашылығы мен егіншілігі қатар дамыған аудандарда Ішкі Орда және Торғай, Орал, Семей, Ақмола облыстарының шаруашылық ауылдары мен болыстары арасында жүрді. Мысалы, Бөрлі болысының №3 ауылы шығыста, Теректі болысының №1 ауылы қазақтарының қоныстарымен шектесіп жатты, екі болыс арасындағы шекара дау-дамайдың негізгі объектісі болды. Бөрлі болысының қазақтары 825 рубль талап етсе, Теректі болысының №1 ауылының қазақтары (жағалбайлы рулары)1307 рубль талап етеді. Олардың арасында үнемі болып тұрған барымтаны тергеу үшін Ақтөбе уезінің уезд бастығының кіші көмекшісі Дербісәлі Беркімбаев іс-сапарға жіберіледі. Осы мәселені талқылауға бітістіруші сарапшы Бөрлі болысының болысы Нысан Шулатов, Досан би Қашқынбаев, Қалыбай Тұрышев және Бөрте болысының №6 ауылының қазағы Меңдіқожа Ишмұханбетов қатысты. Өзара жер дауын талқылаудың қорытындысы

төмендегідей, яғни 1889 жылы шекара үш жерден өтетін болды: а\ Ақтөқаланың жоғары жағы: ә\ Қызыладыр және Әлімбай сайларының арасымен б\ Қамба өзенінен солтүстікке қарай Оралға жақын жерден [10]. Осы құжаттарды оқи отыра, жерді иелену үшін күрес рулар арасында жүрген деген пікірге келуге болады. Құжаттарды онан әрі сараптай отырсақ, бұл күрес көшпелі қазақ қоғамына енді ене бастаған жаңа үрдістердің нәтижесі екендігі көрінеді. Осы үрдістерге қазақтардың отырықшылануы және олардың егіншілікке көше бастауы, жаңа өмір салтының үлгісі болатын қоныс аударушы шаруа учаскелерінің пайда болуы және жерлердің тартып алынуына байланысты жер тапшылығы секілді құбылыстар еді.

Жайылымдық жерлер үшін күрес облыстардың өз ішінде ғана емес, сонымен бірге көрші облыстың ауылдарымен болыстары арасында туындап отырды. Әсіресе Сырдария облысы, Перовскі уезінің болыстарымен және Торғай облысы, Торғай уезінің қазақтарымен қыстау маңындағы, шабындық және жайылымдық жерлер үшін ұзаққа созылған және шиеленіскен күрес жүрді. Осы уездердің арасындағы жер үшін күрес, талас тартыс 1894 жылы тамыздың аяғында екі уездің өкілдері, уезд басқарушылары, ерекше тапсырмаларды орындайтын шенеуніктердің қатысуымен билердің төтенше съезінде қаралды.

Жер дауы қазақтар мен қоныстанушылардың арасында туындап отырды. Қазақтар өздерінің жерлерін көп жағдайда қоныстанушыларға жерді жалға беріп отырды. Соныменен, Торғай облысының Қаратоғай болысының №2 және №10 ауылының қазақтары Қарақұдық мекенінде хутор тұрғызу үшін мещандар Дедиков, Зайцев, Кривоножкин және Шелюстиковтарға жерлерін жалға берді. Теректі болысының №7 ауылының қазақтары болыстық съездің шешімімен 300 десятина жерді (Жоғары Қарғалы) астық егу үшін 4 жыл мерзімге, 350 рубльге унтер-офицер Решетовке жалға берді. Жалға алынған ақша түтін салығын төлеу үшін жұмсалған [11]. Дегенмен де, қазақтардан жерді жалға алу мәселесі қонысаударушылардың мүддесіне сай келмеді. Қазақтардың белгілі бір жағдайларға байланысты жалға алу мерзімін ұзартуға қарсылық білдірген жағдайлар кездесті. Қазақ жерлерін белгілі мерзімге алған орыс шаруалары бірте-бірте сол жердің мәнгі иегерлеріне айналатын еді. Орыс шаруаларына берілген жерлер негізінен қазақтың шұрайлы, жайылымды жерлері еді. Ақтөбе уезі 3-шаруа учаскесіне қарайтын Ақтөбе болысының

қырғыздарының жерін осы уездің 1 шаруа учаскесіне қарайтын Қаратоғай болысының қырғыздарының басып алғаны туралы екі жыл бойы шағымданады, осыған байланысты Далалық Ереженің 123-бабына сәйкес ерекше съезд шақырылады. Осы іс бойынша Торғай облыстық басқармасының жалпы отырысында 1 учаскесінің шаруа бастығының мәлімдемесі тыңдалады. Оның баяндауынша, 1908 жылы 6 қыркүйекте ерекше съезд өтеді, онда дауға айналған жерді екіге тең бөлу арқылы олардың шекарасын көрсете отырып, екі болыстың сайлаушыларының келісімге келгендігі айтылды [12].

Шаруа басқарушылары Далалық Ереженің 123 бабына сүйеніп съезд шақырып, жер дауын шешіп отырды. Тағы бір мысал Ырғыз уезінің Аманкөл және Қызылжар болыстарының арасындағы шекараға байланысты дау 1903 жылы 24 қазанда шаруа басқарушысының төрағалық етуімен ерекше съезде қаралады. Шаруа басқарушысының хабарлауына қарағанда шешім шықпас бұрын ерекше съезд толық құраммен талас тудырған шекараны көріп дұрыс белгіленген деп шешімге келді. Облыстық басқарма бұл шешімді бекіткен [13]. Аймақтағы қоғамдық-саяси жағдай шиеленісіп, қазақтардың жер үшін таластары сонау Петербургке дейін жетіп,Үкімет сенатының отырыстарында талқыланып жатты. Мысалы, Ырғыз уезі, Қызылжар болысының №1 ауылының қазақтары Аманбай Барақбаев пен Досым Тоқмейілов және құрамында төрт адам Аманкөл және Қызылжар болыстарының арасында шекараға байланысты дауды шешуде 1903 жылы 7 қарашада өткен Торғай облыстық басқармасының жалпы мәжілісінің шешіміне шағым білдіріп, ІІМ-не хат жолдайды, бұл іс ІІМ министрінің қатысуымен өткен Үкімет сенатының отырысында 1905 жылы 20 қыркүйекте қаралады. Ал үкімет сенаты осы істі әрі қарай отыра, облыстық басқарманың бұл шешімін өзгертуді негізсіз деп есептеп, осы хабарды жергілікті орындарға жеткізуді әскери губернаторға тапсырады.\14\

Шаруа басқарушылары өздеріне берілген құқық пен өкілдік шеңберінен шығып, өз қызметтерін теріс пайдаланған жағдайлар кездесіп жатты. Мысалы, Қостанай уезі 2 учаскесінің шаруа бастығы А.Н.Таскин осы уездің Кеңарал болысының болыс басқарушысы лауазымына таласқан екі үміткер Хакім Асқаров (3200 рубль) пен Шаловтан (2500 рубль) кезек-кезек ақша алып, болыс басқарушысы етіп сайлауға уәде еткен, сондай-ақ ауыл старшындары Ж.Көкебаев, О.Төсов, М.Жолтаев (100рубль) және халық соттарынан (15 рубль) ақша талап еткен [15]. Торғай облысының әскери губернаторының міндетін атқарушы Эверсманның 01.06.1911 жылы Ішкі Істер Министріне жазған №10238 қатынас хатында «Қостанай уезінің 2 учаскесінің шаруа

бастығы Таскинді «Жаза туралы Ереженің» 332,338,373,377,341 және 342 баптарына сәйкес қылмыстары үшін айыптардан басқа, өзінің қызметтік міндетін атқаруда шаруалар бастығының лауазымын атқару талаптарына сай келмейді, себебі ол қызметін атқармай, үнемі ішкілікке салынған. Мен Таскинге бір апталық мерзімде жұмыстан босату туралы арыз жазуды ұсынамын», -деді [16].

Жер үшін күрес қазақ халқының отырықшылануына байланысты да туындап отырды. Сібір темір жол комитетінің жанынан құрылған комиссия Сібір, Орта Азия және Қазақстанды отарлау мәселесін (мәжіліс журналы, 1-19 қараша,1896ж) талқылай келе, қазақтарды отырықшыландыру және олардың «артық» жерлерін тартып алу мәселесін көтерді. Олардың пікірінше көшпелілердің отырықшылыққа көшуі «қонысаударушылар үшін ұлан-ғайыр жерлерді босата отырып, Далалық өлкені отарлау ісінде аз пайда әкелмейді.»-делінді. [17] Талқылаудың нәтижесінде патша үкіметі өз саясатында әдеттегі дағдылы бағытын ұстануға шешім қабылдады. Жер тапшылығы қазақтар арасында, жеке адамдар арасында бұрыннан қалыптасқан қарым қатынасты бұзды. Жер тартысы бітіспес жер дауын туғызып қана қоймай ру аралық өшпенділіктің күшеюіне, қазақ қоғамының бөлшектенуіне алып келді. Қазақ ауылдарындағы рулық топтар арасындағы күрес шаруа басқарушыларының қолындағы биліктің күшеюіне әкелген еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚРОМА. 64-қор.1-т.,1009- іс. 43 п.
2. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 2-4 пп.
3. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 5 п.
4. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 134-135 пп.
5. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 112 п.
6. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 135п.
7. Сонда. 25-қор.1-т.,2841- іс. 138п.
8. Сонда. 25-қор.1-т.,2775- іс. 306-307 пп.
9. Сонда. 25-қор.1-т.Д775- іс. 69 п.
10. Материалы по киргизскому землепользованию. Тургайская область: Актюбинский уезд. Т.7.- Воронеж. 1903.316
11. Материалы по киргизскому землепользованию.Тургайская область: Актюбинский уезд. Т.7. - Воронеж. 1903. 6 б.
12. Сонда. 25-қорД-тізбе.,2912-іс.,1-9 пп.
13. Сонда. 25-қорД-тізбе.,2786-іс.,9 п.
13. Сонда. 25-қорД-тізбе.,2786-іс.,3 п.
14. Сонда. 25-қорД-тізбе.,2786-іс.,27-28 пп.
15. Сонда. 25-қор.1-т.,3096- іс. 55-88 пп.
16. Сонда. 25-қор.1-т.,3096- іс. 129- п.
17. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX-начале XXвв.(1867-1917гг).-А.Д963.-с.146

***

Данная статья посвящена введению института крестьянских начальников в 1902 году в Казахстане. Введение института крестьянских начальников, которое явилось важным рубежом в колониальной политике России в крае, означало сосредоточение всей полноты власти в руках русской администраций.

***

The article is dedicated to Introduction of the Institute of peasant chiefs in 1902 in Kazakhstan. Introduction of the Institute of peasant chiefs was an important turn in Russia's colonial policy that means the taking of power in Russian administration's hands.

ӘОЖ 574=929:394.6

Демеуова Н.Қ.
АМПИ ізденушісі

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДА МАУСЫМДЫҚ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫ)

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақтардың күнделікті тұрмыс мұқтаждарын қанағаттандыруда аймақтағы сауда-айырбас орталығына айналған жәрмеңкелердің маңызы арта түсті. Жәрмеңкелер тек көршілес облыстардағы саудагерлердің ғана емес, сонымен бірге Орта Азияның, Сібірдің, Ресейдегі өнеркәсіп орталықтарының кәсіпкерлерінің де назарын өзіне аударды. XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Қазақстан аймағындағы жәрмеңкелердегі сауданың негізін мал саудасы құрады. Мал шаруашылығының өнімдері мен Ресей өнеркәсібі өндірісінің бұйымдарына сұраныс қалыптасты. XIX ғасыр аяғына таман Орал облысының Ойыл, Темір, Калмыков сияқты елді-мекендерінде жұмыс жасаған барлық жәрмеңкелердің жылдық сауда айналымы алты миллион сомнан асты [1,с.2].

Патша үкіметі Қазақстанның батыс аймағындағы Орал облысындағы Ойыл, Қалмыков, Темір, Гурьев уездері мен Торғай облысындағы Ақтөбе, Ырғыз аймақтары өзінің географиялық орналасуы жағынан жәрмеңкелер өткізуге ыңғайлы орын екендігін айқындады. Әскери губернаторлардың құжаттарында қазақтар мен шекаралас орыс тұрғындары үшін сауда-саттық қатынастарының империялық үкіметке өте тиімді екендігі үнемі ескеріліп отырды. Мысалы, 1869 жылы Орынбор қырғыздарының басқарма бастығының мәлімдемесінде: «Орал облысы аймағында сауда

рыноктарының болмауына байланысты, жергілікті қырғыздар азық-түлік, ұсақ-түйек заттар ала алмайды. Осы мәселені оң шешу үшін әрі қырғыздарды орыстармен жақындастыру мақсатында Орданың батыс бөлігінде Қазыбек жерінде Ойыл жәрмеңкесі ашылды. Оның нәтижесінде Орда жері жәрмеңкелер желісімен толықтай қамтылады», - делінеді [2, 1п].

XIX ғасырдың 60 жылдарынан бастап жәрмеңкелік сауда-саттықтың өркендеуіне байланысты, жылына екі рет мамыр және тамыз айларында сауданың орталығына айналған елді-мекендерде орыс саудагерлері мен қазақтар бас қосулар өткізіп тұрған.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында Батыс Қазақстандағы жәрмеңкелердің дамуының қарқын алуына бірнеше факторлар ықпал етті. Ол Кіші жүздің Ресей империясы құрамына енуімен байланысты болды. Екіншіден, Батыс Қазақстан өңірі Ресейден Азия елдеріне шығатын керуен жолдарының тоғысатын тұсы болып табылды.

Қазақстанның батыс аймағындағы жәрмеңкелердің санының өсіп, олардағы сауданың бірнеше бағытта жүзеге асуына империяның орталық аудандарындағы экономикалық жүйенің өзгеріп, мал шаруашылығы шикізаттарына деген сұраныстарының өсуі өз ықпалын тигізді. Бұл жағдайлар қазақ жеріндегі маусымдық жәрмеңкелердің санының ұлғаюына жол ашады. Жәрмеңкелерді қай жерде және қай мезгілде ашу мәселесін империялық үкімет губерния мен уезд басқармалары арқылы реттеп отырды.

Қарастырылып отырған уақытта патша үкіметі мен жергілікті билік өкілдері аймақтағы жәрмеңкелік сауданың дамуын бақылап, үнемі қадағалап отырды. Қазақ даласында, соның ішінде Батыс Қазақстан өңірінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қалыптасып, өркендеген жәрмеңкелер аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы маңызды салаға айналды.

Патша әкімшілігінің жәрмеңкелік сауданы ұйымдастыруға деген мүддесі отарлық саясатының астарында болды. Мысалы, көшпелі жәрмеңкелердің ұзақтығы 10-15 күннен бір айға дейін созылды. Жәрмеңкелердің өткізілетін мерзімі, өтетін күндері алдын-ала белгіленіп отырды. Оның өзі бір жәрмеңкеде өтпеген тауарды екінші бір жәрмеңкеге апарып өткізуге орасан зор мүмкіндік берді. Мысалы, 1869 жылы Ақтөбе және Ырғыз бекіністерінде жәрмеңкелердің құрылуы туралы мәселеге Торғай облысының әскери губернаторы ерекше мән берді. Орынбор генерал-губернаторына жазған мәліметінде, Ақтөбе және Орал

бекіністері өздерінің географиялық орналасуы бойынша сауданың дамуына мүмкіндік беретін қолайлы өңір болып табылатындығын, осы жерде Торғай, Орал облысының, тіпті Сырдария облысының қазақтары орыс саудагерлеріне малдарын сатып, керекті тұрмыс заттарын, азық-түлік, керек-жарақтарын сатып алатындығын баяндайды [3п.].

Қазақстанның батыс аймағындағы жәрмеңкелік сауда-саттық басым дамыған Орал облысының басқармасы бұл мәселеге айрықша көңіл бөлді. Орал облысы әскери губернаторының 1869 жылы 11 желтоқсанда Ішкі Істер Министрлігіне жолдаған хатында облыстағы жәрмеңкелерді ұйымдастырудың реті айтылады. Онда «аймақтағы әскери бекеттердегі жәрмеңкелер жүйелі түрде бірнеше кезеңде жүргізілетін болып бекітілді. Өткізілетін жәрмеңкелердің барлығына халықтың баруына мүмкіндігі болатындай етіп, олардың өткізілу мерзімі де халықтың ыңғайына қарай қойылды. Мысалы, бірінші жәрмеңке Елек станицасында өтсе, келесісі Оралда, одан кейінгісі Ырғыз бен Торғайда және тағы басқа елді-мекендер мен халықтың көп шоғырланған жерінде белгіленген ретпен өткізілетін болды»,- делінеді [2,2п].

XIX ғасыр аяғында Батыс Қазақстанда жәрмеңкелер ірі сауда орталықтарына айналды. Осылай, қазақ даласындағы жәрмеңкелер арасында экономикалық байланыстар қалыптасты. Аймақтың барлық аудандарында жәрмеңкелер әр жылдың төрт маусымында өткізілді. Сондықтан, олар ресми құжаттар мен тарихи деректерде «маусымдық жәрмеңкелер» деген атаумен белгілі болды. Қазақ халқы үшін, жазда өтетін жәрмеңкелер тиімді екенін патша үкіметі жақсы түсінді. Бұған алыс аудандардан қазақтар жылқы, ірі қара мал, қой, ешкі, сондай-ақ, мал шаруашылығы өнімдерін тері, жүн, киіз, мал майы, мүйіз, жылқының қылын әкеліп сатып, өздеріне қажетті заттарға айырбастады, кейде қолма-қол ақшасын алып отырды. Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский алғаш рет 1867 жылы Орал өңіріне уақытша рыноктар болып есептелетін жәрмеңкелерді ашуды көздейді. Жәрмеңкеге келген саудагерлер жәрмеңкенің мерзімі аяқталған уақытта өз тауарларын алып, келесі жақын маңдағы жәрмеңкеге баруына мүмкіндік жасалуын ойластырды. Оның нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның батыс аймағында бірнеше маусымдық жәрмеңкелер ашылды. Батыс Қазақстанда осындай бірнеше жәрмеңкелер ретпен ашылып, сауда-саттықтың орталығына айналды. Олар:

1. Кіші жүздің байбақты, алшын, ысық, беріш, табын мен адай,

Каспий теңізі жағасын қыстайтын таздар, шеркештер, кете мен қаракесектер, Оралдық казак әскерлерінің өкілдері мен басқа да қалалардың көпестері сауда жасау үшін Ойыл көктемгі жәрмеңкесі 9 мамыр мен 9 маусым аралығында қызмет істеген.

2. 25 маусым мен 1 тамыз аралығында Ойыл өзеніне құятын Қиыл өзенінің жоғарғы сағасында Қиыл жазғы жәрмеңкесі өткізілген. Бұл жәрмеңке Ойыл жәрмеңкесінің жалғасы ретінде, Орынбор желісіндегі казак әскерлері және Ресеймен шекара межесіндегі халықты саудаға тартты.

3. 15 мамыр мен 15 маусым аралығында Ор өзенінің бастауы Шиелі және Терісбұтақ өзендерінің құйылысында Жоғарғы Ор көктемгі жәрмеңкесі жұмыс істеген. Бұл жәрмеңкеге губернияның орталық және батыс аудандарының қазақтары тама, табын, жағалбайлы, төртқара рулары мен Борсық құмы мен Аралдың солтүстігін жайлайтын шектілер, Жаман қала - Орынбор желісінің халқы қатысқан.

4. 1 қыркүйектен 1 қазанға дейін Қарғалы мен Елек өзендері құйылысындағы Ақтөбеде Ақтөбе күзгі жәрмеңкесі өткізілген. Бұл жәрмеңке Қиыл жәрмеңкесінің жалғасы болған. Оған губернияның халқы тығыз орналасқан солтүстіктегі 11-13, батыстағы 28-29, шығыстағы 28, 56 дистанциялардың тұрғындары мен оңтүстіктегі Жем өзені мен Борсық құмын қыстайтын шекті рулары келді.

5. 1 қазан мен 1 қараша аралығында Ойыл күзгі жәрмеңкесі ұйымдастырылған. Оған Каспий теңізі жағасы мен Маңғыстаудағы қазақ рулары, жергілікті және шетелдік көпестер қатысқан.

6. 15 желтоқсан мен 1 ақпан айлары аралығында Жем өзенінің бастауында Ембі қысқы жәрмеңкесі өткізілді. Ол Ойыл күзгі жәрмеңкенің жалғасы болып есептелді. Бұл жәрмеңкеге негізінен Үстірттің батысы мен Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағасын мекендеген адай, таз, шеркеш, кете, қаракесек, ысық рулары қатысқан. Жәрмеңкеде ұн, май, тері, киіз, қолдан жасалған тұрмыстық ұсақ бұйымдар, мал саудаға салынды.

7. Утва өзені жағасында 1 желтоқсан мен 1 наурыз айларында осы аймақты қыстайтын алшын, жетіру, байбақты рулары сауда жасайтын қысқы базар ұйымдастырылған. Оған губернияның оңтүстік-батысында тұратын қазақтар сауда жасауға келді.

8. Ақтөбе елді-мекенінде 1 желтоқсан мен 1 ақпан аралығында Ақтөбе қысқы базары деген атаумен белгілі сауда кешені қызмет атқарған. Бұл сауда орталығы Жайық, Елек және Ор өзендері арасындағы дистанцияда орналасқан халықтың, облыстың шығысы

мен Сырдария ауданы, Троицк қаласына жақын жердегі тұрғындардың сұраныстарын қанағаттандыру үшін қызмет атқарды.

9. Орынбор және Орал бекіністерінен 15-20 верст жерде Сарыөзек көктемгі жәрмеңкесінің 1 мамыр мен 1 маусым аралығында саудасы жүргізілді. Бұл жәрмеңкеге Сыр бойынан Орынборға қарай көшетін шөмекей руы мен губернияның шығысынан Троицкіге көшіп-қонатын арғын руының өкілдері қатысты.

10.Тобыл жазғы жәрмеңкесі Троицк қаласына жақын жерде 1 шілде мен 1 тамыз аралығында өткізілген. Жәрмеңке Троицк қаласының өсіп-өркендеуіне, халық саны артуына септігін тигізді.

11.Сарыөзек күзгі жәрмеңкесі Орынбор мен Ор бекіністері арасындағы елді-мекенде 20 тамыз және 30 қыркүйек аралығында жұмысын жалғастырды [4, 19п].

1867-1917 жылдар аралығында Қазақстанның батыс аймағындағы Ақтөбе уезінің аумағында осындай 11 ірі уақытша жәрмеңкелер тұрақты жұмыс істеген. Әсіресе, күзгі жәрмеңкелердің мерзіміне ерекше назар аударып отырды. Себебі, күзгі уақытта көшпелі халық жайлауға қыс қыстауға қарай қоныс аударады. Осы тұста мал қоңданып, әрі күзгі қырықтықтың да аяқталатын уақыты болады. Сондай-ақ, қыстауға бет алған қазақтар керек-жарақ бұйымдарын, тұрмыстық заттарын, азық-түлікті күзгі жәрмеңкелерден көптеп сатып алып отырды.

Ішкі Бөкей Ордасындағы жәрмеңкелердің басым көпшілігі маусымдық жәрмеңкелер ретінде қызмет жасап, сауда-саттықтың орталығына айналды. XX ғасыр басында Ордада сауданың орталығына айналған көктемгі және күзгі Хан ордасы жәрмеңкесі болды. Сонымен бірге, Ішкі Ордадағы жәрмеңкелер қызметінің бір ерекшелігі қысқы күні ашылатын соғым жәрмеңкелері жұмыс жасады. Мысалы, 1915 жылы Жаңа қазан, Бекмұхамедов мекені, Хан Ордасындағы соғым жәрмеңкелері болды. Олар желтоқсан айында ашылып, сауданы қыздырды. Жаңа қазан соғым жәрмеңкесі мен Бекмұхамедов мекеніндегі соғым жәрмеңкесі 1-7 желтоқсанда, Хан Ордасындағы соғым жәрмеңкесі 15-21 желтоқсанда жұмыс жасады [5, 5п]. Соғым жәрмеңкелерінде негізінен түйе, жылқы, ірі қара мал, қой, мал терісі, ет, астық сатылады. 1917 жылға таман Ішкі Ордада 5 маусымдық жәрмеңкелерде сауда жүргізілді. Ішкі Ордадағы маусымдық жәрмеңкелерден 1915 жылы 14343 сом 95 тиын пайда түскен.

ХХ ғасыр басында Орал облысының жәрмеңкелерінің арасында маусымдық мерзімге бағытталған жәрмеңкелер Ойыл және Темір жәрмеңкелері болды. Ойыл және Темір жәрмеңкелері көктемгі және күзгі уақытта қызмет жасайтын маусымдық жәрмеңкелер болып табылды. Көктемгі Ойыл жәрмеңкесі 20 мамыр мен 20 маусым аралығында ашылса, күзгі Ойыл жәрмеңкесі 15 қыркүйек пен 15 қазан аралығында сауданың орталығына айналды. Темір көктемгі жәрмеңкесі 20 мамыр мен 20 маусым аралығында, күзгі жәрмеңкесі 20 қыркүйек пен 10 қазан аралығында жұмыс жасады. Қарастырылып отырған уақытта Орал облысында маусымдық екі жәрмеңке Ойыл және Темір жәрмеңкелері болды. 1909 жылы Ойыл көктемгі жәрмеңкесінің сауда айналымы 2 млн. сомды құраса, күзгі жәрмеңкенің саудасы 600 мың сомға жетті. Темір көктемгі жәрмеңкесінің тауар айналымы 1 млн сом, күзгі жәрмеңкенің қаражат айналымы 150 мың сомға жетті [6, 1п]. Қазақстаның батыс аумағында XIX ғасырдың екінші жартысы - ХХ ғасыр басына сауда-саттықтың орталығы ретінде жәрмеңкелер көптеп қалыптасты. Егер 1870 жылы Ішкі Ордада 3 жәрмеңке, Орал облысында Калмыков, Гурьев, Ойыл жәрмеңкелері, Ақтөбе уезінде Ақтөбе, Ырғыз сияқты жәрмеңкелер ашылып, сауда айырбас орталығына айналса, ХХ ғасыр басына таман жәрмеңкелердің саны бірнеше есе артты. Сонымен бірге, жыл маусымына қарай мерзімі анықталатын маусымдық деп аталған жәрмеңкелер саны көбейді. Маусымдық жәрмеңкелер аймақтың көшпелі қазақтарының саудаға ену ыңғайына қарай көктемде және күзде ұйымдастырылып отырды. XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Қазақстанның Маңғыстау өңірінде Александровск фортынан 25 верст қашықтықта Ханқа баба және Жаңа Өзен қалалық жәрмеңкелерінің негізі қаланып, кейін ірі сауда-айырбас орнына айналған [7, 12п]. Бұл жәрмеңке бастапқы кезде 15 мамыр мен 15 маусым және 15 қыркүйек пен 15 қазан аралығында өтіп отырған. Ал XIX ғасырдың 90 жылдарынан бастап, сауда-айырбас операцияларын тұрақты жүргізу жүйесіне көшеді. Бұл жәрмеңкеде саудаға түсетін тауарлар көбінесе көршілес елдерден әкелінген тауарлар мен мал және мал өнімдері болды. Жәрмеңкеге қатысушылар құрамының ішінде қазақ, өзбек, түрікпен, қарақалпақ, әзірбайжан, кавказдықтар, орыстар мен татарлар, еврейлер де болды.

Жәрмеңкелердің қалыптасуы сауданың өркендеуіне, ақша айналымының артуына септігін тигізді. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде ақшаның рөлі күшейе түсті. Орыс

көпестері тауарларын бұрын малға, малдың өнімдеріне айырбастап алса, енді ақшаға сатылып алынатын болды. Ресей экономикасының ықпалымен қазақтардың натуралды шаруашылығы ыдырап, еңбектің қоғамдық өнімінде тауарлы үлестің салмағы арта берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Обзор Уральской области за 1900г. -Уральск, 1901. -18 с.
2. РФ Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 6-қор$_5$ 10-т? 8197 -іс.
3. РФ ОО ММ, 6-қор, 10-т, 8278 -іс.
4. Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области. Оренбург, 1898г.
5. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 78-қ?2-т? 5492-і.
6. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. -Оренбург, 1895.-360 с;
7. ҚР ОММ, 40-қ, 1-т$_5$ 754-і.

***

Статья посвящена истории возникновения и развития казахстких ярморок в Западном Казахстане во второй половине XIX в.

ӘОЖ 94(574)«18»:339

Дюсенгалиева М.Ғ.
«ҚР тарихы» кафедрасының оқытушысы,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ІСІНІҢ ДАМУЫ (XIX Ғ. II ЖАРТЫСЫ)

XIX ғасырдың II жартысында Бөкей Ордасындағы кәсіп түрлері көбейіп, балық аулау, тұз өндіру, жүк тасымалдау, тағы басқа жұмыстарға жалданушылық арта түсті.

Кәсіпшіліктерге барып, жалданып қызмет атқару үшін қазақтарға рұқсат пен белгілі бір мерзімге арналған билет берілді. Кәсіпшіліктердегі қызметтердің маусымдық сипатына байланысты жалданушы қазақтар да бұл жұмыстарды кесімді бір уақытта атқара алатын еді. Сондықтан, жалданушы қазақтарға уақыт мерзіміне сәйкес бағасы да өсіп отырған билеттер сатылып, рұқсат берілді, әр билет есепке алынды. Балық кәсіпшілігі 3 маусымдық кезеңге, ал тұз кәсіпшілігі еңбек сипатына қарай 4 топқа бөлініп, оларға қазақ жұмысшылары көптеп жалданды.

Ғ.Е.Харабалиннің еңбегінде балық кәсіпшіліктерінде қазақтарды қанаудың сан алуан әдіс-тәсілдері қолданылғаны жан-

жақты дәйектеледі. Мәселен, Бөкей Ордасына қарасты Үлкен, Кіші өзендер мен Қамысты-Самар көлдерінде балық аулау кәсібі кең тарағандығы, XIX ғасырдың екінші жартысында аталған су қоймаларын толыққанды иеленген Орал казактарының қазақтарды бұл маңайға жуытпағаны айтылады [1]. Яғни, Ғ.Е.Харабалиннің еңбегіне сүйенсек, патша үкіметінің Еділ-Каспий өңірін толық бақылауда ұстай отырып, ең шұрайлы жерлерді казактардың ғана игілігіне беру жағын мықтап ойластырғанын аңғарамыз. Бұған дәлел – кез келген су қоймаларындағы балық ауланатын жерлердің қазақтарға тек жалдап алуға ғана рұқсат етілгендігі. Тіпті, балық аулайтын құрылғыларға дейін казактардың қолында болуы, жалға берілетін жерлер құнының жыл санап өсе түсуіне қарап сол кезеңде жергілікті халықтың ахуалы қиындай түсті деп тұжырым жасауға толық негіз бар.

Империяның ішкі губернияларында балыққа деген сұраныстың өсуі, сатылған билеттер мен жерді жалға беруден түскен қаржы үкімет адамдары мен помещиктердің, орыс елді-мекендері тұрғындарының теңіз, көл, өзен жағалауларына деген қызығушылығын өршітті. 1878 жылы күзде қазақтар теңіз жағалауынан бірнеше учаскелерді жалға алып, осы жердегі балық кәсіпшіліктеріне жұмыстарға жалданған қазақтардың жалпы саны 4200 адамға жеткен [1, 158 б.].

Еңбек тәртібі, соның ішінде жұмысқа қабылдау туралы заңның олқылығы қазақтардың еңбегін қанауға мүмкіндік берді. Дегенмен, балық аулау ісі басқаларына қарағанда анағұрлым табысты болғандықтан, балықшы қазақтардың саны артпаса, кеміген жоқ. Бұл кәсіпшілікке жалдану үшін арнайы билеттер берілді. Осы 1889 жылы Ордадағы қазақтардың табыс табуға барған билеттерінің саны төмендегідей болған :

19-кесте. 1889 жылы бөкейлік қазақтардың табыс табуға барған билеттерінің саны [2].

Бөлімдер	Билеттер				
	Жылдық	½ жылдық	2 ай	1 ай	барлығы
Қалмаққа	137	161	320	995	1613
Торғын	143	159	387	840	1529
Таловка	106	165	179	480	930
Қамысты-	102	180	482	451	915

Самар					
Нарын	71	6	91	738	969
II округ	144	123	344	1639	2250
I округ	170	139	808	902	2019
Барлығы	873	996	2311	6045	10 115

Бұл көрсеткіш мынадай мәлімет береді:

1. Көптеген қазақтар күнкөріс үшін басқа жерлерге кетуге мәжбүр болған,

2. Басқа бөлімдерге қарағанда I округ қазақтары көп билет алған.

Теңіз жағасындағы балық кәсіпшілігіне А. Поленов өз жинағында былай деп сипаттама береді: «Каспий теңізі жағалауына мыңдаған жұмысшылар балық аулауға келеді. Сонымен қатар, Астрахандағы балық базарының жақындығы халықты ауыр да болса өте тиімді балық кәсіпшілігімен айналысуға итермелейді. Балық кәсіпшілігіндегі тұрғындарға келетін болсақ, онда әр ұлт өкілдері жұмыс жасайды. Бұлар - негізінен орыстар, қазақтар және қалмақтар. Бұл жұмысшылар - Астрахан, Қазан, Саратов, Пенза, Тамбов губернияларынан келген тұрғындар. Олардың ұлттық құрамы статистикалық мәліметтер бойынша шамамен алғанда төмендегідей: орыстар – 80%, өзге халықтар – 40%, қазақтар – 25%, қалмақтар – 15%, қалғандары татар халықтарын құрайды» [3].

Жыл сайын балық кәсіпкерлері жұмысшыларды жалдау үшін өз адамдарын орыс селоларына, қазақ, қалмақ ауылдарына жіберіп отырған, алайда жалданушылармен олар тікелей келіссөз жүргізбеген, әрбір село мен ауылдарда подрядчиктер арқылы өздеріне қажетті мөлшерде жұмыс күшін жинап алып отырған. Өзендер мұздан арылған соң, кәсіпкерлер белгіленген пункттерге балық тиеуге арналған қайықтарды жіберетін болған. Өзендегі балық кәсіпшілігінде көктем кезінде 60 мыңға жуық, күзде 30 мыңдай және қыста 5 мыңға жуық жұмысшылар мен аушылар жұмыс істеген.

Тұрақты қызметкерлердің шағын ғана тобын есептемегенде, барлық жұмысшылар белгілі бір мерзімге жалданатын. Негізгі мерзімдер: көктемде – 15 ақпан, 1 наурыз, 15 сәуірден және 15 мамырға дейін; күзде – 1 қыркүйектен 1 қараша мен 6 желтоқсанға дейін; қыста – 6 желтоқсаннан 1 наурызға дейін [3 с. 2].

Теңізге Бөкей Ордасынан көктемде және күзде балық аулау (жұмысқа емес) үшін келетін қазақтардың санын тап басып айту

қиын, өйткені олар ешқандай есепке кірмеді. Себебі, олар казактардың суларына емес, өз беттерінше, аулаған балықтарын кәсіп иелерінің «қабылдау» қайықтарына өткізу үшін келеді және жағалаумен ешқандай байланыстары жоқ, әр кез теңіздегі өз қайықтарында тұрады.

Осылайша, Бөкей Ордасынан Гурьевке қазақтардың ең көп ағылатын уақыты көктемгі және күзгі балық аулау маусымы еді. Қазақ жұмысшыларының бұл жаққа қатынасу тораптары жолдың жағдайына байланысты әр кезеңде әр түрлі болып келеді. Барлық басқа жолдар жабылып, тек қана су жолдары қалған кезде (қайықпен) қазақтар Бөкей Ордасы шекарасынан 12-16 верст жердегі Богатинск поселкесі арқылы келіп, әрі қарай Гурьевке дала жолдарымен жететін. Бұл жайт балық кәсіпшілігіне байланысты Каспий жағалауы тұрғындарының санының тез өсіп, бөлек кәсіпшіліктер мен поселкелердің жылдам бой көтергенін көрсетеді. Мұның барлығы балыққа бай Каспиймен іргелес отырған жергілікті халықтың экономикалық жағдайы мен тұрмысына әсер етпей қойған жоқ: олар бірте-бірте балық кәсібіне жақындай түсті, өз беттерімен балық аулап сатудың күнкөріс үшін тиімділігіне де көздері жете бастады [3, с. 7].

Каспий теңізіндегі көктемгі және күзгі балық аулау науқаны қарсаңында Бөкей Ордасының әр түрлі округтерінің мыңдаған қазақтары, әсіресе I, II теңіз округі аймақтарының тұрғындары балық кәсіпшіліктеріне жұмысқа жалдануға аттанады. Жыл сайын белгілі бір уақытта және белгілі бір бағытта өз сапарларын қайталай отырып, олар көбіне оңтүстік-батысқа, Еділ жағалауы ауданына (Краснояр уезі) баратын да, сол жақтан Атырау кәсіпшіліктерімен қатар, Каспий теңізінің сол жағалауында орналасқан басқа да кәсіпшіліктерге тарайтын.

I, II теңіз округі аймақтары жағалаудағы балық кәсіпшіліктерін жұмыс күшімен қамтамасыз етіп отыратын, Торғын және Қалмақ бөлімінің қазақтары Еділ жағалауына баруды әдетке айналдырған еді. Ал Нарын қазақтары жоғарыда аталған барлық кәсіпшіліктерден табылатын, дегенмен олардың көбі теңіз жағалауындағы балық кәсіпшіліктеріне кеткен.

Балықшылық кәсіппен негізінен округтік қазақтар және Қамысты-Самар қазақтарының бір бөлігі айналысқан. II теңіз округінің қазақтары 4000 адамға дейін балық кәсіпшіліктеріне жалданатын. Нарын бөлімінен жыл сайын балық кәсіпшіліктеріне жалдануға көктемде 1 наурыз бен 15 мамыр аралығында аттанған.

II теңіз округіндегі тұрғындардың жаппай қозғалысы ең әуелі балық кәсіпшілігімен байланысты болатын. Мал шаруашылығына қолайсыз, топырақты, барлық жері дерлік құмды болып келетін теңіз жағалауы округтерінде маңызы жоғала бастаған мал шаруашылығының орнына балық кәсіпшілігі дами бастады. Қазақтардың өздері балық аулаумен айналысты және кәсіпшіліктерге жалданды. Балықшылар көбіне теңіз жағалауында қыстап қалатын, олар балықты аумен аулап, кәсіпшіліктерге өткізетін. Қазақтардың ішінде де ірі балық кәсіпкерлері болды. (мысалы, қазақ Танашев, Бөкенбаев, Убышев, т.б.) [3, с. 10].

Жалданып жұмыс істейтіндердің жалақысы маусым соңында ғана белгілі болып отырды. Ал, «мыңдықтың» жалақысы туралы алдын-ала болжау мүмкін болмады. «Мыңдықтар» деп аталған балықшы жұмысшылардың бұл тобы еңбекақы мөлшеріне қарай жалданды. Олардың еңбегі ұстаған балықтарының санына қарай белгіленді. Яғни, әрбір мың балыққа белгілі бір мөлшерде еңбекақы алып тұрды. Егер балық нашар ауланса дымсыз қалатын кездері аз болмады. Салдағы жұмысшыдан көп ақы табатын жағдайлар тым сирек. Тамақтану, өзге де қажетті дүниелерді өз есебінен жүзеге асырды. Жалдану кезінде ақылары алдын ала төленді. Көбіне-көп олардың шамасы тек қана нан сатып алуға жетті.

Сонымен қатар, қазақтар Астрахан қаласына сатуға балық тасып отырды. Олар өз балығын сатып алушы саудагерді тапқаннан соң, саудагерлер әлгі қазақтың бүкіл балығын түгелдей сатып аламын деп алдап әкетіп, оның балығының көп бөлігін “жарамсыз” етіп шығарған. Ақыр аяғында одан 2-3 балықты бір балықтың құнын беріп сатып алып, оны өзге тұлғаларға қайтадан сатып жіберіп отырған. Байғұс қазақ азын-аулақ тиын-тебенін ғана ұстап, ауылына қайтуға мәжбүр болған [4].

Сонымен бірге, әр жыл сайын он мыңдай қазақтар Астрахан қаласының, Астрахан уезінің балықшы кәсіпкерлеріне балық аулауға жалданады. Орта есеппен алғанда, әр пұт балыққа бір адамға 20 рубльден ақы келісіледі. Олардың жалпы еңбекақысы жылына жарты миллион рубльге жетеді. Алайда келешекте оларға осы еңбекақыларынан айырылып қалу қаупі төніп тұрды. Сонымен қатар, мемлекет қазынасы билет пен құжаттан түсетін 6 мың рубльдей кірістен қағылу қаупі болды. Бұның себептері төмендегідей еді: балық қожайындарына еңбек күшін жеткізуші мердігер ретінде көбінесе I және II жағалау округтерінің қазақтары жалданған. Олар көктемгі және жазғы балық аулау жұмыстарын

бітірген соң, желтоқсанның басында жылдық ақысын алады. Содан кейін сол бойда қысқы балық аулау жұмыстары үшін алдын-ала ақының бір бөлшегін алып, желтоқсан айында қожайындарымен алдағы жылдың көктемгі балық аулау жұмыстарына адам тауып беруге келісім жасайды. Ол үшін де олар алдын-ала ақының бір бөлшегі ретінде әр адам үшін 1, 2 немесе 3 рубль ақы алады. Осы ақшамен олар Ордаға қайтады. Қайтарда белгілі мерзімге жұмысшыларды құжаттарымен бірге әкелуге уәде беріп кетеді. Содан кейін қазақтар ақпан айларында өз қожайындарына қайтып келіп, өздері жалға алған жұмысшылардың құжаттарын ала келеді де, балық кәсіпкерлері мекемелеріне әлгі құжаттарды өткізіп, келісім-шарт жасап, әр жұмысшы үшін 10-15 рубльден ақы алады. Ал бұл 1 наурыздан 15 мамырға дейін созылатын көктемгі балық аулау кезіндегі бір жұмысшының еңбек ақысының үштен екі бөлігі. 1 наурыздан бастап жұмыс уақыты келген кезде, кейбір подрядчиктер құжаттарын тапсырған жұмысшыларды емес, мүлде өзге адамдарды жұмысқа алып келеді. Бұлардың көбінің құжаттары жоқ немесе сенімсіз адамдар боп келеді. Олар жиі-жиі жұмыстан қашып, әртүрлі жағымсыз қылықтар көрсетеді. Осындай екі-үш адам 200 адамнан тұратын үлкен бір ұжымның ісіне іріткі салып, бүкіл ұжым балық аулаудың ең бір қайнаған кезінде жұмыстарын тастап, ауылдарына кетіп қалып жатады. Ал кейбір мердігерлер өздері ақысын алып, уәде еткен жұмысшылардың тек бір азғантай бөлшегін алып келсе, ал кейбіреулері ешқандай жұмысшылар алып келмей, қожайындарын алдап қашып кетеді. Осының бәрі балық кәсіпкерлігімен айналысушылардың мүдделеріне орасан зор нұқсан келтіреді. Олар мердігерлердің де, жұмысшылардың да арттарынан қуынып сотқа бере алмайды, себебі көп жағдайда оларды қайдан табатынын да білмейді немесе олардан ешқандай ақы өндіре алмайтын болғасын қуынуға да бармайды [4, 4 п.].

Жалпы бұның басты себебі – балық кәсіпкерлері мердігер ретінде кедей, сенімсіз адамдарды жалдайды. Ешкім олар үшін кепілдік те бермейді. Астрахан қалалық полиция басқармасы бірнеше рет Орда басқарушысына, оның көмекшілеріне және Орда депутаттарына осы жағдай туралы ескерту жасады. Бұл ескерту 1884 жылдың сәуірінде 1036 нөмірмен тіркелді. Сонымен қатар, Ішкі қазақ Ордасын басқару бойынша Уақытша Кеңестің теңіз жағалауы округінің басқармасына 1884 жылдың ақпанында 1121 нөмірмен жіберілген бұйрығында айтылғандай, ордалық қазақтар жеке тұлғалармен қандай да бір келісім-шарт жасамастан бұрын

бұл туралы алдымен жергілікті басқарушыларға немесе жергілікті депутаттарға ескертуі тиіс. Содан кейін ғана осы аталмыш тұлғалардың қатысуымен келісім-шартқа отыруы қажет. Бірақ бұл бұйрық орындалмай келген. Бұған айыпты олардың өзі, сондай-ақ жергілікті басқарушылар да бұған кінәлі болды. Себебі, олар мердігерге жалданушының жауапкершілігін, дүние-мүлкінің көлемін тексеріп алмай, оған куәлік пен төлқұжат бере берген. Оның орнына оған кепіл болатын екі-үш ауқатты қазақты жауапты етіп қойған жөн еді. Осындай келеңсіздіктердің кесірінен балық кәсіпкерлерінің қазақтарға деген сенімі азайған [4, 5 п.].

Бөкей Ордасының балық кәсіпшілігінде жалдамалы жұмысшылар арасында Нарын, Қамыс-Самар қисымы және I, II теңіз округтарының қазақтары басым болды. XIX ғасыр аяғында, тек екінші теңіз округындағы қазақ балықшы жігіттерінің саны 1232-ге жеткен еді. Сонымен қатар, балықшылардың өздерінің арасында да мүлік теңсіздігі күшейіп, олардың арасынан да ірі кәсіпкерлер немесе мердігерлер шыға бастады. Барлық ауланған балықтың Бөкей Ордасы мен Гурьев уезінде басым бөлігі Астраханға апарылатын болды [5].

Бөкейлік балықшы қазақтар елді-мекен құрып, отырықшы халықтардың тұрмыс-салтына көшіп, олардың арасынан патшалық Ресей заманында да ауқатты адамдар шыққан. Сөйтіп, қазақтар орыс халқымен өндіріс өнімдерін айырбастау, балық аулау істеріне белсенді араласа бастады [6].

Сонымен қатар, бөкейлік қазақтар тұз өндіру кәсіпшілігімен де айналысқан. Бұлар Басқұншақ, Елек, Эльтон, Дендер тұз өндіру кәсіпшіліктері. Бірақ, бұл орындар орыс кәсіпқорларының билігінде болған. Ал, бөкейлік қазақтар осы тұз кәсіпшілігіне жалданған. Бөкей Ордасының оңтүстігіндегі қазақтар Каспий жағалауындағы балық кәсіпорындарына барып жалданса, батыс мен терістік бойдағылар іргелес Астрахан губерниясындағы қоры мен сапасы жөнінен әлемге әйгілі болған Басқұншақ тұз өндірісінде жалданған. Бұл тұз өндіру кәсіпшілігінде жалданған жұмысшылардың ақысы төмен төленген. Уақытша Кеңестің 1876 жылғы есебі бойынша, осы тұз кәсіпшіліктеріне жалданған қазақтар 1000 пұт тұз өндіргені үшін 10-15 сом аралығында еңбекақы алған [1, 153б.]. Мұнда өндіріс құралы ретінде олар тек ауыр балға, күректерді ғана қолданған. Түйелерімен келіп, тұз тасыған қазақтардың өзі мыңдап саналған, 1891 жылы Басқұншақ тұз өндіру кәсіпшілігінде жалпы саны 5000-дай қазақ жұмыс жасаған. Оның ішінде 1000 адам

қалмақтардан, 1500-дей адам Қамысты-Самардан, 1000 адам Таловка аймағынан, тіпті II теңіз жағалауы округінің №13, №14 болыстарынан да көптеген адамдар болған [7]. Олар тұз өндіру кәсіпшілігінде тәулігіне 12-14 сағат бойы жұмыс істеген. Тіпті, бұл жерге азын-аулақ малдарын айдап, жанұяларымен біржолата көшіп келгендер де болған. Жұмыс 1 маусымнан 1 қазанға дейін созылған. Жұмысшылар көлдегі жұмысқа сол қазақтардың өздерінен тағайындалатын мердігерлер арқылы жалданып, келісім-шартқа отыратын. Жұмыс басталар алдында жұмысшы қазақтар көл маңына өздерінің отбасыларымен және сауын малдарымен бірге көшіп келетін. Бұл кезде оларға азық-түлік алуға белгілі бір мөлшерде ақша берілетін де, одан әрі жалақының көлемі тапсырған тұздың мөлшеріне байланысты болатын.

Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың II жартысында қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мейлінше күрделеніп, қазақтар үшін шөп шабу, балық аулау, тұз өндіру, жүк тасымалдау және тағы басқа жұмыстарға жалдану секілді кәсіп түрлері көбейді. Бұндай тұз, балық кәсіпшілігіне жалданған қазақтардың еңбек ақысы кем төленді. Бөкей Ордасының қазақтары теңіз жағалауындағы балық кәсіпшілігіне, сондай-ақ Басқұншақ, Эльтон, Елек тұз кәсіпшіліктеріне жалданып жұмыс істеді. Қазақтарға балық кәсіпшілігіне жалдану үшін арнайы билеттер беріліп, олар белгілі бір мерзімге ғана жарамды болды. Бөкей Ордасында кірешілік, қолөнер мен үй-іші кәсіпшілігі кеңінен дамыды. Қазақтар бау-бақша кәсібімен де айналысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі|:

1. Харабалин Ғ. Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы. Орал. 2004 – 238 б.

2. Иванов И. С. Внутренняя киргизская Орда. (Краткий статистический очерк) Астраханьский листок. – 1895 – № 186.

3. Поленов А. Пути торгово-промыслового движения в Букеевской Орде и в пограничных с нею областях. – СПб, 1907 – Ч. – 3–120 с.

4. ҚРОММ. 78 - қор, 2 – тізбе, 358 – іс.

5. Иванин М. Внутренняя или Букеевская киргизская Орда. // Эпоха. 1864 – №12.

6. Берденова К.А., Коробков В.С, Ташенов Б.Т. Экономическая история Казахстана. Под.ред. проф. К.А. Берденовой. Учебное пособие, дополн. переиздание – Алматы: Экономика, 2000 – 91.

7. Иванов И. С. Джангерь, хан Киргизской Внутренней Орды. // Астраханский листок. 1895 – №185 – 260 с.

***

В статье рассмотрен вопрос развития предпринимательства в Букеевской Орде.

***

In this article pointed out the presidency of trade of Buckeyes Horde and trade cooperation with other countries.

УДК 745/749:646.5

Давлетова Б.Г.
ст. преподаватель
ЗКГУ им. М.Утемисова

СПОСОБЫ ОРНАМЕНТАЦИИ В ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЕ КАЗАХОВ

Еще с древних времен человек относился к одежде не только как к средству защиты от холода и жары, но и возможности украсить ее, сделать привлекательнее. Предметам домашнего обихода и одежде свойственно декорирование.

Существует множество приемов декорирования одежды. У различных народов страны, в соответствии с особенностями его быта, обычаев и традиций; географических и климатических условий сложились излюбленные виды декорирования.

Это вышивка, аппликация, перфорация, тиснение, тонирование, геральдика, набойка, плетение, художественное ткачество.

Одним из популярных видов декорирования считается вышивка. Искусство вышивки с древнейших времен широко распространено у всех народов. Народная вышивка отличается богатством и разнообразием технических приемов, неповторимостью типов узоров.

Вышивальное искусство казахского народа связано с изготовлением одежды и предметов домашнего убранства. В вышивке самобытно проявился художественный талант, природный вкус и мастерство народа. Высокое художественное достоинство и национальное своеобразие вышивки проявляется в оформлении народного жилища (юрта), в традиционной национальной одежде, тускиизах- настенных коврах, покрывалах, занавесках, полотенцах, салфетках, скатертях, платках.

Особое место занимала орнаментация в декорировании одежды-это вышивка и аппликация.

Вышивались головные уборы-саукеле, кимешек, такия, камзолы, халаты, оборки на платьях, распашные юбки- белдемеше; штаны и войлочные шляпы-калпаки, аир-колпаки.

Казахские мастерицы использовали разнообразные художественные вышивальные приемы в украшении женского и мужского национального костюмов.

Различают два вида традиционных приемов орнаментации: вышивка и аппликация.

Вышивка делится на три основных вида: біз кесте- тамбурный шов, баспа-гладь, кенебе- вышивка по канве.

Тамбурный шов -один из самых распространенных видов художественной вышивки. Тамбурная вышивка очень трудоемка и требует большого мастерства. Тамбурный шов похож на цепочку, звенья которой выходят одно из другого. Начиная вышивать, иголку из исходной точки перемещают под тканью по линии рисунка на расстоянии равной стежку. При этом рабочая нитка в виде петли остается под иглой. Делая последующие стежки, иголку вкалывают в образованную предыдущим стежком петлю. Тамбурным швом можно выполнять контуры мотивов растительного и геометрического характера, а также сплошь заполнять плоскости узоров.

Этим видом вышивались традиционная одежда из бархата, сукна, шелка, хлопчатобумажной ткани, кожи, замши и вельвета. Это чапаны и халаты, женские камзолы и головные уборы.

Вышивка гладью представляет собой преимущественно сплошное заполнение плоскости по предварительно нанесенному на материал рисунку.

Вышивание гладевыми швами не зависит от направления и переплетения нитей ткани, поэтому для орнаментации применяют ткани с гладкой поверхностью. Это изделия из шелка и хлопка. Вышивка гладью- баспа может быть односторонней и двусторонней. Для выполнения этой вышивки используются нитки мулине, шелковые нитки разных цветов и парчовые- золотое шитье. Заполняя различные узоры растительного и цветочного характера, стежки глади располагают по форме растительного мотива.

Кенебе-в основе вышивки лежит отсчет нитей ткани и последовательное заполнение узора по рисунку. Стежки ровно ложатся на поверхность ткани, не стягивая ее нитей и не нарушая структуры. Из одежды таким приемом украшались мужские

рубашки и женские платья из ткани полотняного переплетения. Кенебе различают: шов крест и косая стежка.

Шов крест - представляют собой одинаковые диагонально перекрещенные лицевые стежки. При вышивке сначала делают стежки слева направо, а затем обратным движением иглы перекрывают их справа налево. На изнанке должны проходить ровные полосы в одном направлении- по вертикали или по горизонтали.

Косая стежка идут в косом направлении. В начале контур узоров выполняют росписью ниткой темного цвета, затем плоскость заполняют косыми стежками нужного цвета. Движение стежков идет вверх направо. Второй стежок идет на две нити выше первого и т.д. На изнанке получаются непрерывные горизонтальные линии.

Аппликация дает возможность с успехом использовать кроме предметов домашнего обихода и в национальной одежде. Аппликацию делают из различного материала. Из шелковой, хлопчатобумажной тканей, ситца, сатина, шерсти, волока, замши и кожи. Аппликация отличается от других способов орнаментации, что узоры состоят из кусочков ткани, нашитых на основную ткань следующими ручными способами: тамбурным швом- биз кесте, гладью-баспа. В основном аппликацией орнаментировались камзолы и такия. Техника выполнения аппликации не сложна.

Для выполнения аппликации на деталь одежды переводят рисунок и приметывают его к соответствующему месту изделия, так чтобы долевые нитки на изделии и аппликации совпадали. Затем по контору рисунка зашивают одним из видов шва и обстрагивают. Иногда по контору рисунка орнамента одновременно вшивают шнур для объемности.

Для «обводки» контура орнамента используют пасму мулине, шерстяные нитки, золотые шнуры.

Также на некоторых изделиях одежды используют бахрому (женские головные уборы-касаба, саукеле, платки).

Намечают по краю изделия ширину будущей бахромы. Вдоль линии преклепления бахромы предварительно выполняют гладевый шов. Конец пасмы мулине закрепляют одним-двумя стежками, затем змейкой вдоль гладевого стежка накладывают мулине, после чего зашивают тамбурным швом. Концы мулине ровно обрезают, образуя бахрому.

Варианты компоновки декора на головных уборах и обуви			
Вид декора	№	Вид одежды	Участки орнаментации
1	2	3	4
Аппликация в сочетании с вышивкой		Аир-колпак	Аппликация из войлока на гранях и по контуру орнамента вышивалась тонкими шерстяными нитками.
		Такия	Аппликация из шелковой ткани и по контуру орнамента вышивалась шелковыми нитками
Аппликация		Такия	Аппликация из шелковой ткани или ситца.
		Аир-колпак	остроконечные, двух-четырех-гранные шапки из войлока. Декорируются аппликацией из того же материала-войлока, но другого цвета
Вышивка		Такия	узорная строчка из мулине на околышке и на верхушке.
		Зер-такия.	Вышитая золотой или серебряной канителью и шелковыми нитками, на околышке и на верхушке
		Кимешек	Края кимешек вышиваются позументами.
		Мурак	Сшитый из бархата, вышитый золотой канителью
		Борик	Головной убор имеет сферическую форму или с конусообразным верхом. Этот головной убор декорировался орнаментами из парчи, позумента, бисером, камнями.
		Тымаки	В основном без декора, но иногда допускалась вышивка из простых одноцветных ниток.
Бахрома Бисер, кораллы		Касаба	Оконтуривалась галунами с золотым или серебряным люрексом и бахрамой. Вышивалась золотом, лобная

			часть украшалась мелкими пластинками, к височной части прикреплялись подвески
		Зер-такия	украшался пазументом, вышивкой, расшивался жемчугом, бусинками из драгоценных камней
		Саукеле	отороченный дорогим мехом и украшенный ювелирными изделиями, металлическими подвесками, диадемой и камнями.

Варианты компоновки декора на верхней, нательной, безрукавной одеждах			
Вид декора	№	Вид одежды	Участки орнаментации
1	2	3	4
Аппликация в сочетании с вышивкой	1	Чапан	Подол, края рукава, спинка изделия
	2	Камзол	Передняя часть полки вдоль застежки, рукав.
Аппликация	3	Женсиз камзол	Низ передней части полки.
	4	Чапан	Передняя часть полки вдоль застежки, укав, центральная часть спинки
Вышивка	5	Камзол	Передняя часть полки вдоль застежки, рукав.
	6	Чапан	Передняя часть полки вдоль застежки, рукав, центральная часть спинки
	7	Жейде	Воротник и низ рубашки.
	8	Койлек	Воротник, на оборках юбки.
Бахрома	9	Койлек	На оборках.
Бисер, кораллы	10	Камзол	Передняя часть полки вдоль застежки, рукав.

В современной вышивке большие возможности орнаментации и декорирования одежды. Сейчас национальная одежда стала более изысканной и выразительной. Используя традиционные мотивы, современные художники-дизайнеры и специалисты ищут новые решения в создании произведении декоративно-прикладного искусства, отвечающим запросам сегодняшнего дня.

Список использованной литературы:

1. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма-М.: Наука, 1982.
2. Джанибеков У. Эхо…- Алма-Ата.: «Онер», 1990.
3. Захарова И.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана.-М.: Наука, 1989.
4. Историки – этнографические очерки. Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979.
5. Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана. .-М.: Наука, 1989.
6. Маргулан А.Х. Казахское прикладное искусство-2 том. Алма-Ата.: «Онер», 1987.
7. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам 16 в. -М.: Наука, 1979.
8. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма-М.: Наука, 1982.
9. Шитова С.Н. Башкирская народная одежда. –Уфа.: «Китап», 1995.

***

Әр ұлттың өзіне тән ұлттық нақыштағы киімдері бар. Бұл мақалада қазақтың ұлттық киімдеріндегі ою-өрнектер және ерекшеліктері туралы қарастырылады.

***

There is a set of dressing of clothes. A t the various people of its life, customs and traditions, geographical and environmental conditions, have developed favorite kinds of dressing/ art of the Kazakh Embroidery people is connected with manufacturing of clothes an subjects of house furniture. In embroidery natural toast and skill of the people was showed. In given article receptions ornament ion and prominent features of the Kazakh suit reveal.

УДК 368:342.38(574)

Давлетов Е.Г.
аспирант ЗКГУ им. М.Утемисова

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРАХОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Для истории развития страхового рынка и страхового бизнеса в Республике Казахстан существуют значительные возможности и перспективы, а именно: огромная территория страны, наличие хозяйствующих субъектов различных организационных форм и видов собственности, появление новых видов страхования.

Началом истории возникновения современного казахстанского страхового бизнеса можно считать 1989г., когда появились страховые компании.

Важную роль в истории становления и развития современного страхового дела в Республике Казахстан сыграл Закон Республики Казахстан «О страховании», который заложил все основы современного страхового дела.

Страхование – одна из древнейших в истории категорий общественных отношений. Считается, что страхование зародилось еще в период разложения первобытно-общинного строя и стало в последствии непременным спутником общественного производства. Оно связано с историей возникновения общественного разделения труда, натурального обмена, имущественного неравенства, частной собственности и породило опасение, «страх» владельцев имущества за его сохранность, за возможность уничтожения или утраты в связи со стихийными бедствиями, пожарами, грабежами и другими непредвиденными опасностями экономической жизни.

Рискованный характер общественного производства – главная причина беспокойства каждого собственника имущества и товаропроизводителя за свое материальное благополучие. На этой почве закономерно возникла идея возмещения материального ущерба путем солидарной его раскладки между заинтересованными владельцами имущества. Если бы каждый отдельно взятый собственник попытался возместить ущерб за свой счет, то он был бы вынужден создавать материальные или денежные резервы, равные по величине стоимости своего имущества. Это потребовало бы затрат значительного времени и неизбежно снизило бы уровень жизни, эффективность деятельности людей из-за отвлечения определенного объема созданных ценностей, продуктов труда. Кроме того, и созданные запасы могли быть уничтожены такими неблагоприятными событиями.

Между тем жизненный опыт, основанный на многолетних наблюдениях, позволил сделать хозяйствующим субъектам два важных вывода. Во-первых, о том, что неблагоприятные, разрушительные события имеют случайный характер наступления во времени и пространстве, т.е. затрагивают не всех владельцев имущества одновременно и повсеместно, а только незначительную их часть. Во-вторых, ущерб, причиняемый такими чрезвычайными, неблагоприятными событиями, неравномерен как для повторяющихся событий, так и для пострадавших хозяйствующих субъектов. Было замечено, что число заинтересованных хозяйств часто бывает больше числа пострадавших от различных

опасностей. При таких условиях солидарная раскладка ущерба сглаживает последствия стихии и других случайностей. При этом, чем большее количество хозяйств участвует в раскладке ущерба, тем меньшая доля средств приходится на одного участника. Так возникло страхование, сущность которого составляет возмещение ущерба от стихийных и других случайных разорительных событий на основе солидарного распределения между всеми заинтересованными в этом хозяйствующими субъектами, лицами.

Начальной формой истории страхования было натуральное страхование, связанное с созданием и распределением запасов легко делимых однородных продуктов труда – зерна, фуража, других видов продовольствия. Такая форма страхования играла важную роль, но существенно ограничивало сферу применения страховой защиты рамками легко делимых однородных продуктов труда.

С развитием истории товарно-денежных отношений появилась возможность создавать и распределять (использовать) «страховой запас» в денежной форме. Такой запас стало возможным формировать и до наступления страхового случая как «страховой фонд». Такой денежный запас создавал широкие возможности, прежде всего для взаимного страхования, когда сумма ущерба возмещалась его участниками на солидарных началах либо после каждого страхового случая, либо по окончании хозяйственного года. Взаимное страхование в условиях капитализма стало закономерно перерастать в самостоятельную отрасль страхового дела. Если при взаимном страховании еще не формировался заранее рассчитанный, с помощью теории вероятности, страховой фонд, то в дальнейшем вероятная средняя величина возможного ущерба, приходящаяся на каждого участника страхования, стала применяться в качестве основы страховых взносов для заблаговременного формирования страхового фонда. В условиях современного общества страхование превратилось во всеобщее универсальное средство страховой защиты всех форм собственности, доходов и других интересов предприятий, организаций, фермеров, арендаторов, граждан.

Таким образом, начальный период истории возникновения и развития страхования характеризуется определенными особенностями:

- первоначально применялась натуральная форма страхования легко делимыми однородными продуктами труда, которые с

развитием товарно-денежных отношений уступили место денежной форме страхования;

- натуральная форма ограничивалась очень узким кругом объектов страхования. Денежная форма позволила формировать страховой фонд до наступления страхового события;
- страховая защита осуществлялась в виде организационно-экономической формы взаимного самострахования, при которой функции создания и распределения страхового фонда находились в руках самих участников страхования;
- доля ущерба в качестве взноса участника страхования определялась делением величины ущерба на число участников или в расчете на одного члена семьи каждого хозяйствующего субъекта, участвующего в страховой защите своих имущественных интересов.

Перераспределительные отношения, присущие истории страхований, связаны, с одной стороны, с формированием страхового фонда с помощью заранее фиксированных страховых платежей, с другой – с возмещением ущерба из этого фонда участниками страхования. Поскольку указанные перераспределительные отношения связаны с движением денежной формы стоимости, экономическая категория страхования является составной частью категории финансов. Специфичность финансовых отношений при страховании состоит в вероятностном характере этих отношений. Вероятность ущерба лежит в основе построения страховых платежей, с помощью которых формируется страховой фонд. Использование средств страхового фонда связано с наступлением и последствиями страховых случаев. Эти особенности страховых отношений включают их в самостоятельную сферу финансовых отношений.

Истории страхования, как формы взаимопомощи, возникла еще на заре человечества. Его прототипом считают заемные операции древних греков. Еще Демосфен писал о подобной практике в морской торговле древних. Ссуды выдавали для аренды корабля. Затем, в случае успешного плавания, возвращали с процентами или не возвращали вовсе, если случалось бедствие на море. Процент был установлен настолько высокий, что накопленный капитал можно было использовать для покрытия морских рисков.

Так возникло коммерческое страхование. В тот же период появилось и понятие «страховой полис».

Схожими с историей возникновения современных страховых компаний были союзы крестьян для взаимного обеспечения на случай пожаров или падежа скотины, впервые появившиеся в Исландии в XII веке.

Следующим замечательным шагом развития истории страхового дела стало появление в Европе в конце XV века общества взаимного страхования – так называемых огневых товариществ (Brangilden) – уникальность которых, как некоммерческих образований, была отмечена крупным теоретиком страхования немецким профессором А.Манэсом, писавшим в 1910г.: «Акционерные общества применяются почти во всех отраслях экономики. Взаимные общества – почти исключительно в страховании».

Следующий этап, сыгравший важную роль в истории развития страхования, начался в конце XVII – начале XVIII вв. с появлением в Англии и практическим применением теории вероятностей и таблиц смертности. Эти достижения в области научного знания заложили фундамент для математического обоснования условий страхования жизни.

В России история страхования начинает распространяться с середины XVIII века. В Риге в 1765 году было создано первое общество взаимного страхования от огня. Через 20 лет была установлена государственная монополия на страхование, созданы государственные страховые общества. Они занимались страхованием зданий, товаров, страхованием жизни. В 20-х годах XIX века государственное страхование почти прекратилось. Основными страховщиками стали акционерные общества, общества взаимного страхования и земские управы как органы местного самоуправления (начало земскому страхованию было положено Новгородским и Ярославскими земствами).

Недостаточный уровень страховой культуры и недоверие населения к институту страхования жизни также считается одной из проблем рынка. И для этого есть все основания. Информация о деятельности страховых организаций продолжает оставаться крайне ограниченной и недостаточной. Потенциальные клиенты в условиях отсутствия рейтинговых компаний практически не имеют возможности получить своевременную информацию о страховых организациях. Закрытость рынка не способствует повышению доверия и заинтересованности населения в страховании.

Указанные причины наряду с ограниченными возможностями страховщиков и необходимостью совершенствования законодательной и нормативной базы препятствуют более динамичному развитию рынка. Сохраняются вопросы, связанные с налогообложением страховщиков и страхователей. Актуальным остается заключение, данное в программе на 2000-2009 годы, что страховой рынок в Казахстане «практически находится на начальном этапе своего развития». Функциональные возможности отечественной страховой индустрии пока еще не сопоставимы с соответствующими показателями развитых стран.

Список использованной литературы:

1.Закон РК "О страховой деятельности" от 15 июня 2002г с изм. и доп.

2. Зубец А.Н. Страховой маркетинг. - М.: Издательский дом "Анкил", 2008.

6. Страхование: принципы и практика / Сост. Д.Бланд: Пер. с англ. - М.: Финансы и статистика, 2008.

7. Шахов В.В. Введение в страхование: Учеб. пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007.

8. Шахов В.В. Страхование: Учебник для вузов. - М.: Страховой полис, ЮНИТИ, 2007.

9. Юлдашев Р.Т. Введение в продажу страхования, или как научиться продавать надежду – М.: "Анкил", 2009.

10. Основы страховой деятельности: Учебник / Отв. ред. проф. Т.А. Федорова. - М.: Издательство БЭК, 2009.

11. Жуйриков К., Назарчук И., Жуйриков Р. - Страхование: теория практика, зарубежный опыт. - Алматы: ОФ "БИС" 2008 г.

***

Сақтандыру – қоғамдық қатынастың ескі тарихи ұғымының бірі. Мақалада «Сақтандыру туралы» ҚР Заңы үшін маңызды іс-шаралардың орындалғаны жөнінде айтылған.

***

There are significant possibilities and perspectives for the history of insurance market and business in the Republic of Kazakhstan such as: the vast territory of the country, the presence of managing subjects of different organizational forms and kinds of ownership, the appearance of new kinds of insurance.

1989 was the year when the first insurance companies had appeared and it was the beginning of history of modern Kazakhstan`s insurance business.

The law of Republic of Kazakhstan «On insurance» played an important role in the historu of formation and development of modern insurance business and laid down the foundations of modern insurance business.

ӘОЖ«18»(51)94(5)(574)

Жолдасов С.
т.ғ.д.,
А. Яссауи атындағы ХҚТУ профессоры

XIX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАНДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚТАРЫ

XIX ғасырдың 20-жылдарына таман кең аймақты басып алған Қоқан билеушілері қазақтың осы бір бай өңірін отарлап, игеру саясатын жүргізді. Қалалардағы билеушілерге өз адамдары қойылды, халық көп тұратын ірі елді-мекендер Түркістан, Созақ, Шымкент, Сайрам мен шұрайлы жерлерге өзбектер көптеп келе бастады. Олардың саны барған сайын көбейіп, Тұрбат, Қарамұрт, Қарабұлақ сияқты, т.б. шұрайлы жерлерде бұрынғы қазақ ауылдарының орнында ірі өзбек елді-мекендері өсті. Келес, Ақсу, Бадам, Сайрамсу, Қарасу, Арыс өзендерінің бойындағы шаруашылыққа қолайлы жерлер біртіндеп солардың иелігіне өтті.

XIX ғасырда қазақ халқы тауқыметі ауыр сындарлы заманды басынан өткізді. Осы ғасырда қазақ халқы патшалық Ресей мен Қытай, Хиуа, Бұқар әмірлері және Қоқан хандықтарының отарлық езгісінде өмір сүрді. Қала маңындағы табиғаты өте әдемі жерлер өзбектің ірі байларының демалатын саяжайларына айналдырылды. Табиғаты жұмсақ немесе шаруашылыққа қолайлы, суы мол жерлерге көшіп келді.

Сол бойда-ақ олар адам жалдап, егіншілікпен айналыса бастады, бау-бақшалар екті, ол жердегі бұрыннан тұратын қазақтар егін шаруашылығына қолайсыз басқа жақтарға ығыстырылды. Қазақтар ата-бабаларының қоныстарын тастап, шұрайсыз жерлерге зорлықпен көшіріле бастады.

Жалпы, Омар ханның кезінде қазақ даласының оңтүстік өңірінен шамамен 150 мың отбасы Қоқан қол астына түскен екен. Оның ішінде шанышқылардан 4 мың отбасы, дулаттардан 450, бақтиярлардан – 2950, қыпшақтардан – 100, арғындардан – 200, алшындардан – 100, қоңыраттардан – 115 отбасы болса, Ташкент пен Шымкент арасында көшіп жүрген дулаттардан 23 мың, Әулиеата және Меркі төңірегіндегі ботпайлардан 10 мың, ыстылардан 7000, Талас, Шу, Сайрам, Созақта көшіп жүрген Жалайыр, Албан, Дулат тайпаларынан 25 мың отбасы, Шу өңірі

аңғарындағы түрлі рулардан 40 мың отбасы, Шу, Талас өзендері мен Қызылқұм шөлі және Қаратау беткейлерін мекендеген бестамғалылардан 35 мың отбасы болған.

Осы кезде Қоқан хандығына қараған қазақ жері арқылы сауда керуендері ары-бері өтіп жатты. Сауда Әулиеата, Ташкент, Шымкент, Сайрам, Созақ қалаларында жақсы дамыды. Бұл қалаларға керуендердің бірі келіп, бірі кетіп жатты. Керуендермен келген жүкті түсіріп, керуенбасы мен басқа да қызметкерлерін орналастыратын жаңа керуен сарайлар жұмыс істеді.

Дегенмен, Қоқан билеушілерінің алғашқы кезден-ақ қазақ халқына жасаған озбырлықтарының орын алғанына қарамастан қарапайым қазақ халқы мен өзбектердің қарапайым халықтарының арасында дау-дамай, айтыс-тартыс, бір-біріне деген қысым бола қоймаған. Мұрағаттық материалдардан шыққан тегі бір, бауырлас екі халық – қазақтар мен өзбектердің арасындағы ондай жайды кездестірген емеспіз.

Ал билеушілері тарапынан болса, бұл өңір халқына ауыр салықтар салып, жергілікті халықты қанауды күшейтті, зорлық-зомбылық орын алды. Жер өңдеп, егін еккен дихандар белгілі мөлшерде салық төледі. Хандықтағы осындай жер рентасы “харадж” деп аталынып, ол бойынша өнімнің оннан бірінен үштен бір бөлігіне дейін алынатын. Ал мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі халықтан алынатын салық “зекет” түрінде жүзеге асқан. Ол бойынша мал санының немесе оның құнының қырықтан бірін алып отырған. Зорлық-зомбылық жасау тек салық мөлшерін белгілегенде ғана емес, сонымен бірге оларды жинау әдісінде де орын алған. Салық жинау барысы әкімшілік органдары тарапынан бақыланбай, зорлық жасау, елді тонау сипатында жүрді. Жалпы, бұл зекетшілердің өз құлқындарын толтыру көзіне айналған еді.

Қоқандықтардың қолөнершілерден алынатын салығын да зекет деп атады. Осы территорияны басып өткен сауда керуендерінен салықты әкімнің өзі немесе дуанбектері жинады. Шеттен келген көпестер тауарлардың қырықтан бірін алымға беріп отырған.

Қазақтар тұрмыстарының ауырлығын айта алмайтындай күй кешті. Соның салдарынан олар 1821 жылы-ақ қоқандықтарға қарсы бас көтерді. Көтерілісті Тоқтамыс ханның ұрпағы, кейіннен лақап аты Тентек төре аталып кеткен (Рүстем Аспандиярұлы) адам басқарған. Көтеріліс мынадай оқиғадан басталды… Сол жылдың қысында Қоқан ханының бұйрығымен Сейдақұл бек

басшылығымен қазақ ауылдарына қол жіберілді. Олар қазақ ауылдарын қаталдықпен тонады. Осыдан Түркістан, Әулиеата, Шымкент, Сайрам қалаларын қамтыған көтеріліс бұрқ ете қалды. Сол өңірден 12 мың қазақ жиналып, Сайрамды басып алды, сөйтіп оны көтеріліс орталығы етті.

Омар хан көтерілісті басу үшін Әбу-Қасым аталық, т.б. әмірлер басқарған 12 мың арнайы әскер жіберді. Олардың келе жатқанын естіген көтерілісшілер қателік жасап, екі топқа бөлінді. Біріншісін Тентек төре басқарып Сайрамда қалса, екіншісі өз қолдарына өткен Шымкент қаласына бекінді. Бұл қоқандық әскерлердің аз-аз күштерді жеке-жеке талқандау үшін өте қолайлы жағдай туғызды. Омар хан жіберген әскерлер екі қаланы да қоршауға алды. Қазақтар жазалаушы әскерлерге қарсы табан тірескен қарсылық көрсетті. Бірақ күштің тең еместігі біліне бастады. Екі қала ішінде бекінген қазақтардың саны әжептеуір болғанымен олардың қару-жарақтары мардымсыз болғаны белгілі. Оның үстіне ұзақ уақыт қорғану үшін азық-түлік, жасақтардың мініп келген аттарына жем-шөп, су керек еді.

Мұның бәрі алдын ала ойластырмаған көтерілісшілер бірден қиындыққа тап болды. Ал көтерілісті басып-жаншуға келген қоқандықтар әскерлерінің ішінде бір бөлігі соғыс өнерімен жақсы таныс, бірнеше шайқастарға қатысып, соғыс өнерін жақсы меңгерген әскерлер болатын. Атылатын қарулары да жеткілікті еді. Бірақ зеңбірекпен бірнеше дүркін ату бекінген қазақтардың алғашқы кезде үрейін ұшырғанымен, кейіннен жүрек тоқтатты. Қоқандықтар қанша рет қақпаны ашу үшін, дуалдан асып түсу үшін тікелей шабуылдарға барды. Бірақ соған қарамастан қазақтар екі қалада да керемет ерлік көрсетіп, қоқандықтардың аяғын қамалдан аттаттырмады. Бірде бір әскер қамалға кіре алмай қатты састы.

Дәл осы кезде көтерілісшілер арасында жік шықты. Қазақ шаруаларының көтерілісінің асқынып бара жатқанынан қорыққан төре ұрпақтары енді өз билігімізге қауіп төнетін болды,- деп қорқа бастады. Олар көтерілісті тоқтатып, кеше ғана өздері қарсы шыққан Қоқан ханымен келісімге баруға әрекет жасады. Көтеріліске сатқындық жасаған төре ұрпақтары ақыры солай етті. Кеше ғана оңтүстік өңірін жеке билесем деген ойы бар Тентек төре – Рүстем сұлтан қоқандықтармен келісімге адамдар жіберіп, өзінің хан билігін қолдайтынын білдірді. Оның куәсі ретінде өзінің бір жақынын аманатқа беретінін айтты. Бұхара хандығымен жағдайы нашарлап тұрған, орыстардың да ентелеп тұрған кезінде әскерлерді

сақтау үшін Қоқан ханына бұл өте керек еді. Хан келісімге келген болды. Тентек төре болса хан билігін мойындап, бір баласын Омар ханның қолына аманатқа жіберді.

XIX ғасырдың 20-жылдары Талас бойындағы қазақтар мен қырғыздар да бірлесе, Жаңақорғандағы қоқандық билеушілерге қарсы көтеріліп, бекіністі басып алғаны белгілі.

Сөйтіп, көтеріліс алғаштан-ақ кең ауқым ала бастағанымен ұйымдасу дәрежесі төмендігімен бірге бірікпей, Шымкент пен Сайрамға бөлініп кеткен қазақ шаруаларының бұл бас көтеруі өздерінің мүддесіне қауіп тууы мүмкін деген ой келген төрелер сатқындығының салдарынан берілді. Омар хан әскерлері келешекте сабақ болып, қайтадан бас көтеруді ойлатпас үшін Сайрамдағы да, Шымкенттегі де қазақтардың көтеріліске шыққандарды қан-жоса етіп талқандады. Көтерілістің қарапайым қазақтардан шыққан ұйымдастырушылары ұсталып, Шымкенттегі зынданға салынып, артынша-ақ біреулерінің бастары шабылса, енді біреулері істік қазыққа отырғызылды. Осыны естіген қазақтардың бойларын үрей билеп, бұдан былай тіпті "көтеріліс" деген сөздің өзін естен шығаруға тырысты.

Оңтүстік қазақтарының Қоқан билеушілеріне қарсы наразылығы одан кейінгі онжылдықтарда да жалғаса берді. Бірақ, Әулиеата, Шымкент, Түркістан, Ақмешіт бекіністеріндегі бектердің үстінен билік жүргізіп отырған Ташкенттегі бекляр-бек (кей деректерде "бекляр бек" лауазымы 1835 жылы енгізілгені айтылады) халық наразылығын тез басып-жаншу үшін бар күшін салды.

Қоқан езгісіне қарсы күресте қырғыздардың да бірге көтеріліп, бірін-бірі қолдаған кездері аз болмаған. Дегенмен, осы бауырлас екі халықтың арасында қарулы қақтығыстарға дейін жеткен оқиғалар да болған. Мысалы, 1824-1825 жылдары қырғыздар қоқандықтардан үдере көшіп, Іленің оң жағалауындағы, Балқаш көлінің шығыс жағына келгенде жақсы қабылдап, бірақ, барымтаға байланысты қазақтар мен қырғыздардың арасы бұзылып, қырғыздар өз жеріне қарай көшіп кетуге мәжбүр болған.

Қазақтардың қатты қанауға қарсы бас көтерулері Хиуа хандығына қарайтын Кіші жүзде де болды. Атап айтқанда, Аллақұлы (1825-1825 жж.) тұсында Төртқара, Шекті, Табын, Байұлы руларының қазақтарына хиуалық билеушілер аса ауыр алым-салық салып, зекет жинады. Мұндай ауыр салықтарды салу одан кейінгі хандар тұсында да, тіпті Мұхаммедамин (1845-1855 жж.) ханның тұсында одан әрі жалғасты.

Хиуа хандығының салық жинаушылары алым-салық төлей алмағандарды қатаң жазалап, әр келген сайын олардың жас қыздарын күндікке алып, ер адамдарын көрші елдерге апарып құлдыққа сатып жіберіп отырған. 1831 жылғы бір шабуылында қазақтардың 300 ер азаматтарын бауыздап кетсе,

одан кейінгі жылдары бұл әрекеттерін одан әрі жалғастырып, 1847 жылдың 20-тамызында Райм бекінісінен 80 шақырымдай жоғары жерде Сырдың бергі бетіне өтіп, бірнеше ауылдарды қиратып, көп олжамен қайтып бара жатып, Сырдарияның терең жеріне келгенде Кіші жүз ауылдарынан алып бара жатқан отыздан астам нәрестелерді ермек үшін бірінен соң бірін суға тастап жіберген.

Осындай ел басына түскен ауыртпалықты Сыр өңірінің қазақтары көтере алмай, Қазалы өңіріндегі Кіші жүзден шыққан Жанқожа батыр бастаған көтеріліс болды. Оның сарбаздары 1842 жылы қазан айында Сыр бойы қазақтарынан ұшыр, зекет жинауға қойылған найыб Бабажанға қарсы көне Жанкент қаласы маңында Бесқала бекінісіне шабуыл жасап, Бабажанды қолға түсіріп қазақтарға жасаған зұлымдық істері үшін жазаласа, келесі жылы Қуандариядағы Хиуа хандығы тірегі болып отырған бекіністі талқандап жіберді.

1848 жылы көктемде Хиуа ханы оны қалпына келтіру үшін екі мыңдай адам жіберді. Бірақ, Жанқожаның әскерлері оны да талқандады. Көтеріліске соққы бере алмаған Хиуа ханы Жанқожаға қарсы өз билігіндегі қазақ феодалдарын айдап салды. Дегенмен, орыстардың Сырдария сағасына келуіне байланысты Жанқожа орыстар билігін таныған еді.

Бірақ, 50-жылдардың екінші жартысында жағдай тағы да өзгерді. Бір кездері бұл өңір халықтарының Хиуаға қарсы күресін қолдаған патша өкіметі енді оларға өздері озбырлық көрсете бастады. Бұл қазақтардың енді қоныс аударушы орыстарға қарсы қазақтардың наразылығын туғызды. Сөйтіп, 1856 жылдың желтоқсанында Сырдария егіншілерінің үш мыңдық тобы орыстарға қарсы көтеріліске шықты. Алайда, соғыс өнерінен хабарсыз, атылатын қарулары жоқ көтерілісшілер жеңіліс тапты. Енді кеше ғана хиуалықтарға қарсы күресте өздеріне одақтас болған Ресей әскерлеріне қарсы азаттық үшін күресуге тура келді. Сыр бойы қазақтарының азаттық күресін бастаған жасы 90-ға жақындаған Жанқожа батыр Хиуа отаршылдарынан Ресей отаршыларының ешбір айырмасы жоқ екенін енді түсінді. Бірақ, енді бәрі де кеш еді.

Айтылып тұрған кезде қазақ даласының басқа жерлерінде де орыс отаршылдарына қарсы көтерілістер болып жатты. Соның бірі Кенесары Қасымов бастаған көтеріліс еді. Ол Оңтүстік қазақтарына да әсер етті.

Сол жылдары Бұхара мен Хиуа иеліктері Кенесарының Орталық Азияға байланысты ұстаған саясатында ерекше орын алды. Қоқан хандығымен жиі-жиі текетіреске түсіп жүрген Кенесары Бұхара әмірімен де, Хиуа ханымен де өзара түсіністік саясат жүргізді. Бірақ ол әрекеттерін Орынбор губернаторына да, Сібір әкімшілігіне де білдірмеуге әрекет жасады.

Тарихи оқиғаларға көз салсақ, қоқандықтарға қарсы күресте Кенесарының Бұхара әмірімен одақтас болғанын көреміз. Мысалы, Созақ

бекінісін қоршауда көтерілісшілермен бірге Бұхара әскери күштері де қатысқан екен.

Сол қытымыр дәуір Ұлы жүздің Ысты руының ұрпақтары Саудакент өңірінде, Қызылжар, Ақтас, Қайнар, Майбұлақ шатқалдарында, Боралдай, Бөген, Шаян, Мыңбұлақ, Арыстанды өзендерінің бойларында ауыл-ауыл болып қоныстанып отырғанда олар Қоқан хандығы тарапынан қатты қаналып, зәбір шекті. Осы кезде Қаратаудың Саудакент өңірінен шыққан Шоқай Қарабекұлы қоқан билеушілерінің өзіне датқалық мәртебесін бергеніне қарамастан халық жағында тұрды. Ол да Ұлы жүздің басқа руларымен Ресей қол астына кіруге ұмтылды. Мақсатына жете алмаған Шоқай датқаны Қоқан тыңшылары қапияда қалдырған. Көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, ол үзеңгісіне жағылған удан өлген екен. Ағайындары оның денесін Саудакентке апарып жерлепті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі (XVIII-XX ғғ.). Алматы. Ғылым. 1976.

2. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент. 1912.

3. Кенесары А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. Алматы: Жалын. 1992.

4. Құралбай С. Тілеміс батыр. // Меркі тынысы. 2008. № 100. 19-тамыз.

5. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886.

6. Тилеукулов С., Утепбергенова У. Туркистон мустақиллинги учун курашлар тарихидан. Тошкент: Абдулла қодирий номидаги халқ мероси нашриети. 1996.

7. Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX вв. Алматы: Ғылым. 1995.

***

В данной статье речь идет о бесчеловечном жестоком гнете тяжелых налогов со стороны Кокандских, Бухарских и Хивинских ханств, после завоевания среднеазиатскими ханствами южных регионов казахской степи, а также о восстаниях казахских шаруа против невыносимых угнетений и об их жестоком подавл

***

The article is devoted to the situation that took place after the south regions of Kazakh steppes had been conquered by Middle Asia Khans. It tells that the burden of taxation and oppression from Kokand, Buchara and Chiva Khans was unbearable and that it was followed by the rebellion of Kazakh sharya against the oppression and their cruel suppression.

УДК 341.321

Муханбеткалиев Х.С.
д. и. н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

О РОЛИ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА В РАЗГРОМЕ ФАШИСТСКОГО БЛОКА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Вторая мировая война явилась одной из самых трагических страниц в истории человечества. Для народов Советского Союза после нападения фашистской Германии стала Великой Отечественной, поскольку не только Армия, но и весь советский народ встали на ее защиту.

Чем больше времени проходит после войны, тем все больше становится понятным ее всемирно-историческое значение, поскольку разгром фашистской Германии и милитаристской Японии оказал огромное влияние на все послевоенное развитие человечества.

Во второй мировой войне участвовали многие государства. Однако основную тяжесть войны вынесли советский народ и его Вооруженные Силы. К сожалению, во многих странах разворачивается широкомасштабная кампания по дискредитации итогов войны, роли Советского Союза в разгроме агрессоров. Как выразился один из американских идеологов: «Пусть нас назовут мухами, но мы должны так засидеть лампочки, что их придется долго оттирать» [1, с.28]. Но, извратив прошлое, нельзя построить будущее, нельзя воспитать молодежь в духе патриотизма и готовности к защите Родины.

Поэтому сегодня нужна научно обоснованная оценка причин возникновения, хода и исхода второй мировой и Великой Отечественной войн. Такая оценка принципиально важна не только для правильного понимания их итогов, но и для выводов на будущее.

Источниками Победы Советского Союза над фашисткой Германией и ее союзниками явились экономическая мощь государства, мощь Красной Армии и Флота, передовое военное искусство и другие. Однако решающим, на мой взгляд, было социально-политическое единство народов СССР, высочайшая моральная поддержка ими армии и флота, единство фронта и тыла,

массовый героизм на полях сражений и трудовые подвиги рабочих и крестьян.

Начиная войну с Советским Союзом, политическое руководство фашисткой Германии рассчитывало, что при первых же ударах он как «глиняный колосс» развалится из-за внутренних противоречий, в том числе существовавшей, по его мнению, «национальной розни». Наша страна представлялась как искусственное объединение огромного числа наций, как нежизнеспособный «этнический конгломерат». Однако этого не произошло. В те суровые годы все народы-братья, составившие единую семью из более чем ста наций и народностей, встали плечом к плечу на защиту своей единой Родины, героически сражались и самоотверженно трудились во имя общей победы над врагом.

Так, в гарнизоне Брестской крепости сражались представители более 30 национальностей. 28 дней малочисленные подразделения гарнизона крепости сдерживали наступление усиленной танками, артиллерией и авиацией 45-й пехотной дивизии немцев. Самым ярким свидетельством чувства единой семьи у защитников Брестской крепости является короткая надпись, выцарапанная на стене каземата: «Я умираю, но не сдаюсь! Прощай Родина! 20.VII.41». Кто был автор этих слов – русский, украинец, грузин или казах – неизвестно. Но для нас важно, что самое главное чувство, владевшее героем в смертный час, было чувство Родины.

Едва ли не самые тяжелые испытания Великой Отечественной войны выпали на долю Ленинграда. На Невском «пятачке», в Синявинских болотах, на ораниенбаумском плацдарме, на «дороге жизни» плечом к плечу вместе с ленинградцами защищали город полтовчане и киевляне, псковичи и рязанцы, новгородцы и москвичи, бакинцы и алмаатинцы. «Ленинградцы, дети мои! Ленинградцы, гордость моя!» – этими словами начинал свое послание к защитникам и жителям Ленинграда 95-летний казахский акын Джамбул. В них были выражены мысли и чувства, которые испытывал весь советский народ к Ленинграду и его защитникам.

В годы войны каждый воин отчетливо осознавал слитность своей судьбы с общей судьбой Отечества. Все они понимали, что независимо от того, где сражаются с врагом, защищают себя, свою семью, свой отчий край и свою Родину. Вот интересный документ – письмо восьми воинов – защитников Ленинграда. Его авторы – узбеки Мирзаев и Даулетов, казахи Бигужинов и Тиксянов, таджик

Одинаев, татары Нагуманов и Байбиков, бурят Хакаев – писали: «…Мы знаем: защитим Ленинград, будет хорошо жить в Сибири, разобьем фашистов под Ленинградом – не будут рабами узбеки и таджики, татары и чуваши…» [2].

И так было везде, где развертывались стратегические операции и шли ожесточенные бои с врагом. Каждый воин, независимо от национальности, повсюду дрался так, словно защищал свой родной дом.

Следует отметить, что все части Советской Армии и Военно-Морского флота были многонациональными по своему составу. Количество национальных частей было сравнительно невелико: 20 стрелковых, 18 кавалерийских дивизий и 16 стрелковых бригад. В их числе – 3 гвардейские казахские дивизии, эстонский корпус, латышская, литовская, узбекская, азербайджанская, башкирская, грузинская, армянская и калмыцкая дивизии. Но и эти соединения также комплектовались представителями различных национальностей.

В 1941 году из Казахстана на фронт были направлены 7 стрелковых дивизий и 3 бригады, из них одна треть участвовала в Сталинградской битве.

Воины-казахстанцы участвовали в Ленинградской битве (в составе 310-й и 312-й сд), в Курской битве (в составе 72-й гв., 73-й гв. и 8-й гв. сд).

Неувядаемой славой покрыли себя в боях под Москвой воины 316-й гв. стрелковой дивизии под командованием генерала И. В. Панфилова, укомплектованной в основном сынами Казахстана и Киргизии. 33 дня дивизия стойко удерживала рубежи на волоколамском направлении. Слова политрука роты В.Г.Клочкова: «Велика Россия, а отступать некуда, позади Москва!» – стали девизом каждого из 28 героев-панфиловцев, каждого защитника Москвы [3].

За героизм, проявленный при освобождении оккупированных районов России, Украины, Белоруссии, Прибалтики и стран Европы свыше 520 воинов-казахстанцев (четверо из них – дважды) удостоены высокого звания Героя Советского Союза, свыше 60 тыс. награждены боевыми орденами и медалями.

Всенародная борьба развернулась в годы войны не только на фронте, но и на оккупированных врагом территориях. К примеру, в партизанских отрядах на территории Украины воевали представители более 60, а в Белоруссии – 70 национальностей, в

Смоленской области – сыны и дочери 45 национальностей. На оккупированной территории России, Украины и Белоруссии партизанские края и зоны летом 1942 года занимали 200 тыс. квадратных километров, то есть территорию, равную площади Англии, Дании и Бельгии, вместе взятых. К концу 1943 года партизаны контролировали свыше половины территории Белоруссии.

Таких примеров героизма, самоотверженности, боевого братства представителей всех народов Советского Союза можно приводить много.

В целом, следует отметить, что Вооруженные Силы Советского Союза сыграли решающую роль в победоносном исходе второй мировой войны. На протяжении почти четырех лет советско-германский фронт приковывал к себе основную массу сил и средств Германии и ее союзников. Против советских войск в различные периоды войны действовало от 190 до 266 наиболее боеспособных дивизий фашистского блока, в то время как англо-американским войскам в Северной Африке в 1941-43 гг. противостояло от 9 до 20 дивизий, в Италии в 1943-45 гг. – от 7 до 20 дивизий, в Западной Европе после открытия второго фронта в июне 1944 г. – от 56 до 75 дивизий. На советско-германском фронте были разгромлены и пленены 607 дивизий, тогда как союзники за все время второй мировой войны разгромили и пленили 176 дивизий. 80% общих потерь в личном составе немецко-фашистская армия понесла в сражениях с Советской Армией. Их потери на восточном фронте в 4 раза превышали потери на Западно-европейском и Средиземноморском театрах военных действий. На советско-германском фронте была уничтожена и основная часть военной техники противника – до 75% танков и штурмовых орудий, свыше 75% самолетов, 74% артиллерийских орудий [4, с.254].

Сродни боевому братству народов на фронте, в партизанских отрядах и подполье было и их трудовое содружество в тылу. В октябре 1941 года фашисты объявили на весь мир о захвате почти всей советской промышленности. Но они допустили роковой просчет в оценке производственных возможностей оборонных предприятий восточных районов страны. Созданные в предвоенные годы мощные индустриальные комплексы в Сибири, Казахстане, республиках Средней Азии и Закавказья, а также эвакуированные на восток в ходе войны предприятия сыграли огромную роль в обеспечении нужд фронта.

Так, основной базой цветной металлургии страны в годы войны стал Казахстан. Достаточно сказать, что из каждых десяти пуль, выпущенных по врагу, девять были отлиты на казахстанских заводах. Свыше 70% нефти, добываемой в стране, давал Азербайджан.

В районах Поволжья, Урала и Сибири, республик Средней Азии и Казахстана были размещены эвакуированные из Украины, Белоруссии, прифронтовых и угрожаемых районов России 1523 промышленные предприятия, в том числе 1360 крупные, из них в Казахстане – 142 эвакуированные предприятия тяжелой и легкой промышленности. В восточные районы страны прибыли сотни учебных заведений, научных и культурных учреждений и других организаций, миллионы людей, которые нуждались в устройстве, братской помощи и внимании. Только в Казахстане было свыше 1 млн. эвакуированных, в том числе 50 тыс. кадровых рабочих и инженерно-технических работников эвакуированных предприятий. И со всеми этими задачами трудящиеся восточных районов страны справились с честью.

Советские люди проявили массовый трудовой героизм, совершили подвиг, равному которому еще не знала история. Они выиграли небывалую битву за металл и хлеб, топливо и сырье, за создание вооружения и военной техники, необходимой фронту. И это при том, что на предприятиях в основном работали женщины и молодежь. Так, в Казахстане в годы войны почти 50% работающих на производстве, а в легкой и пищевой промышленности, – 85-90%, были женщины. Молодежь и подростки среди рабочих составляли 35-40%. При этом обеспечивался прирост продукции. В 3-м квартале 1941 года было произведено продукции на 25,8% больше, чем во 2-м квартале этого же года. В 1944 году оборонные заводы Казахстана увеличили выпуск всей продукции по сравнению с 1942 годом в несколько раз. Было построено 19 новых шахт, 3 угольных разреза, ряд электростанций, свыше 400 новых предприятий. Значительные успехи были и в сельском хозяйстве. Объемы сельскохозяйственной продукции, произведенной в Казахстане в годы войны, были больше, чем за пять предвоенных лет [5, с.432].

Преодолев исключительные трудности, советская промышленность значительно превзошла промышленность Германии, как по масштабам военного производства, так и по качеству военной техники. За годы войны наша страна произвела почти вдвое больше, чем гитлеровская Германия, оружия и боевой

техники. С 1 июля 1941 г. по 1 сентября 1945 г. в СССР было выпущено 112,1 тыс. боевых самолетов, около 102,8 тыс. танков и САУ, 834 тыс. орудий и минометов.

Героизм тружеников тыла дополнялся массовым движением по сдаче денежных средств и драгоценностей для нужд фронта. Патриотический почин саратовского крестьянина Ферапонта Головатого, сдавшего осенью 1942 года деньги на постройку самолета, вызвал в народных массах широкую поддержку. К апрелю 1943 года 274 сельских труженика передали государству на покупку вооружения 36,5 млн. рублей. Так, землячка Головатого колхозница Селиванова пожертвовала фронту 300 тысяч рублей, грузин Башарули – 150 тысяч, узбек Шахназаров – 270 тысяч, казахи Баймагометов, Букебаев и Кабдулаев – в общей сложности почти 800 тысяч рублей. На эти деньги было построено 2,5 тысячи самолетов, свыше 30 тысяч танков и САУ, подводные лодки, бронепоезда и много другой боевой техники.

Безусловно, мы не должны забывать, что победа была достигнута усилиями всего прогрессивного человечества: как странами, входящими в антигитлеровскую коалицию, так и народами оккупированных стран, участвовавшими в Движении сопротивления. Но в то же время нам следует отстаивать истинную правду о войне, делать все для того, чтобы она не стала «неизвестной».

Изучение опыта войны – не самоцель. Этот опыт очень важен для сегодняшнего дня. Достаточно сказать, что за рубежом широкую популярность имеет книга «Стратегия по Клаузевицу», то есть учитывается опыт периода наполеоновских войн. Опыт Великой Отечественной войны не так далек от нас, еще живы и активно участвуют в воспитании молодежи наши ветераны.

Выводов из опыта прошедшей войны можно сделать немало. Остановлюсь на некоторых из них.

Прежде всего, о взаимосвязи политики и стратегии. Политика должна определять конкретные задачи и цели, а стратегия искать пути их достижения. В июне 1941 года не было своевременного политического решения на приведение Вооруженных Сил в готовность к отражению агрессии, войскам (силам) не были поставлены четкие и конкретные задачи.

В связи с этим следует отметить, что политику нельзя превращать в самоцель. Государственная власть обязана создавать

выгодные условия для действий Вооруженных Сил, определять им конкретные задачи.

Во-вторых, для успеха войны необходимо умело сочетать оборону и наступление. Нельзя недооценивать ни один из видов военных действий. Ни в первую, ни во вторую мировую войну не нашло подтверждения мнение, что обороняться можно меньшими (в 2-3 раза) силами. Опыт показал, что в стратегическом и оперативном масштабах наступающий может создать решающее превосходство на избранных направлениях, а для парирования его ударов придется создавать и вводить в сражение сильные резервы. Особенно важен этот вывод в современных условиях, при наличии у сторон высокоточного оружия. Поэтому, даже исповедуя оборонительную доктрину, необходимо рассчитывать на то, что удар превосходящего в силах и средствах противника вряд ли можно будет отразить.

В-третьих, не следует принижать роль Сухопутных войск. Особенно это важно для Казахстана, имеющую большую территорию. Наше оперативное искусство и стратегия должны стремиться к навязыванию противнику контактных действий, которых, как показал опыт войн последних 10-15 лет, он больше всего избегает. Несмотря на решающее превосходство в авиации, высокоточных дальнобойных средствах поражения многонациональные силы не решили проблему Ирака в 1991 и 1998 годах.

В-четвертых, нельзя учиться воевать в ходе начавшейся войны. Главная суть военного искусства – в творчестве командиров, оригинальности их решений, которые должны максимально соответствовать условиям обстановки, а также в высокой боеготовности и боеспособности войск. Эти задачи не решаются в короткие сроки. Как справедливо отметил Президент страны Н.А.Назарбаев в своем Послании народу Казахстана: «Очень важным для нас является направление усилий на образование и профессиональную подготовку на уровне 21 века. Мы должны предоставлять образование на уровне мировых стандартов, чтобы дипломы ведущих вузов были признаны за рубежом» [6]. Данное требование касается всей системы образования и в частности Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова В настоящий момент ЗКГУ стал элитным высшим учебным заведением, центром подготовки профессорско – преподавательского и научных кадров высшей квалификации. При

университете функционирует магистратура, докторантура, система курсовой подготовки, что в значительной степени позволяет повысить профессиональный уровень преподавательского состава.

В-пятых, достижение победы в современной войне невозможно без морально-политического единства народов страны, высокого морального духа армии, единства фронта и тыла. Об этом свидетельствует драгоценный опыт Великой Отечественной войны, 65-летие Победы в которой мы готовимся отмечать.

И, конечно, главный вывод заключается в том, что в современных условиях наши народы должны делать все необходимое, чтобы не допустить подобной войны, обеспечить мирное и эффективное развитие государств Содружества.

Список использованной литературы:

1. Копытко В.К. О решающей роли народов СССР в разгроме фашистской Германии и ее союзников. –Щучинск, 2005. –С.28.

2. Федосеев С.Г. Обеспечение военной безопасности в годы Великой Отечественной войны. –Астана: Астанаполиграф, 2006. –С. 124.

3. Абраимов Х.К. Герои панфиловцы в наших сердцах. –Щучинск, 2005. –С.257.

4. Вторая мировая война. Кн. 1. Общие проблемы. - М., 1966. – С.254.

5. История Казахской ССР (эпоха социализма) // Под ред. Покровского С.Н. –Алма-Ата: АН КазССР, 1963. –С. 432.

6. Послание народу Казахстана от 28.02.2007. Стратегия “Казахстан-2030” на Новом этапе развития Казахстана. –Астана, 2007. –С.6.

***

Мақалада автор мұрағаттағы материалдар негізінде Момышұлының батальон командирінен дивизия командиріне дейінгі жүріп өткен жолдарын бақылай отырып, оның ұрыс кезіндегі іс-әрекеттерін, тактикалық қабілеттерінің қалыптасу және даму процестерін көрсетті.

Тарих ғылымдарының тағы бір міндеті Бауыржан Момышұлы мұрағатын әрі қарай зерттеу, меңгерту және кең жариялауға дайындау болып табылады.

***

In this article the author on the basis of archival materials observed all Mamyshuly’s combat life from the battalion commander up to division commander, participation him in combat operations, showed the process of forming and development of tactical capabilities.

One of the tasks of historical science is further studying and trying to understand of Baurzhan Mamyshuly’s heritage, his preparation to the wide publicity.

УДК 94(574)=32

Сугирбаева Г.Д.
к.и.н., доцент
МКТУ им. Х.А.Ясави

НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ НЕМЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА

Колонизация немцами просторов Российской империи началась после манифеста Екатерины II от 22 июля 1763 года, в котором иностранные граждане приглашались в Россию на поселения. Манифест давал широкие льготы переселенцам - предоставление земли, освобождение от налогов на 5-10 лет, воинской службы и свободу вероисповедания. Эти привилегии привлекли немецких крестьян. Переселенцы-немцы, прибывшие из Пруссии из-за тяжёлого экономического положения, селились преимущественно в сельской местности, занимались сельхозяйственным трудом. В результате планомерного заселения ими земель Росийской империи образовались компактные районы проживания немцев.

В 60-е годы XIX века (через 100 лет после Манифеста Екатерины II) в Российской империи насчитывалось 505 иностранных колоний, в подавляющем большинстве населенных немцами. История Южного Казахстана этого времени ознаменована включением в состав Российской империи. Освоение природных богатств новой колонии правительство осуществляло руками переселенцев, незначительную часть которых составляли немцы. Природно-климатические условия юга Казахстана благоприятствовали земледельческому труду, это и привлекало многих переселенцев, в том числе немцев, которые исконно занимались сельскохозяйственным трудом.

Первая массовая миграция немцев в Южный Казахстан относится к 80-90-м годом XIX века. Вызвано это было рядом причин. Во-первых, в 80-е годы XIX века политика благоприятствования немцам-колонистам со стороны царского правительства делает резкий крен - принимаются решения ликвидировать немецкое самоуправление, преподавание в школах перевести на русский язык, ввести воинскую повинность. Отмена привилегий и притеснение немецких поселенцев на еврапейской

части Российской империи привели к эмиграции их части в Америку и переселению многих в южные окраины империи.

Поначалу число немецких переселенцев на юге Казахстана насчитывало единицы, вместе с русскими и украинскими крестьянами они селились в основном на берегах Сырдарьи и озера Балтакуль. Привлекали переселенцев малонаселенные земли (например в Чимкентском уезде плотность населения составляла 3,43 чел. на 1 кв. версту - ок. 1,06 км). Но тем не менее при выделении участков создавалась неразбериха. Чиновники, получая деньги с переселенцев, совершали разного рода махинации, часто просто вступая в соглашение с местным населением (оно уступало землю под посёлок и пахоту бесплатно, иногда за мизерную плату).

Второй причиной была проблема с землей в Центральной России. Через полтора столетия после начала переселения численность жителей немецких слобод заметно возросла. На каждую семью приходилось теперь не более 1 десятины пахотной земли. Вести собственное хозяйство на таких ограниченных участках стало невозможно и малоземельная часть немцев потянулась в южные Российские окраины. Переселение крестьян из Центральной России и Западной Сибири было по существу самовольным, так как изданные в 1881 году «Временные правила по переселению в Киргизские степи сельских обывателей» были отменены в 1883 году. Переселенцы не получали вольного надела, поэтому, как уже отмечалось выше, вынуждены были покупать землю через местных чиновников или арендовать её у баев. Те крестьяне, которые прибыли в период действия «Временных правил...» и получили от государства надел «от 30 до десятин на душу», были освобождены от налогов на 15 лет. В результате они жили гораздо зажиточнее, применяли в своем хозяйстве наемный труд [1,56].

Не менее важной причиной, заставлявшей немецких колонистов покидать свои материнские колонии на Волге и Южной России (Украине), было введение всеобщей воинской повинности. В этом отношении наиболее многочисленную группу немцев-переселенцев на юг Казахстана составили меннониты – последователи Менно Симпонса, основавшего в XVI веке секту протестантов, религиозным идеалом которых являлось создание царства равенства. Из-за религиозных убеждений меннониты подвергались жестоким преследованиям в Германии. В 1787 году они обратились к императрице Екатерине II с «Просительными

статьями». В результате меннониты-переселенцы были освобождены от воинской повинности и гражданской службы. Однако, после десятилетий спокойной жизни на Российской земле, их положение резко изменилось. В 1874 году правительство ликвидировало привилегию: новый закон о всеобщей воинской повинности освобождал меннонитов от службы в действующей армии и ношения оружия, но обязывал к несению нестроевой службы в мастерских и лесных командах. Закон вызвал волнения, сотни меннонитских семей покидали обжитые колонии. Многие отправились в Америку, но не все.

Группа, возглавляемая А.Петерсом и Я.Янценом обратилась к Туркестанскому генерал-губернатору с письмом, в котором содержалась просьба о переселении в Туркестан и разъяснение причины, побудившей их бросить насиженные места: «Так как мы по Закону Божию не имеем права нести военную службу, по Евангелию от Матвея гл. 20 стих 25-27, не должны принимать на себя никаких правительственных, для нас послужило бы великим успокоением, если бы известное число лет от 30 до 40, были освобождены воинской повинности... Мы в продолжении этого времени, как и до сих пор, служили бы дорогому Отечеству усердно и верно». Из архивных документов видно, что решить судьбу немцев-меннонитов самостоятельно генерал-губернатор П.К. фон Кауфман не смог. Он вел переписку с министром внутренних дел России, который порекомендовал принять меннонитов на условии, что «пока воинские повинности и, земство, суд присяжныхине введены в Туркестанском крае, до тех пор и меннониты, которые туда переселяются, будут от них изъяты наравне со всем прочим населением края...» [2]. Факт этот демонстрирует желание царского правительства сохранить меннонитов в своем подданстве, использовать их земледельческий опыт при колонизации юга Казахстана. Поэтому в 1881 году, после административной реформы в Туркестанском генерал-губернаторстве, правительство воспротивилось желанию меннонитов переселиться дальше на юг. Генерал-губернатор Г.А.Колпаковский в своих донесениях министру внутренних дел России сообщал, что «депутации меннонитов, убедившись в бесплодном дальнейшем домогательстве насчёт льгот от воинской повинности, просят дозволения на переселение в Бухарское ханство» [3]. Запрет переселения правительство обьясняло теснотой и недостатком земель в среднеазиатском ханстве, нежеланием

эмира принять немцев-меннонитов в подданство. Так на юге Казахстана сохранились значительние меннонитские общины.

Ешё одной причиной увеличения потока немецких переселенцев на юг Казахстана был голод и неурожай в европейской России в 1891-1893 годах. Нужда, голод и бесправие гнали в далекие края многих крестьян. Именно на эти годы приходится появление немецких переселенцев в Чимкентском уезде. По году и более, болея и умирая в дороге, через засушливые приаральские пески, на телегах с деревянными осями, запряженными быками, реже лошадьми, тащились переселенцы по бескрайним степным просторам в надежде более счастливо устроить свою судьбу на новом месте [4,338].

Переселенцам приходилось устраиваться в непривычных природных условиях. Они нуждались в правительственной поддержке. Однако коррумпированные чиновники империи разворовывали отпускаемые правительством ссуды. Русские и украинские переселенцы открыто выражали свое недовольство, чего нельзя сказать о немцах [5].

В жизни многих немецких семей это была вторая смена места жительства в одном поколении. Например, в переселенческом селе Владимировка Чимкентского уезда в 90-х годах XIX века поселилось семейство Нейманн, глава которого Рудольф Нейманн, уроженец села Гайндорфе Фридесенского уезда Пруссии, переехал с родителями в 40-х годах в Николаевский уезд Самарской губернии, где женился на Христине Шенеман и из-за голода переселился со своей семьей на юг Казахстана [6].

Только за 1891 год через Туркестан на юг прошло более 1000 семей переселенцев. И все нуждались в помощи. Г.Ячник, учитель Аулие-Атинского городского училища, писал: «Через город снова тянутся переселенцы. Идут по преимуществу куряне и воронежцы, среди которых и малоросы, и немцы. Голод со всеми его безотрадными явлениями движет этот люд к нам на край государства. Много говорят о помощи переселенцам, но живой народный дух, помимо всех создающих проектов, уже решает этот вопрос так, как того требуют обстоятельства и народная психология» [7]. За этими обьективными строками стоит то тепло, которым, несмотря на проблемы своей жизни, встречали местные жители переселенцев.

Все переселенческие пункты, постоялые дворы, города были заполнены людьми, у которых не было ни жилья, ни средств к

жизни. 1891-1892 годы ознаменовались не только неурожаем и голодом, но и эпидемями тифа, цинги, холеры, дальнейшим распостранением скарлатины, дифтерита. В тяжелом положении оказались переселенцы в Чимкенте. В уездном правлении Сырдарьинской области работал Иоганн Гейер, он отвечал за проведение статических сборов. Его, как немца, кровно касались проблемы переселенцев. И.Гейер реально описал сложившуюся в области ситуацию: «...на территорию Сырдарьинской области надвигалось народное бедствие, а на границе её с севера и юга стояли обозы несчастных переселенцев, выбившихся из сил и просивших помощи» [8,9].

Все переселенческие села представляли страшную картину нищеты и убогости. В 1892 году поток переселенцев несколько уменьшился. Тем не менее состояние здоровья людей только ухудшалось, не хватало хлеба. «Село Ключевое, основанное русскими и немецкими переселенцами в Аулие-Атинском уезде, состояло из наскоро построенных сырых хат, что не прибавляло здоровья их жителям», - писали в своем отчете врачи И.Суворов и Н.Зеланд [9,65]. В июле 1892 года в Чимкенте, Ташкенте и Аулие-Ате была зарегистрирована холера. Власти предпринимали меры по предупреждению распространения болезни в Семиречье, создавались карантинные посты. В селе Карабалты Аулие-Атинского уезда данной работой руководил Николай Львович Зеланд. После окончания медико-хирургической академии он работал в Оренбургском госпитале, затем в Приуралье, областным врачом в Семиречье и наконец помощником Туркестанского военно-медицинского инспектора. Высокие профессиональные и душевные качества Н.Л.Зеланда, яркого представителя немецкого народа, снискали ему глубокое уважение [9,85].

1893-1899 годы характеризуются как время стабилизации. Удалось обуздать эпидемии, большинство переселенцев обзавелись земельными наделами, размер которых был прямо пропорционален их материальным возможностям, построили дома. О нормализации жизни говорят данные метрических книг (у немецкого населения книги евангелическо-лютеранских и католических приходов): увеличилось число браков и рождений детей. Например, пастором евангелическо-лютеранского прихода Ташуезда Сыр-Дарьинской области Юстусом Юргенсом 18 июня 1897 года был окрещен Иоганесс Круп (сын поселян села Константиновское Иоганесса Круп и Лидии Вагнер), о чем сделана запись в книге за номером 85

(начиная с 1 января 1897 года) [10]. В 1897 году генерал-губернатор Туркестанского края издал приказ о запрете переселения и отвода земель до особого распоряжения. Но остановить процесс было невозможно. В период с 1874 до 1897 год в крае было образовано 25 переселенческих сёл, 6 из которых немецкие (в частности в Чимкентском уезде в 1892 году появилось село Константиновское, основанное немцами, - ныне село Тоболино Сарыагашского района Южно-Казахстанской области) [11,79-83].

В 1897 году была проведена Первая Всероссийская перепись населения. Она интересна тем, что даёт представление о национальном составе империи. При проведении переписи собирались сведения не о национальной принадлежности, а о родном языке. По мнению ряда исследователей (Алексеенко Н.В., Исхаков У.), это мешало дать полную картину наионального состава. По результатам данной переписи в Казахстане проживало 7049 немцев. Распределение по областям было следующим:

Области	Абсолютная численность	Доля в составе этноса (%)
Акмолинская	4791	67,9
Семипалатинская	100	1,4
Тургайская	70	1,0
Уральская	161	2,3
Семиреченская	40	0,6
Сыр-Дарьинская	1887	26,8

Основная масса немецкого этноса на территории Казахстана в конце XIX века проживала в Акмолинской и Сырдарьинской областях. Перепись также показала, что более половины немецкой диаспоры были грамотными, многие владели русским и другими языками. Особенностью расселения немцев на юге Казахстана было их проживание в селах со смешанным населением.

Представление о национальном составе населения Южного Казахстана (Чимкентского, Аулие-Атинского, Перовского уездов) дают следующие сведения:

Родной язык	Общая численность населения	% ко всему населению
Казахский	1198112	79,9
Узбекский	74539	4,95
Русский	71049	4,8
Киргизский	58700	3,9
Уйгурский	55815	3,7
Украинский	12143	0,81
Татарский	9359	0,63
Дунганский	4888	0,3
Таджикский	985	0,07
Мордовский	896	0,06
Немецкий	798	0,05
Еврейский	697	0,05
Прочие	11220	0,78

Ярко демонстрируя многонациональность юга Казахстана уже в конце XIX века, данные не могут не вызвать критического к ним отношения. В частности, сомнительно практически равное количество русского и узбекского населения, превышение в несколько раз числа представителей уйгурского этноса над украинском и татарским [12,81-84]. Количество немцев показывает, что большая их часть населяла другие уезды Сырдарьинской области.

Особенностью немецких переселенцев считается тот факт, что на первом же этапе формирования данной диаспоры на юге Казахстана появляются формы начального обучения: домашнее обучение, занятия пасторов с конфирмантами (дети-подростки) во время объездов своих приходов, церковные школы. Например, в немецком селе Константиновском Чимкентского уезда функционировала евангелическо-лютеранская церковно-приходская школа. При распыленности немецкого населения по Южному Казахстану, малочисленности прихожан школы создавались только в местах пребывания пасторов, которые были организаторами духовной жизни своих приходов. Власти, стремясь распространить своё влияние на немцев, в 1891 году официально языком обучения для немецких школ объявили русский. Но немцы берегли свой язык, отмечали праздники по собственному церковному календарю, сохраняли обычаи и традиции. Принадлежность немцев к католицизму и различным формам

протестантизма служила основой для сохранения их культурной самобытности. При этом необходимо помнить, что немцы переселялись на юг Казахстана не только для улучшения своего материального и социального положения, во многих случаях они переселялись из-за возможности свободного оправления своей религиозной веры, освобождения от военной и гражданской службы. Последняя мотивация, как уже указывалось выше, была особенно важна для меннонитов, которые из-за своих пацифистских принципов и стремления дистанциироваться от органов власти подвергались притеснениям. Первым немецким переселенцам в России категорически запрещалось, под угрозой уголовного наказания, обращать в свою веру местное население. Это являлось одним из существенных моментов ограничения общения и причиной создания немцами в России замкнутых этноконфессиальных общностей. На юге Казахстана немцы жили в смешанных по национальному типу селах, объединяясь внутри села в приходы разной конфессиальной принадлежности [13,123].

Примечательно, что в конце XIX века немцы стали играть ощутимую роль и в политической жизни Казахстана. В Туркестанском генерал-губернаторстве служило немало военных и чиновников немецкого происхождения. Так, генерал-губернатор Туркестанского края Константин фон Кауфман активно содействовал развитию культурной жизни в регионе, занимаясь просвещением местного населения. Врачи А.Щварц и А.Фогель спасли от недугов жителей Южного Казахстана. Предприниматель Вилли Пфаф основал Чимкентский фармацевтический завод. Историки отмечают, что «российские немцы привносили наиболее высокий уровень профессиональной компетентности в организацию дипломатической службы, административного управления и военного дела на восточных окраинах империи. Блогодаря высокому образовательному уровню, верности присяге и исправному несению службы, немецкие дворяне чаще других «верноподанных» иностранцев привлекались к проведению инноваций, они доминировали в местных органах управления на азиатской периферии России [14,4].

Итак, немцы-переселенцы на территории Южного Казахстана появились в конце XIX века. Размещались они в сельской местности обычно в селах со смешанным населением. Судьба первых немцев на территории юга Казахстана тесно связана с переселенцами других национальностей и местным населением.

Общие проблемы и тяготы сплотили их и дали начало многонациональному региону. У всех переселенцев со временем развивалось по месту жительства четко выраженное сознание малой родины. Однако, в отличие от переселенцев в США или Канаде, немцы в России и Казахстане не растворялись в среде местного населения. Этому способствовало соблюдение религиозных обрядов, сохранение родного языка, широкое создание церковно-приходских школ, что помогало мизерному в численном отношении немецкому населению Южного Казахстана конца XIX века сохранять национальную самобытность и успешно противостоять ассимиляции [15,46-49].

Список использованной литературы:

1. Россия. Полное графическое описание нашего отечества. Том 18. Киргизский край // Спб., 1903.
2. ЦГА РУ ф.И-1, оп.16,д.2385,л.6
3. ЦГА РУ, ф И-1, оп.16,д.2385, л.59
4. Подушкин Н.П., Подушкин А.Н. Очерки по истории и культуре Казахстана. – А., 2003.
5. Южно-Казахстанский облгосархив, ф.243, оп.1, св.17, д.222, л.16
6. Там же, л.30
7. Туркестанские ведомости, 1892, 1 сентября.
8. Гейер И. Голод и колонизация Сырдарьинской области в 1891 году // Материалы для статистики Сырдарьинской области. – Ташкент, 1894, т.1.
9. Галиев В.З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX в.). – А., 1982.
10. Южно-Казахстанский облгосархив, ф.243, оп.1, св.17, д.222, л.13
11. Лайгер М.П., Кригер В.Э. География расселения немецкого населения в Казахстане и Северной Киргизии в конце XIX в. // Вестник АН КазССР. – 1988. - № 2.
12. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав: 1870-1914 гг.). – А., 1981.
13. Трофимов Я.Ф. Христианство как фактор сохранения этнокультурных традиций // Культура немцев Казахстана: история и современность. – А., 1999.
14. Исхаков У. Таким был Казахстан 100 лет назад (о переписи населения 1897) // Казахстанская правда. – 1997. - №21.
15. Карсаков И. Немцы Казахстана: определение берега // Мысль. – 1995. – № 6.

***

Мақалада Қазақстанның оңтүстік аймақтарында неміс диаспорасының қалыптасуы баяндалады. Бүл процестің себептері анықталып, патша өкіметінің саясаты сарапталады.

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 811.161.1’42

Донскова Г.А.
ст. преподаватель, ЗКГУ им. Утемисова

СЛОВЕСНЫЕ ТОВАРНЫЕ ЗНАКИ: ФОРМЫ И ФУНКЦИИ

Ономастическое пространство представлено целым рядом со-пространств: антропонимами, топонимами, мифонимами. Менее изученными остаются бурно развивающиеся группы: эргонимы и словесные товарные знаки (далее – СТЗ). Развитие рынка требует от этих двух со-пространств одновременного проявления двух качеств: стабильности и динамики развития.

Стабильность словесного товарного знака. Узнаваемость словесного товарного знака (любимого «сладкого продукта» – его названия и привычных вкусовых качеств) поддерживают существование таких СТЗ, как *Раковые шейки, Грильяж, Красный мак*, многие из которых использовались еще в XIX веке и возродились после 1917 года. Для современного социума оказывается важным сохранение ономастического континуума советского и постсоветского времени. Эта «ностальгическая» составляющая становится элементом российских маркетинговых приёмов обыгрывания темы СССР в некоторых группах СТЗ (мороженое – *СССР, Правда, Знак Качества*) и рекламных слоганах «Вкус, знакомый с детства», «Мы верны традициям». Определённая преемственность в использовании известных СТЗ наблюдается и в со-пространстве казахстанских словесных товарных знаков: *Красная Шапочка, Мишка на Севере, Каракум, Пилот, Ромашка* (ОАО РАХАТ), *Красный мак, Ласточка, Школьные, Грильяж* (АО Баян Сулу)

Динамика развития словесного товарного знака. Словесный знак является одним из целого ряда товарных знаков. Традиционно по форме выражения различают словесные, изобразительные, объемные, комбинированные, звуковые, обонятельные, световые. В зависимости от используемых знаковых систем товарные знаки делятся на языковые, неязыковые и комбинированные.

Особенности динамики развития изучаемой подгруппы знаков предполагают сочетание словесного знака с несколькими смежными семиотическими системами, например, неязыковыми

- изобразительными – зрительный плоскостный ряд этикетки помогает семантизировать новые лексические единицы – *Маракуйя*, *Киви*, *Цитрон* и пр.);

- обонятельными (знакомые или незнакомые запахи кондитерской продукции также являются составляющим компонентом товарного знака). Развитие рынка товаров как неязыковая деятельность требует появления всё новых видов предлагаемой продукции. Новые объекты номинации должны гармонично войти в сложившуюся систему имен и, вместе с тем, предложить новые приемы образования словесных товарных знаков.

Исследователи словесных товарных знаков расходятся в характеристике ведущих его функций. Традиционно называется три основные функции:

- идентификационная - обеспечивание отделения товара одного производителя от аналогичного товара другого производителя;

- информационная - обеспечивание донесения до потребителя товара сведений о качестве последнего, позволяя тем самым потребителю делать осознанный выбор;

- рекламная - придание товару наряду с информационной функцией качеств известности, делая товар популярным среди потребителей.

И. М. Копыленко предлагает более развернутую систему функций словесного товарного знака. Среди ведущих функций ученый также называет

«Выделение товара или услуги среди подобных, представленных на рынке». Он вводит понятие «дистинктивная функция», подчеркивая её юридическую составляющую, так как развитие круга обозначаемых объектов как объектов ведения предпринимательской деятельности – производства и продажи – требует развития правовой базы, которая находит отражение в целом ряде законов Республики Казахстан (Закон Республики Казахстан О товарных знаках, знаках обслуживания и наименования мест происхождения товаров -1999 г; Закон Об индивидуальном предпринимательстве -2001 г. и другие)

Информационная функция трактуется в двух составляющих:

- «Указание на источник происхождения товара или услуги.

- Указание на определенное качество товара».

Рассматривая иерархию онимов: название предприятия (фирмы, АО, ОАО и пр.) и словесные товарные знаки товаров, предполагаем верховенство названия предприятия. Именно его функцией становится идентификация предлагаемых продуктов. Постепенно название предприятия становится брендом (англ. Brend клеймо; фабричная марка) Торговая марка предприятия, играющая роль рекламы этого предприятия (ТСИС:141)

Рекламирование данного товара разграничивается с аттрактивной («привлекающей») и эстетической функцией. На наш взгляд, аттрактивная и эстетическая функция – это лишь реализаторы основной – рекламной функции.

Приёмы которыми обеспечивается аттрактивность словесного товарного знака – кондитерской продукции - исследуются не только лингвистами, но и маркетологами, Однако список приёмов, особенно чисто лингвистических, оказывается небольшим. Синтаксические приёмы - образование словесных знаков с необычным порядком слов: в словесных товарных знаках – названиях кондитерских изделий малоприменимы. Их сдерживает:

- малый объём предполагаемого имени (оно должно поместиться на обертке конфеты – шоколада и пр.;

- наименование должно быть внятным, не ставить перед предполагаемым покупателем лингвистических задач.

Часто приёмы используются не изолированно, выступая в сложной комбинации друг с другом (и неязыковыми формами выражения – цветом, изобразительным рядом).

Здесь возможны многокомпонентные СТЗ – описания *Вкуся со вкусом яблока;*

- комбинация синтаксического приёма с другими. Так, несколько

сортовых разновидностей конфет АО Баян Сулу используют синтаксические и графические приемы, употребляя в СТЗ английский союз &: *Ананас & Маракуйя, Молоко & Вафли.*

Семантический приём - использование для знаков слов, словосочетаний, преследующих цель создания интересного образа, как правило, еще не используется в казахстанских СТЗ. Наша продукция, как правило, имеет традиционные наименования. Частотным становится использование казахских антропонимов как основы СТЗ. Например, название фирмы и линии продукции – шоколада, конфет, шоколадных наборов –

Рахат 1. Спокойствие, покой, отдых;

2. Удовольствие, наслаждение, блаженство, покой (168);

использует особенность казахского антропонимикона – синхроническое совмещение онимического и апеллятивного значения (мужское имя и апеллятив).

Казахстанские словесные товарные знаки пока не используют и фонетический прием с обыгрыванием специфического подбора звуков и использованием окказиональных морфем и слов: (Сравним: украинские *Шоколапки* – шоколад + лапки, где СТЗ подкреплен семиотикой формы – шоколад имеет стилизованную форму гусиных или утиных лапок , российские *Халветта* – соединение корневой основы ХАЛВа и окказионального «романского» антропонимического суффикса –ЕТТА –Лизетта, Жанетта). Этот приём имплицируется с морфологический — созданием СТЗ по необычным моделям.

Активно используются в казахстанских словесных товарных знаках графические приемы — сочетания различных графических систем (латиницы, кириллицы и средств казахского кириллического алфавита): *Ананас & Маракуйя, Молоко & Вафли*; линия BS: *BS lame, BS сливки* (где BS - наименование АО Баян Сулу), активно используется латиница в СТЗ продукции ОАО РАХАТ: шоколад *Almaty, Rakhat, Astana*.

В ономастических исследованиях словесного товарного знака мало уделяется исследованию этнокультурной её составляющей. Специфическими чертами СТЗ Казахстана являются:

- использование собственных имен в качестве основ СТЗ:
- топонимов *Отрар, Астана, KAZAKHSTAN, Almaty, Astana*;
- антропонимов *Сулу, Айгерім, Ажар Рахат*;
- этнокультурных аппелятивов *Айтыс, Тойбастар, Айналайын*.

Именно эти словесные товарные знаки создают неповторимое лицо казахстанских СТЗ. Они выполняют кумулятивную функцию, становятся средством пропаганды этнических ценностей на международном уровне. Актуальность казахских онимизируемых основ словесных товарных знаков возрастает в свете предстоящих мероприятий по созданию единого таможенного пространства, когда именно через такие названия мировая онимическая система будет обогащаться названиями, символизирующими Независимый Казахстан, его историю и культуру.

Список использованной литературы:

1. Казахские имена /Составитель: Б.Ж. Жусупова . – Алматы: Кочевники, 2007. – 336 с.
2. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Экспо, 2008. – 944 с.
3. И. М. Копыленко Социолингвистический аспект функционирования товарных знаков http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/russlin/01.php

***

Бұл мақалада ономастикалық кеңістіктің қалыптасуындағы сараптаудың көкейтесті мәселелері және жолдары туралы мағлұмат беріледі.

***

The article is devoted to the consideration of one of the co-spaces of proper names, its functions and language norms.

УДК 82.081:811.161.1

Евстратов А. Н.
ЗКГУ им. М. Утемисова

МОТИВ ДОРОГИ И ОБРАЗ СТЕПИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ А. П. ЧЕХОВА И В.Г.КОРОЛЕНКО

В творчестве Короленко и Чехова обнаруживаются некоторые общие мотивы и образы, с которыми писатели не расставались на протяжении всего своего творческого пути. Это касается, в частности, мотива дороги, насыщенным у того и другого писателя большим идейным содержанием.

У Короленко этот мотив вообще связан с его излюбленной формой – путевым очерком, дорожными зарисовками, возникновению которых способствовала вся скитальческая жизнь Короленко. Сосланный сначала в Вятскую губернию, затем в Восточную Сибирь, он долгие дни и недели проводит в пути, открывая неведомую ему прежде таёжную природу, удивительные человеческие типы, быт коренных обитателей Сибири и тех, кто попал туда не по своей воле. Так были созданы великолепные очерки «В пустынных местах». Но и по возвращении из Сибири Короленко много ездит по России, занося попутные впечатления и размышления в записные книжки, нередко при свете лесного костра, бок о бок с недолгими попутчиками, чьи характеры, живо схваченные писателем, также ложатся на страницы его книжек. Так возникали великолепные очерки «В пустынных местах»,

родившиеся, как сказано в предисловии, «из поездки по Ветлуге и Керженцу», знаменитый очерк «Река играет», названный «эскизом из дорожного альбома», и ещё многие произведения.

Тема дороги звучит у Короленко едва ли не настойчивей, чем у других русских писателей. Непосредственней всего она, конечно, разрабатывается собственно в путевых очерках.

Но она вторгается и в жанры, далёкие от этой традиции. Один из «святочных рассказов» писателя так и называется - «По пути» (1886). Дорога, сибирский тракт здесь - не только излюбленное у Короленко место действия, на котором развёртываются отношения двух ссыльных - «политического» Залесского и известного всей Сибири бродяги Фролова - Бесприютного. Дорога становится символом жизненного пути человека, несущего на себе груз страданий, социальной несправедливости. Такой смысл заключён в картине, которая открывается взору Залесского. «И завтра, и через неделю,- думал Залесский, - и через месяц то же солнце увидит тех же людей на той же дороге... Только вон тот, что лежит на задней телеге, уже кончил свой путь. И старик, который сидит рядом с ним, пожалуй, тоже скоро его кончит... Да вон еще ребёнок, который жалобно плачет в другой телеге... Он родился весной на одном этапе, умрёт на другом осенью...»

В другом рассказе, «Сон Макара» (1883), с которым к писателю пришла широкая известность, герой отправляется знакомой дорогой в тайгу, а оказывается на широкой бесконечной дороге, ведущей к самому Тойону. Он проходит её всю, и в конце его ждет Божий суд, на котором подводится итог всей его жизни. Дорога Макара начинается с обмана, зависти, мести, когда он крадётся к чужим ловушкам и гонится за чалганцем Алёшкой, покушавшимся на его собственность. А завершается пробуждением человеческого сознания, чувством стыда за собственное существование и гневом на тех, кто гонял его всю жизнь и взвалил на него «ужасное бремя» изнурительного труда, невзгод и страданий. И венчается дорога великой жалостью к нему, несчастному Макару, который ведь «родился, как другие,- с ясными, открытыми очами, в которых отражались земля и небо, и с чистым сердцем, готовым раскрыться на всё прекрасное в мире». От этой жалости плачет и старый Тойон, и старый попик Иван, свидетель горестной жизни героя, и молодые божьи работники, плачет и сам Макар, чьё ожесточенное сердце, наконец, отошло и смягчилось от того, что всё-таки и для него нашлась правда.

На широком волжском пути встречается автор с художником Алымовым («Художник Алымов», 1896). Здесь, на фоне величаво текущей через всю Россию реки, на фоне открывающегося вокруг простора, где гуляли некогда Разин и Пугачев, отчётливей вырисовывается путь русского интеллигента, исполненный надежд и сомнений, открытий и разочарований.

К познанию народа ведёт автора его путешествие по лесным рекам Ветлуге и Керженцу («В пустынных местах», 1890). За каждым речным поворотом открываются новые стороны этой стихийной жизни, «роящейся» еще по своим древним законам, «одинаковым и для лесной борти, и для лесной общины». Но извечный уклад этой жизни разрушается, и всё яснее слышится автору «мотив утеснения лесного мира». Течение народной жизни становится более бурным в прежних руслах; всё острее, как крутые пороги, встают на его пути неотвратимые вопросы времени. Однако в конце путешествия это течение выносит лодку на бескрайний волжский простор. Такой финал очерка знаменателен, как знаменательна и последняя деталь: путешественников принимает пароход, увозящий их от старого Керженца, от всего «лесного мира», которому, считает Короленко, не миновать нашествия нового общественного порядка.

В рассказе «За иконой» (1887) дорога - это сам народ, нескончаемой вереницей богомольцев, крестьян, бродяг тянущийся вслед за иконой к дальнему монастырю в Оранках. Этой дорогой проходит автор вместе со своим спутником, сапожником Андреем Ивановичем. Чем дальше движутся они, тем шире, богаче и вместе с тем противоречивее раскрывается перед ними картина русской жизни.

На дороге писатель встречает бесконечное множество людей, человеческих судеб. Значительное место среди этих типов российской действительности занимают образы бродяг – тема русской литературы, всегда связанная с размышлениями о сути свободы, воли в народном понимании.

На дорогах Сибири писатель встречает настоящих изгоев и париев, вырванных из общества вполне и окончательно. Писатель даже романтизирует образ бродяги, как это происходит, например, в рассказе «Соколинец» (1885). Для героя рассказа не существует разницы между волей и дорогой. История побега Василия с товарищами с сахалинской каторги - это целая эпопея отчаянной борьбы за волю, это повесть о невероятных трудностях, почти

сверхчеловеческой хитрости, изворотливости и упорства в стремлении пожить человеческой жизнью, подышать вольным воздухом тайги.

В своём стремлении к свободе Василий не одинок: его товарищи, так же как и он сам, неудержимо следуют «призывам тайги». И не только смельчаки, решившиеся на побег, но также и их товарищи, остающиеся на Сахалине, одержимы тем же настроением, что и беглецы.

«У всякого арестанта живуче какое-то инстинктивное сочувствие смелой попытке вырваться из глухих стен на вольную волю».

Самые яркие романтические черты бродяжьей вольницы собраны Короленко в образе Бурана: неукротимое свободолюбие, которое может потускнеть, но никогда не угаснет; необходимые для бродяги физические качества, выработанные долгой жизнью («весь изомрёт, а ноги-то всё живы, - идёт себе с ноги на ногу переваливается»); чувство долга, ответственности перед товарищами и лютая бродяжья тоска.

Писатель прекрасно видит и бесплодность борьбы своих героев, и невероятные страдания и горечь бродяжьей жизни, и даже несомненную и страшную жестокость, на которую толкает бродяг их безнадёжная борьба за освобождение. Но его влечёт теперь стихийное, инстинктивное, ничем не угашаемое стремление к свободе, в какой бы среде оно ни проявлялось и как бы далеко оно ни было от народной мудрости.

В превосходном лирическом отступлении, введённом в окончательную редакцию рассказа, Короленко сам показывает и как бы обдумывает сущность и причины нового поворота «бродяжьей» темы.

«Казалось, меня обдавал свободный ветер, в ушах ревел рокот океана, садилось солнце, залегали синие мороки, и моя лодка тихо качалась на волнах пролива». «И почему, спрашивал я себя, этот рассказ запечатлевается в моём уме - не трудностью пути, не страданиями, даже не «лютою бродяжьей тоской», а только поэзией вольной волюшки? Почему на меня пахнуло от него только призывом раздолья и простора, моря, тайги и степи?»

В дальнейшем образ сибирского бродяги у Короленко усложняется, психологизируется. В рассказе «Фёдор Бесприютный» (1887) даётся именно такой образ бродяги, для которого «каторжная, скорбная дорога овладела… недюжинной,

незаурядной силой».

С образом бродяг Короленко не расставался и позднее, на дальнейших этапах своей литературной деятельности; бродяга так и остался для Короленко символом неугасимого человеческого стремления к воле и счастью, символом порываний и надежд, хотя бы и недостижимых. Философию образа бродяги, обобщение и итог своей работы над «бродяжьей» темой, указание на тот смысл, который эта тема имела в его творчестве, Короленко оставил в своих очерках «Содержающая» (1886). Вот это обобщение.

«Бродяга-странник, вечный жид, носящий в груди общее стремление арестанта к воле, к лучшей жизни, порой - далёкой родине. С тех пор, как злодейка судьба поставила человека на скорбную, проторенную тысячами ног Владимирку, - для него действительность хуже смерти, а жизнь - лишь в мечте. Не у всякого хватает уменья, ловкости, наконец, решительности и силы реализовать эту мечту. А бродяга является её носителем, её адептом, её рыцарем. Человек, который сумел уйти с каторги или с поселения, который прошёл горы и долины Забайкалья под винтовками бурят, проплыл по бурному морю (так называют в Сибири Байкал), такой человек доказал, что он не болтун, что он истинный служитель того святого огня - надежды, который горит в каждом сердце. Он - воплощённая надежда, её носитель, её рыцарь».

Дорога вырастает в символ свободной, вольной жизни, смыкаясь, таким образом, со столь популярным и развитым мотивом дороги-свободы в устном русском народном творчестве.

Тема дороги окружена у Короленко и множеством разнообразных мотивов - социальных, нравственных, психологических, обставлена открытыми в пути человеческими типами, характерами, сопровождается яркими зарисовками природы и быта.

Всему этому пёстрому материалу придаёт внутреннюю связность личность самого «проходящего» - повествователя, автора, с его отчётливо выступающим субъективным мировосприятием. Этот образ восходит и к тургеневскому охотнику, вдумчивому и сочувствующему наблюдателю народной жизни, и к повествователю в «Губернских очерках» Салтыкова-Щедрина (во введении к которым, кстати, также выдвигается тема дороги). Он созвучен образу автора в очерках Г. Успенского и прямо предвосхищает знаменитого «проходящего» в рассказах и

очерках М. Горького.

С темой дороги у писателя неизменно связана идея целеустремлённого движения - вечного, неустанного движения к лучшему, к будущему, к счастью. Эта идея символически воплощена в образе далёких огней, светящихся впереди на тёмном пути. Они возникают перед взором автора во многих произведениях. В «Соколинце» они рождают тревожный вопрос: «Что это: родное пламя давно оставленного очага или блудящий огонь над ожидающею во мраке могилой?» А в лирическом этюде «Огоньки» (1900) получают значение бесконечно далёкой, но дающей надежду цели. Пусть она носит неопределённый, романтически-условный характер, важно, что к ней влечётся душа. «Много огней и раньше и после манили не одного меня своею близостью. Но жизнь течёт все в тех же угрюмых берегах, а огни еще далеко. И опять приходится налегать на весла... Но всё-таки... все-таки впереди - огни!..»

Насыщен большим идейным содержанием и чеховский мотив дороги.

Дорога, как и для Короленко, характерна не только для творческой жизни Чехова, но и для его личной биографии. Еще критик Ф. Д. Батюшков в связи с рассказом Чехова «На пути» удачно заметил, что сам Чехов «на пути» к чему-то большому, важному, значительному, в попытке охватить наивозможно широко русскую действительность и предугадать, что кроется за завесой будущего.

Характерно для Чехова «дорожное» заглавие отдельных произведений - «На большой дороге», «На пути», «Перекати-поле» и др.

В «Степи» красочно описывается широкая степная дорога и путешествие по этой дороге. В «Счастье» разговор степных людей происходит у большой дороги. В рассказах «Казак», «Красавицы» говорится о поездках по степным дорогам. Дорога составляет неотъемлемую часть содержания не только «степных» произведений Чехова, - она часто встречается и в других.

Многие герои Чехова - типичные «перекати-поле», скитальцы, они находятся постоянно в пути, они путешествуют по большим и малым дорогам родины в поисках хорошей жизни, счастья. Тема бродяжничества ради бродяжничества, видимо, привлекала Чехова, как и Короленко. Чехов стремится понять, что гонит человека по дороге, зачем ему это нужно. Так появляются герои, подобные

еврею Исааку, получившему при принятии православия имя Александр Иванович из рассказа «Перекати-поле» (1887). Знакомство с этим странным человеком приводит рассказчика к мысли, «что переменить религию побудил» его «тот же самый беспокойный дух, который бросал его, как щепку, из города в город…»

Об этих людях-скитальцах, едущих и бредущих по дорогам России в этом же рассказе Чехов напишет следующее: «Если суметь представить себе всю русскую землю, какое множество таких же перекати-поле, ища, где лучше, шагало теперь по большим и просёлочным дорогам или, в ожидании рассвета, дремало в постоялых дворах, корчмах, гостиницах, «в траве под небом...»

Но, пожалуй, мотив дороги и «степная тема» у Чехова находит наиболее полное воплощение в его повести «Степь» (1888).

Верно замечено, что среди исторических символов России «едва ли есть что-нибудь более древнее, чем степь» [5, 45]. «Степная тема» и тесно связанный с ней мотив дороги возник ещё в русском устном народном творчестве, в сказочных преданиях и былинах, в древнерусской литературе, «где повесть выступала в своем естественном прототипе, как хождение, как рассказ о далёком пути через степь с её курганами, грозами, каменными истуканами, охраняющими могилы печенегов и половцев» [5, 45]. Потому совсем не случайно Егорушке при первом знакомстве со степными просторами приходят на ум «сказочные мысли»:

«Кто по ней ездит? Кому нужен такой простор? Непонятно и странно. Можно, в самом деле, подумать, что на Руси ещё не перевелись громадные, широко шагающие люди, вроде Ильи Муромца и Соловья Разбойника, и что ещё не вымерли богатырские кони... И как бы эти фигуры были к лицу степи и дороге, если бы они существовали!»

Внимание Чехова привлекает широкая степная дорога - «шлях». В описании этой дороги автор «Степи» вложил глубокий идейный смысл. Степная дорога, как и вся степь, поражает, прежде всего, необычайным простором. Этот - то простор наводит на «сказочные» мысли - по такой дороге должны шагать только люди-богатыри.

В широкой, могучей степи должны жить люди-богатыри, а в ней часто суетятся различные дельцы, стяжатели, хищники Варламовы. Им непонятен смысл подлинно человеческой жизни на

земле. Характерная деталь упоминается в «Степи»: Варламов, «не настоящий человек», «кружится» всё время по степи в поисках наживы - он вне прямой, большой дороги, ведущей к настоящей жизни. А народ-богатырь выйдет, в конце концов, по этой большой дороге на широкие просторы счастливой жизни.

Мотив дороги реализуется в повести «Степь» и через сменяющие друг друга по мере продвижения путешественника степные пейзажи, картины местной природы, и через встречи с разными людьми, и через дорожные впечатления в восприятии и преломлении девятилетнего мальчика Егорушки, только ещё выходящего на дорогу жизни. Монотонные с виду Егорушкины скитания по степи - это первое серьёзное плавание мальчика «по морю житейскому», как выражались встарь, и разные валы подхватывают его и какое-то время несут эту утлую и трогательную лодчонку.

Движение в «Степи», вначале быстрое, так что мелькают, как будто Чехов не успевал их описывать, острог, закопчённые кузницы, кирпичные заводы, кладбище среди вишнёвых деревьев, постепенно замедляется и наконец становится настоящим хождением: «Когда хожу, словно легче, когда ложусь да согреюсь - смерть моя...» С этого момента наступает «медленное» время, читатель вместе с Егорушкой попадает в непривычный мир, где «всё представляется не тем, что оно есть», где всё вокруг, куда ни кинешь взгляд, было точно таким же и день, и год, и век тому назад - холмы, коршуны, каменные истуканы, сожжённые солнцем травы.

В «Степи», как, пожалуй, ни в каком другом произведении Чехова, необыкновенно сильна авторская лирическая тема. Одно из «стихотворений в прозе», начинающееся словами: «В июльские вечера и ночи уже не кричат перепела и коростели...», - далее получает развитие с постоянными рефренами: «едешь и чувствуешь, что засыпаешь... А то, бывало, едешь мимо балочки... Едешь и вдруг видишь... Едешь час-другой...». Эти повторы сменяют друг друга, как одолевающие дремлющего героя видения. Общее в состоянии любого такого путешественника, взрослого или ребёнка, сплетается с собственно-авторским, нарастающим пафосом, достигающим своей высшей точки в знаменитом финале этого «стихотворения»:

«...и в торжестве красоты, в излишке счастья чувствуешь напряжение и тоску, как будто степь сознаёт, что она одинока, что богатство её и вдохновение гибнут даром для мира, никем не

воспетые и никому не нужные, и сквозь радостный гул слышишь её тоскливый, безнадежный призыв: певца! певца!»

Широкий степной шлях приобретает у Чехова символическое обозначение пути к большому, настоящему счастью, служит творческим материалом для разработки темы скитальчества, поисков русским человеком счастья. Сама же степь, олицетворяющая свободу и волю, очевидно, никому не может принадлежать, у неё нет и не должно быть хозяина.

В. Г. Короленко читал повесть Чехова и, по словам А. Н. Плещеева, «не мог оторваться» (А. Н. Плещеев – А. П. Чехову, 8 февраля 1888 г.). Представляет интерес отзыв и самого Короленок о повести Чехова. «Некоторые критики отмечали, - пишет позднее Короленко, уже в 1904 г. в статье «Антон Павлович Чехов», - что «Степь» - это как бы несколько маленьких картинок, вставленных в одну большую раму. Несомненно, однако, что эта большая рама заполнена одним и очень выдержанным настроением. Читатель как будто сам ощущает веяние свободного и могучего степного ветра, насыщенного ароматом цветов, сам следит за сверканием в воздухе степной бабочки и за мечтательно-тяжёлым полётом одинокой и хищной птицы, а все фигуры, нарисованные на этом фоне, тоже проникнуты оригинальным степным колоритом». Как видим, Короленок высоко оценил именно «степной колорит», это «настроение», идею свободы и вечного движения жизни.

Ф. Д. Батюшков, находясь под сильным впечатлением от прочитанной чеховской повести, заявил, что «подобное путешествие в нашей литературе едва ли кто-нибудь ещё раз решится совершить». И всё же такое путешествие, правда, в степное Приуралье совершил много позже, в 1900 г. Короленко. Творческим результатом этой поездки явились его очерки «У казаков».

Конечно, «Степь» и «У казаков» - произведения очень разные и по форме и по содержанию. «Степная тема», проходящая через всю повесть Чехова, заполняющая всё её пространство, в очерках Короленко занимает сравнительно меньшее место и имеет подчинённое значение. Всё, что описывается в очерках: природа, быт, прошлое и настоящее уральского казачества, встречи и беседы с людьми, исторические экскурсы – всё это, в конечном итоге, подчинялось пугачёвской теме.

Однако в произведениях двух писателей можно обнаружить общность в плане подхода к теме степи, к определению её

смыслового значения для русского человека. Сходна уже до некоторой степени сама первая фраза, с которой начинается повествование в этих двух произведениях. У Чехова: «Из N., уездного города Z-ой губернии, ранним июльским утром выехала и с громом покатила по почтовому тракту… ошарпанная бричка…». У Короленко: «Ранним июньским утром 1900 года с билетом прямого сообщения «Петербург – Уральск» я приехал в Саратов…». А затем оба автора погружают нас в атмосферу широкого, безграничного степного раздолья, сонной, неподвижной жизни.

«Между тем перед глазами ехавших расстилалась уже широкая, бесконечная равнина, перехваченная цепью холмов. Теснясь и выглядывая друг из-за друга, эти холмы сливаются в возвышенность, которая тянется вправо от дороги до самого горизонта и исчезает в лиловой дали; едешь-едешь и никак не разберёшь, где она начинается и где кончается…»

Это у Чехова. А вот как у Короленко:

«Степь тихо развёртывает перед нами свои дремотные красоты. Спокойная нега, тихое раздумье, лень... Чувствуется, что вы оставили на том берегу Волги и торопливый бег поездов, и суету коротких остановок, и вообще ускоренный темп жизни. Тут на вас надвигается, охватывает, баюкает вас широкое степное раздолье, ровное, молчаливое, дремотное...»

И в повести Чехова и в очерках Короленко настойчиво звучит мотив независимости степи от жизни людей, от их стремлений, надежд, мелкой суеты. Степь - это своего рода органическое единство, поражающее и угнетающее своим однообразием. Но в этом медленном, ровном, независимом течении степной жизни и есть смысл существования степи, как и жизни всей природы.

Степь предстаёт и у Чехова и у Короленко не только в её современном облике. Память нового времени, сегодняшнего дня – дымящиеся трубы заводов, железная дорога, люди с их повседневными, будничными заботами – соседствуют с приметами как бы вневременными, во всяком случае, восходящими к глубокой древности: кем-то и когда-то насыпанными курганами, сторожащими покой каменными идолами, извечными обитателями степи грачами, коршунами, плачущими чибисами… И рядом с этим у Чехова – машущая крыльями мельница как символ неостановимого движения. Короленко тоже указывает на вневременные приметы, когда наблюдает в районе Семиглавого

Мара древние курганы. И здесь налицо контрастное сопоставление – разрушенный курган с найденным там скелетом древнего восточного воина и летящий с запада, громыхающий поезд, сотрясающий «старые степные могилы».

Такое объёмное художественное воссоздание писателями образа степи в сочетании с лирико-философскими раздумьями о её судьбах в прошлом, настоящем и будущем как бы раздвигает временные и пространственные границы, придаёт обоим произведениям своеобразную эпическую широту и масштабность, а порой – обобщённо-символический смысл. Более это заметно в очерках Короленко. Об их эпичности писал в письме автору Ф. Д. Батюшков: «Вообще от всех этих очерков веет каким-то особенным эпическим стилем…». Но и Чехов в той или иной мере обращается к символике (вспомним ту же мельницу с машущими крыльями), использует приём олицетворения, одушевления, очеловечивания природы, что сближает чеховскую «Степь» со степными пейзажами Короленко.

Вот один из таких пейзажей в чеховской «Степи»:

«А когда восходит луна, ночь становится бледной и тёмной. Мглы как не бывало. Воздух прозрачен, свеж и тёпел, всюду хорошо видно и даже можно различить у дороги отдельные стебли бурьяна. На далёкое пространство видны черепа и камни. Подозрительные фигуры, похожие на монахов, на светлом фоне ночи кажутся чернее и смотрят угрюмее. Чаще и чаще среди монотонной трескотни, тревожа неподвижный воздух, раздаётся чьё-то удивленное «а-а!» и слышится крик неуснувшей или бредящей птицы. Широкие тени ходят по равнине, как облака по небу, а в непонятной дали, если долго всматриваться в неё, высятся и громоздятся друг на друга туманные, причудливые образы... Немножко жутко. А взглянешь на бледно-зелёное, усыпанное звёздами небо, на котором ни облачка, ни пятна, и поймёшь, почему теплый воздух недвижим, почему природа настороже и боится шевельнуться: ей жутко и жаль утерять хоть одно мгновение жизни. О необъятной глубине и безграничности неба можно судить только на море да в степи ночью, когда светит луна. Оно страшно, красиво и ласково, глядит томно и манит к себе, а от ласки его кружится голова».

Для сравнения приведём пейзаж, занимающий, пожалуй, по своему социально-историческому смыслу и художественной выразительности одно из центральных мест в очерках Короленко:

«Закат застал нас в степи на незнаемых дорогах. Закат чудесный, полный задумчивого обаяния… Уже несколько вечеров солнце садится в дымную мглу, и круглые облака выглядывают из-за горизонта, как передовые отряды какой-то рати, готовой к походу.

<…> на этот раз, казалось, облачная рать собирается не на шутку. Солнце садилось в густые кровавые тучи, то тяжело утопая в них, то прорезаясь огненным сегментом сквозь свинцовые туманы. Чуялась какая-то молчаливая борьба… Степь теряла краски и бледнела, а тучи поднимались всё выше. В небе, среди багрово-огненных сполохов, причудливые очертания менялись, как в калейдоскопе. Казалось, - это бледная степь сонно грезит туманными призраками... Облака теснились, выползали друг из-за друга, молчаливо и упорно... Вот какая-то встревоженная толпа, море склонённых голов, по которым скользят отблески пожара. Снизу, колеблясь и волнуясь, взвивается почти к зениту высокое тёмное облако… Точно сказочный богатырь, выдуманный засыпающей степью, подымается из туманов навстречу буре и ночи... Но скоро его очертания вздрагивают, колеблются, сплывают, и опять новые смятённые толпы, и новые гиганты...» А на другой стороне поднимается луна, огромная, бледная, как призрак…

Ещё немного – солнце окончательно исчезает. Тучи тяжелеют, мгновенный ветер проносится над степью, как бы торопясь за последними лучами, а бледная луна смотрит неподвижно и зловеще над бесформенным мглистым туманом… Над степью ложится вечер, тревожный, полный молчаливого предчувствия грозы…».

Близость этой картины к чеховской обнаруживается уже в самой тональности и стилистике описания, создающих определённое настроение: «густые кровавые тучи», «бледная степь», «туманные призраки», «причудливые очертания», «бледная луна», «бледная, как призрак» - у Короленко. «Багровое зарево», «туманные причудливые образы» «громоздятся друг на друга», «подозрительные фигуры, похожие на монахов» - у Чехова.

В очерках Короленко, как и у Чехова, степь томится в страстном и тщетном ожидании освежающей грозы, дождя.

Чехов и Короленко чутко уловили приметы новых людей, «хозяев жизни», которые диссонируют с гармоничной жизнью степи. У Чехова это дядя Егорушки, Кузьмичёв, графиня Драницкая, «таинственный и неуловимый» делец Варламов. У

Короленко это обобщённо-символический образ «юрких людей», «едущих в вагонах первого и второго класса. Они как будто не дремлют и имеют вид властителей степи. Они говорят быстро, быстро выпивают за буфетом, быстро вскакивают на подножки уже трогающегося поезда…».

Таким образом, мы можем говорить о существовании разнообразных по своему содержанию идейно-мировоззренческих и творческих взаимосвязей Короленко и Чехова, которые прослеживаются в их произведениях, объединённых темой путешествия, дороги, степи.

Список использованной литературы:

1. Громов М. П. Книга о Чехове. – М. - 1984.
2. Кулешов В. И. Реализм А. П. Чехова и натурализм и символизм в русской литературе его времени. – Этюды о русских писателях. – МГУ. – 1982.
3. Кулиева Р. Реализм А. П. Чехова и проблема импрессионизма. –МГУ. – 1974.
4. Паперный З. С. «Буду изучать Вашу манеру» (Чехов читает Короленко). – Чехов и его время. Под ред. Л. Д. Опульской, З. С. Паперного, С. Е. Шаталова. – М. – 1977.
5. Сухих И. Н. Проблема поэтики А. П. Чехова. – М. – 1997.

***

Бұл еңбекте А.П.Чехов пен В.Г.Короленконың шығармашылық әлеміне шолу жасалған.

УДК342.725(574)

Есдаулетов А.О.
к. ф. н., доцент
кафедры печати и издательского
дела ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

ПЕЧАТЬ И ВОПРОСЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

В конце восьмидесятых годов наступает время, когда печать, телевидение производят настоящий переворот в общественном сознании, что приводит к обострению национальных противоречий. В статье «Какие реформаторы – такие реформы», опубликованной в журнале «Свободная мысль» Алексей Кива отмечает: «В национальных республиках накопился целый ворох претензий и

обид в адрес федерального центра. Они лишь приумножились по мере развития гласности, задуманной как способ вовлечения в процесс времен как можно более широких слоев населения, чтобы не позволить ретроградным силам в КПСС свернуть перестройку. Преступления большевиков в национальных республиках волей-неволей становилось достоянием широких масс» [1]. Национальный вопрос становится определяющим содержание нового этапа перестройки,… Подъем национального самосознания обостряет внимание людей к проблемам языка, народных традиций, истории. [2].

В описываемый период нарастал конфликт между национальными движениями в республиках и союзным центром. К 1990 году противостояние республик с центром обостряется. М.Кастельс писал: «Требования республик выдвигались по нарастающей: сначала речь шла о культурной автономии, в частности, развитии национального языка, затем об экономической самостоятельности и лишь после этого официально выдвигалось требование выхода из состава СССР»[3]. К примеру, Верховный Совет Латвии принимает декларацию о независимости республики и начале переходного периода, Верховный Совет Эстонской ССР аннулирует Закон СССР от 6 августа 1940 года о вступлении Эстонии в состав Союза, Верховный Совет Белоруссии принял Декларацию о суверенитете[4]. Это небольшой перечень из тех событий, которые будоражили общественность в тот период и они во многом были реакцией на действия центра, Москвы, которую ассоциировали с властью «старшего брата», а не с простым русским народом.

В Казахстане кардинальных изменений не происходит, но уже дает трещины «лед окаменевших нравов, закостенелого мышления». То было и прямое отражение демографической структуры республики, которая формировалась на протяжении долгих десятилетий, когда господствовала политика отторжения от родного языка, а такие понятия, как межнациональный язык, двуязычие вводились директивными методами, что привело к преобладанию одного языка практически во всех сферах жизни общества. Ануар Алимжанов отмечал, что «по Конституции республики, казахский считается государственным наравне с русским. На практике он абсолютно выключен из оборота»[5].

Проблемой языкового строительства в республике в тех условиях являлась выработка правильного соотношения

функционирования языка титульной наций. На страницах газет развернулась широкая дискуссия по проекту Закона о языках, в которой участвовали представители широкой общественности республики, научной и творческой интеллигенции. В ходе обсуждения поднимались наболевшие проблемы, связанные с состоянием и судьбой казахского языка. «К примеру, в Казахстане факты сокращения количества казахских школ, падения тиражных выпусков книг на казахском языке вызывали в среде национальной интеллигенции все большее беспокойство. Писатели и другие представители казахской творческой интеллигенции выражали идеи защиты казахского языка, тревогу по поводу угрозы потери этнической идентичности»[6].

Творческая интеллигенция, представители отдельных политизированных объединений требовали придать языку титульной нации статуса государственного. Вопрос был решен принятием в сентябре 1989 года Закона «О языках и языковой политике в Казахской ССР». Тем самым законодательно было закреплено казахский язык как государственный, а русский - как язык межнационального общения.

Внимание к языковым вопросам с принятием закона не ослабевает. Жасарал Куанышалин в статье «Отзвуки тревожного эха» пишет: «Когда наш язык получил государственный статус, мы ждали доброжелательного отклика из Москвы, но там – как будто язык проглотили. Зато некий Кузьмич, проживавший ранее в Казахстане, вновь завел разговор о «казахском национализме» в журнале «Молодая гвардия». Не отстали от своих московских коллег и республиканские газеты, выходящие на русском языке. Они, некогда столь активно участвовавшие в кампании по очернению декабрьских событий, показали чудеса уклончивости и извращений во время принятия Закона о языке. Они и после не сидели сложа руки, время от времени напоминая о том, что русским надо предоставить автономию в местах их наибольшего скопления. Если они и обращались к нуждам народа, имя которого носит республика, к его истории и судьбе, литературе и культуре, обычаям и традициям, то в этом сквозила все та же прохлада и равнодушие [7].

Под давлением общественности руководством республики инициировано создание республиканского общества «Қазақ тілі», открытие газеты «Ана тілі» и новых школ с обучением на государственном языке. В Алма-Ате в театре им. Ауэзова

22 октября 1989 года состоялась учредительная конференция общества «Қазақ тілі», 22 марта 1990 года увидел свет первый номер еженедельника «Ана тілі». По воспоминаниям тех, кто стоял у истоков создания газеты, в следующем в 1991 году первый номер ее вышел тиражом 110 163 экземпляров[8]. Забегая вперед, хочется обратить внимание на действия социологических центров, института Гиллера и подобных, которые за счет манипулирования техникой опроса стали создавать общественное мнение, что у населения низкий спрос на печатные издания на казахском языке. Это привело к рекламной непривлекательности СМИ на государственном языке и, рекламодатели предпочтение отдают русскоязычным изданиям, так как создан стереотип, что они имеют большую аудиторию. В наши дни это утверждение можно проверить, хотя бы сравнив по республике тиражи областных газет на государственном и официальном языках.

Вместе с тем, рожденное великой имперской политикой мышление части населения, все еще не могла воспринять национальные проблемы, ведь на протяжении многих десятилетий происходило принижение роли и значения многочисленных народов. Неприятие определенной части жителей первых шагов по открытию национальных школ, можно было считать как следствие колониальной психологии и не обошлось без экстремизма и провокаций. В одной из казахских школ в г.Алма-Ата прогремел взрыв. «На днях, к примеру, был произведен взрыв одной из казахских школ. К счастью, жертв нет, но пока виновники не найдены, всеобщие подозрительность и недоверие будут вызывать определенную напряженность»[9].

После обретения независимости предпосылки для дальнейшего расширения и углубления процессов языкового строительства во всех сферах общественной жизни были созданы. Наметилась тенденция к увеличению востребованности государственного языка в различных сферах общества. Несмотря на скрытое противостояние, одним из актуальных, освещаемых в Казахстане становится тема возрождения школ на государственном языке. Известный журналист М.Аккозин в материале «Заметки по поводу» [10] поднимает вопрос о том, что потребность в них есть, а возможностей строительства новых нет. Как быть? Он предлагает решить создавшуюся проблему расформированием одной наиболее подходящей русской школы, а высвободившееся здание передать казахской школе. Это возвращение долгов, считает он. Однако это

предложение не устраивает переезжающих – учителей и родителей учеников освобождаемой школы. В газете «Казахстанская правда» В.Воеводин напечатал статью «Противостояние губительно» [11]. Автор вначале не возражает на деление школ по языкам, но далее его позиция меняется в обратную сторону.

К сожалению, в эти годы небольшая группа депутатов, пользуясь своим положением и каждым удобным случаем, стала постоянно будоражить общественность. Они от лица многих избирателей требуют дать статус государственного и русскому языку, пересмотреть «Закон о языках». В связи с чем М.Базарбаев выступает с критикой в адрес газеты «Казахстанская правда». «Что три года назад принят «Закон о языках». Почему вы не выступаете за соблюдение этого закона, а занимаетесь только развенчанием его» (открытое письмо от 8 августа 1992г.). Ему отвечает В.Срыбных, главный редактор газеты: Да разве наша газета подняла новую волну дискуссии вокруг этого вопроса? Ее подняли сами законодатели… . Это заново всколыхнуло все общество [12].

Упреки в адрес «Казахстанской правды» высказал и старейший журналист М.Аккозин: А что же делала газета, чтобы определенная сложившаяся группа депутатов, пользуясь своим положением и каждым удобным случаем, постоянно будоражила общественность муссированием давно принятого им закона? Что-то не приходилось читать материалы на эту тему? Неплохо было бы, если газета не забывала пропагандировать положение статей «Закона о языках». Ведь многие спорят, требуют дать статус государственного и русскому языку, пересмотреть «Закон о языках», не зная его. Не здесь ли следует искать причину неугасающих страстей вокруг Закона о языках? Пример. По поводу навязанной депутатской группой «Гражданское согласие» дискуссии на сессии Верховного Совета очень убедительными были речи А.Кекильбаева и А.Княгининой. Они заслуживали быть протиражированными в печатных изданиях. «Казахстанская правда» только по настоятельной просьбе читателей, звонков и писем вынужденно перепечатала эти выступления[13].

В газете «Вечерний Алматы» опубликована заметка, где говорится, что по результатам переписи населения 1989 года 64% казахстанских татар не знают родной язык. В статье «Мы не русскоязычные» в газете «Егемен Казахстан» Машкар Гумеров дает ответ: Мы должны учесть и об этом много писали, что у нас переписи населения проводятся с имперской целью, идет подтасовка

фактов и итогам верить не стоит. Неверно и то, что 64% татар не знают родной язык. (…) Вместе с тем, мы воспитали молодежь так, что они стыдятся называться представителями родного народа. (…) В последнее время русские с такой радостью подхватили весть о том, что 40% казахов не знают родной язык. Сами же казахи, как бы соревнуясь, повторяют это утверждение. Это неправда, с этим нельзя соглашаться. Даже неизвестно, кто и как это высчитал, и верить подобным фактам – это обманывать и самого себя и народ»[14].

Миграционные процессы и изменение национального состава населения и освещение языковых проблем в СМИ в известной степени начинало влиять на языковую политику в стране. В июле 1997 года Президентом РК Н.А.Назарбаевым подписан новый Закон «О языках в Республике Казахстан». Исходя из данного Закона и поправок в Закон «О средствах массовой информации» электронные СМИ обязаны вести 50 процентов от общего объема вещания на государственном языке. После были разработаны и приняты к исполнению две государственные программы развития языков. Первая завершилась в 2000 году, срок действия второй десятилетней государственной программы по развитию языков, которая призвана обеспечить перевод всех сфер официальной деятельности в Казахстане на государственный язык, завершается в текущем 2010 году. «Но сейчас даже самый заядлый оптимист едва ли осмелиться сказать, что программа эта в части, касающейся государственного языка, выполняется хоть сколько-нибудь успешно» [15].

После принятия поправок в теле- и радиопрограммах подавляющая часть казахскоязычной продукции стала транслироваться в самое позднее ночное время, что вызвало всеобщее недовольство читателей и зрителей. В марте 2005 г. алматинский предприниматель К. Каптагаев обратился в суд с иском в отношении ряда республиканских телеканалов. Вопрос сохранения формата вещания на государственном языке стали поднимать и в Парламенте. Во избежание вышеназванных недоразумений, принимая во внимание предыдущий опыт, чуть позже законодатель наделяет понятие «объем» конкретными параметрами, теперь речь идет о еженедельном вещании. Согласно действующему пункту 3 статьи 3 Закона РК «О СМИ» еженедельный объем телевизионных и радиопрограмм средства массовой информации на государственном языке по времени не должен быть менее суммарного объема передач на других языках.

Вместе с тем, несмотря на первоначально заявленные в планы по полному переводу в 2006 г. делопроизводства на казахский язык, «…, правительство Казахстана внесло изменения в Стратегический план Министерства культуры и информации на 2009-2011 годы, в соответствии с которыми к 2010 г. делопроизводство будет переведено на государственный язык не на 70, а на

60%. Поменялись и цифры востребованности казахского языка в общественной жизни, которые снизились с 35 до 32%. В числе проблем, мешающих окончательному переводу делопроизводства на казахский язык, по-прежнему фигурирует обучение ему русскоязычного населения [16].

Можно ли согласиться с оговоркой «В числе проблем, мешающих окончательному переводу делопроизводства на казахский язык, по-прежнему фигурирует обучение ему русскоязычного населения»? В начале девяностых годов Машкар Гумеров выступил и против того, чтобы всех представителей не титульных национальностей Казахстана относить к «русскоязычным». Как это понять? Они так называют некоренное население в молодых независимых государствах, образовавшихся после распада советской империи. (…) И создается впечатление, что эти территории в свое время захватили не русские цари, а представители других народов, так называемые «русскоязычные». Кто дал право им называть нас «русскоязычными»? Такие полномочия никто не давал» [17].

С процессами, происходившими в сфере национальных отношений, связан подъем национального самосознания, обострившийвнимание людей к проблемам языка, народных традиции, истории. Постепенно приходит осознание того, что язык – это одна из первейших основ жизни, носитель национальной самобытности. В последние годы появляются новые тенденции изменения курса языковой политики государства. Сделаны позитивные шаги в направлении увеличения объема вещания в электронных СМИ на государственном языке, возросли тиражи общенациональных изданий на казахском языке.

Список использованной литературы:

1.Алексей Кива. «Какие реформаторы – такие реформы» // Свободная мысль. 2007 № 7, с. 66.

2.Сулейменов О. Возвысить степь, не унижая горы // Говоря откровенно. Заметки писателей о межнациональных отношениях. М. - 1989 г., с.173.

3. Кыдыралина Ж. Массовый национализм и распад СССР: 1985-1991 гг. (на материалах Казахстана) // Источник: ИАЦ МГУ, http://www.dialog.kz, Общество», 17 марта 2010г.

4.«Независимая газета», 3 мая 1992г., «Правда», 13 августа 1990г., «Аргументы и факты», 1990, № 31.

5.Алимжанов А. К естественному руслу //«Дружба народов», 1988, N5, с.258.

6.Кыдыралина Ж. Массовый национализм и распад СССР: 1985-1991 гг. (на материалах Казахстана) // Источник: ИАЦ МГУ, http://www.dialog.kz, Общество», 17 марта 2010 г.

8. Бейсенбайулы Ж. «Ана тілі» әуелден ұлт жоқшысы болуға ұмтылды» // «Ана тілі», 18 наурыз 2010 г.

7.Куанышалин Жасарал «Отзвуки тревожного эха» // «Тасжарган». 26 октября 2006 г.

9. Алимжанов А. «Народу нужен шанс»// «Комсомольская правда», 27 сентября 1990 г.

10. Газета «Вечерняя Алма-Ата» от 23 сентября 1992 г.

11. Газета «Казахстанская правда» от 26 марта 1992 г.

12. Срыбных «ответ на исповедь моралиста» // газета «Казахстанская правда», 12 июня 1992 г.

13. Газета «Вечерняя Алма-Ата» от 23 сентября 1992 г.

14. Гумеров Машкар «Біз «русскоязычный» емеспіз. Бұлай деуі - қорлағандары» // газета «Егеменды Казахстан». 29 августа 1992 г.

15.Почему власть Казахстана фактически игнорирует казахский язык? // газета «Общественная позиция», posit.su, - 7 мая 2009

16. Шустов А. Как это будет по-казахски? Полный перевод делопроизводства на казахский язык может стать причиной отъезда русских из страны // Столетие.Ру, 24 сентября 2009. - Постоянный адрес статьи - http://www.centrasia.ru/ newsA.php?st=1254082500.

17. Гумеров М. «Біз «русскоязычный» емеспіз. Бұлай деуі - қорлағандары» // газета «Егеменды Казахстан». 29 августа 1992 г.

***

Бұл мақалада мемлекеттік тіл мәселелерін дамыту саясатының Қазақстанда басталуы мен қалыптасуы және де оның баспасөз беттерінде жазылуы жайында сөз қозғалады. Бостандықтың алғашқы жылдарынан бастап баспасөз беттерінде ұлтаралық қатынастар, ұлттық мектептер ашылуы, мемлекеттік тіл мәселелері жайында көптеген мақалалар жарық көріп, халықтың сана-сезімінің оянуына, ұлттық саясатты мемлекеттік деңгейде жүргізуге көп ықпал жасайды.

***

The significant component of the nation's culture is its language. That is why language policy is becoming the key issue in the process of creation the real independence for the nation. The problems of newspapers that have been publishing in Kazakh language are considered in this paper. The author raises the aspects of law fulfillment and searching other solutions for saving and development Kazakh newspapers and electronic mass media in the state's language.

ӘОЖ 378.147-811.512.122

Қажғалиева А.М.
С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ-дың
аға оқытушысы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕР

Инновациялық технологиялардың көптігі бір жағынан екінші мәселені де туындатады, яғни оның көп қырлы әдістерін білім беру үдерісінде қалай қолдану қажеттілігі. Өкінішке орай, инновациялық технологияларды енгізуде қарама-қайшылықтар да орын алады. Біріншіден, теориялық әдістемелік талдамалардың жеткіліксіздігі,

екіншіден, оның тәжірибеде қолдану негіздемесінің жетіспеушілігі және технология нәтижесінің аздығы. Осыған байланысты шебер, ізденімпаз әдіскерлердің мақсаты - инновациялық технологиялардың әр түрлі аспектісін қарастырып, нәтижесінде білім беру үдерісінің басты мақсатын, бағытын жүзеге асыруға тірек болатын оқытудың кешенін құрып, ойлау қабілеті жоғары, жан-жақты дамыған, шығармашылық ізденісі бар жеке тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі кезде қолданыстағы жаңа технологиялардың ішінде кең тарағаны: дамытушы, интерактивті, модульді, проблемалық және т.б.

Солардың бірі - қазіргі кредиттік білім беру жүйесіне сәйкес, соңғы жылдары жоғарғы оқу орнында танымал модульдік оқыту технологиясы.

Модульдік оқыту дегеніміз – қазақ тілінде өзара тілдік қатынасқа түсу дағдысы мен іскерлігін сапалы қалыптастыру мақсатында жұмсалатын оқытушы мен студенттің, студент пен студенттің, оқытушы мен оқу тобының жасырын ішкі күші мен біртұтас әрекетінің белсенділігін арттыруға негізделген оқыту.

Модульмен оқыту жүйесі классикалық және қазіргі жаңа әдістерді қоса оқытуды талап етеді.

Модульдік технология әдісі бойынша әр сабақта тек жаңа ақпаратты игеру емес, сонымен қатар қабылдаған ақпаратты өңдеу ептілігі мен дағдылары қалыптастырылады.

Модульдік технология оқу пәнін ірі тарауларға (модуль) бөлінуін, сонымен қатар әр тараудың мазмұны, білімі және ептілігі анықталып, сол модульді меңгеруге қажетті, бақылау және орындалған жұмыс туралы есеп беру әдістерін қарастырады, атап айтқанда: дәріс (жаңа материалды меңгеру сабағы), семинар, практикалық сабақ (білім, ептілік дағдыларын жетілдіру), коллоквиум, зачет (бақылау жұмысы, бағалау сабақтары), рефлексия (оқу материалының мағыналылығын түсіну деңгейін жоғарылататын студенттердің оқу іс-әрекеті компоненттерінің бірі). Сонымен, оқу процесін модульдік принцип негізінде ұйымдастыру дегеніміз – ол оқу жылын бес оқу модульге бөлу. Оқу модулі - ол оқу жылының құрылымдылық бөлігі (7 апта).

Модульде оқу уақытының басым бөлігі студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне жұмсалады, алайда олардың білімдері күнделікті бақылау, тексеру (ағымдық бақылау) әдістері арқылы

анықталып тұрады. Күнделікті бақылау нәтижесінде, пән бойынша рейтинг және аралық бақылау (рубеждік бақылау) жүргізіледі.

Модульдік технология жұмысына қойылатын бірыңғай талаптар әр тақырып бойынша актуалдану модулі, теориялық модуль, практикалық модуль, қателер модулі, тексеру модулі, технологиялық карта модульдердің болуы қажет.

Қазақ тілін тілдік емес аудиторияда оқытуда модульдік технология элементтерін қолданудың артықшылықтары біріншіден, білім деңгейі әр түрлі студенттермен жеке тұлғалық жұмыс ұйымдастыру жүйесін (практикалық модульдер білім деңгейі әртүрлі студенттермен жұмыс) жүргізуге бағытталады. Екіншіден, оқу үдерісінде студенттің әр деңгейлі жұмыстарды таңдауға мүмкіндігі бар. Үшіншіден, технологиялық картада күрделі тапсырмаларды кірістіру арқылы оқу үдерісінің тиімділігі жоғарылайды.

Модульдік технологияны қолдану – оқытушы мен студенттердің құзыреттілігінің өсуіне әкеледі, өйткені қазақ тілін тілдік емес аудиторияда оқытып үйретудің дәстүрлі әдістері жоғарыдағы сұраныстарға жауап бере алмайды.

Тәжірибе көрсеткіштерінен байқағанымыз, модульдік технология жаңа және қалыптасқан дәстүрлі әдістерді сабақтастырып қолдануымен қызықты әрі тиімді. Модульдік оқу технологиясымен бірге деңгейлеп оқыту технологиясын қолдану да көптеген жетістіктерге әкелуде.

Деңгейлеп оқытудың талаптарына сай оқылымға берілетін мәтіндер іріктеп, үйге және жеке оқуға берілетін мәтіндер жіктеліп алынуы қажет. Мәтіндер қазіргі әдеби шығармалардан, классикалық әдебиеттерден, ғылыми мақалалардан алынуы керек. Қарапайым мәтіннен күрделі мәтіндерге ауысу баспасөз материалдары негізінде жүзеге асырылады. Деңгейлік оқыту студенттердің жазылым дағдыларын қалыптастыруға негізделеді. Жазылым жұмыстары студенттің қоршаған ортасын сипаттаудан басталады. Оқиға, адамдар және оқиғалар туралы ауызша сипаттағанын жазбаша қатесіз жазуға үйретеді. Жазба жұмыстарының түрлерін әрі қарай күрделендіруге болады. Эссе, шығарма, шағын мақала жаза алады. Деңгейлік оқыту тілді қолдану жағдаятын бейнелейтін оқытудың жаңа технологияларын қолдануды талап етеді. Бұларды шетелдік әріптестер белсенді әдістер деп атайды. Оларға жобалау технологиясын, нақты сөйлеу

жағдаяттарында үйрету кешенді көшірме (глобалды симмуляция) әдістерін жатқызуға болады.

Ғалымдар Ф.Оразбаева және Р.С.Рахметованың пікірлері бойынша қазақ тілі сабағында компьютерлік технологияны қолдану студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Нашар оқитын оқушының өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады. Тілдің салаларын өту кезінде бір жүйеге құрылған тапсырмаларды пайдалануға болады. Тест тапсырмаларын компьютер арқылы беріп, білімдерін тексеруге болады. Компьютер оқушының ақыл-ойын дамытумен бірге, өз бетінше жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады [2,88].

Жоғарыда айтылған технологияларды қолданумен қатар, қазақ тілін сапалы оқыту бағытын айқындайтын жаңа жолдардың бірі – қазақ тілін «кейс» әдісі арқылы оқыту. Кейс технологиясы XX ғасырдың басында Америкада еңгізілді. Қазіргі кезде кейс әдісін педагогикалық үрдісіне енгізуді Л.Барис, В.Ясвин, К.Кристенсен, М.Коротков және т.б. ғалымдар қарастыруда.

«Кейс» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «жағдаят, іс, жағдай» деген мағынаны білдіреді. Ал енді, кейс әдісінің методологиялық анықтамасына тоқталсақ:

Кейс - ол тек қана жай жағдаяттарды баяндау емес, ол жағдаяттарды түсіндіруге арналған біртұтас ақпараттық кешен. Өйткені, дұрыс жасалған кейс студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Кейс әдісінде студенттердің алдын-ала құрастырылған жағдаяттарды талдауына және сол жағдаятқа өзіндік баға беруіне, пікір айтуына, яғни ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға назар аударылады. Кейс әдісін қолданған сабақтарда топтар бірнеше шағын топтарға бөлінеді. Әр топқа сарапшы тағайындалады. Сарапшы студенттердің жауаптарына қорытынды жасайтын және жақсы оқитын студенттер ішінен басқалары жауап таба алмай жатқанда, көмек беруші студенттер тағайындалады. Сонымен қатар, айтылған пікірлермен келіспейтін қарсы сұрақ қоюшы таңдалады. Бұл сұрақтарға жауап беру арқылы студенттер өз пікірлерін дәлелдеуге үйренеді. Оқытушы мұндай сабақта тек бағыт беруші қызметін атқарады.

Кейс сабақтары студенттерді қызықтыруға, олардың диалогтық және монологтық сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады.

Мысалы, бірінші сабақтың мақсатына сәйкес мәселе қойылады және түсіндіріледі, ал студенттер сол мәселе бойынша өз ойларын жазып, топ ішінде талқылап, қорытынды шығарады. Сонымен

қатар, студенттер басқа топтарды өз ойларымен таныстырып, пікірлерін дәлелдейді. Кейстер диаграмма, кесте, фото түрінде дайындалып, баспа түрінде, мультимедиялық, бейне таспа және басқа формаларда берілуі мүмкін.

Мысалы, компьютерлік жүйелер факультетінің студенттерімен «Жаңа технологиялар» мәтінін өткенде, мынадай проблеманы шешуді ұсындық: технологиялардың артықшылығы мен зияны. Әр топ мәселені өздерінше шешуге тырысты. Бірінші топ мәтін құрастырып, екінші топ кесте арқылы ойларын жеткізді. Кейс технологиясының ұтымды жақтарын ажыратсақ:

1. студенттер өзіндік пікір айтуға дағдыланады;
2. ауызша сөйлеу дағдылары мен мәтін құрастыру біліктері дамиды;
3. мәселелерді өз бетімен шешуге тырысады және шығармашылық қабілеттері дамиды.

Демек, кейс әдісі интерактивті оқыту технологиясы ретінде педагогикалық басқарумен студенттердің өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға арналған. Сонымен қатар, ол - орыс тілді студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда, сабаққа деген қызығушылығын арттыратын инновациялық жүйе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жаксылыкова К. Қазақ тілін орыс тілі бөлімдерінде модульмен оқытудың ғылыми-теориялық негіздері. Алматы, 2000.
2. Ф.Ш.Оразбаева, Р.С.Рахметова. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы.А., 2005.
3. Педагогические технологии. Под ред. В.С.Кукушина, М., 2004.
4. Методические рекомендации по составлению кейсов. Ескендиров Ш, Усенкулов Ж. и др. Ш., 2005.

***

В статье рассматриваются проблемы использования интерактивных методов в обучении казахскому языку студентов неязыковой аудитории.

***

This article reviews the issues of teaching the kazakh language to students -non-native speakers.

ӘОЖ811.512.122:82-3

Мамыров А.Ы.
ф.ғ.к., доцент

Ы. АЛТЫНСАРИННІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС (АКАДЕМИК Қ.ЖҰМАЛИЕВ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

«Дала қоңырауы» атанған Ыбырай Алтынсариннің өмірі, қазақ жазба әдеби тілін қалыптастырудағы шығармашылық жетістіктері, халық ағарту жолындағы ізгілікке толы істері аз айтылған жоқ. XIX ғасырдың аяғында негізі қалана бастаған ыбырайтану XX ғасырда бар қырынан алынып, жан-жақты талданды. Мұның басында ыбырайтануды өзіндік ой-пайымдарымен тереңдете түскен ғалымдар С.Аспандияров, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, К.Бейсенбиев, Б.Сүлейменов, Ә.Сыдықов, Ә.Дербісәлин, М.Жармұхаметов, т. б. тұр.

Бұл мақаладағы мақсат негізгі нысан академик Қ. Жұмалиевтің ыбырайтанудағы пікірлерін зерделеу және сол арқылы ыбырайтануға жаңа көзқарас тұрғысынан қарауды қалыптастыру болғандықтан жоғарыда аты аталған авторларға айтылмақ ойдың ретіне қарай ғана тоқталмақпыз.

Ы. Алтынсаринді педагог-жазушы деп таныған көрнекті ғалым Қ. Жұмалиевтің пайымдауларынан ұлы ұстаздың ұстанған өмірлік кредосының жаңа қырларын жан-жақты ашып бере алғандығын көреміз.

Ыбырайдың ағартушылығы, оның бұл жолға келуі жөнінде көзі тірісінде де, өзі өмірден озғасын да түрлі деңгейде сөз болғаны белгілі. Бұл турасында Қ. Жұмалиевтің өзіндік көзқарастарын байқауға болады. Ғалым Ы. Алтынсаринді ағартушылық ізгі істерге жетелеуші, бағыттаушы, ықпал етуші жұрт айта беретін орыс достарынан бөлек көзге әп дегенде көріне бермейтін рухани дүниелер барлығын алға тартады. Біз сонда ғана ұстаздық жолмен қазақ халқына қызмет етсем, елімнің ертеңі нұрлы болады деген нық сенімнің ұшқыны қайдан шыққандығын білеміз. Әрине, Ыбырайдың мектеп ашуына орыс достарының көмегі, кеңесі болғаны анық. Бірақ бойлай қарасақ, ұлы ұстаздың бар күш-жігерін қыздар мектебін ашуға жұмсағандығында біраз сыр жатыр.

XIX ғасырда қазақ қоғамында бірлі-жарлы ер балалар оқығанымен, қыз балалар көбіне сауатсыз күйінде қалып отырды.

Осы теңсіздікті аңғарған Ы. Алтынсарин сауатсыздықты жою үшін әуелі болашақ ана қыз балаларды оқыту керек деп білді. Өйткені, көзі ашық оқыған қазақ қызы ұрпағын білім ордасы мектепке жетелейтіні анық. Ұрпақ тәрбиесіндегі ананың орнын жақсы тани білген ұстаз, елдің бетін білімге бұруда жетекші күш қазақ қыздарын оқу-білімге көптеп тарту қажеттігінде жатқандығын түсінді.

Біліммен сусындаған қазақ қызы ел өміріне тың серпін әкеліп, қоғамды ізгілендіре алады деген бек сенімнің ұшқыны ұлы ұстазға қандай рухани дүниелер арқылы тарағандығын ыбырайтанушы ғылымдар ішінде алғаш таратып айта білген де - Қ.Жұмалиев.

Ы.Алтынсариннің өміріне қатысты тарихи деректерде, ағартушы 1859 жылдан бастап Орынборда тілмаштық жұмыс атқарғандығы айтылады. Сол жылдары Ы.Алтынсарин шығыс зерттеушісі В.В.Григорьевпен жақындасып, оның кітапханасын пайдалану арқылы орыстың және алыс-жақын шетел классиктерінің еңбектерімен танысқандығы белгілі. Солардың бірі орыстың ірі жазушысы Н.Г.Чернышевскийдің “Не істеу керек” деп аталатын романында Ресейде әйелді әлеумет өміріне араластырса, қоғамға қандай үлкен пайда келтірер еді деген ой айтылатыны мәлім.

Ғалым Ыбырайдың қазақ қыздарына мектеп ашып, оларды әлеумет өміріне атсалысса деген ниеті осындай рухани шығармалармен танысқаннан кейін бастау алған деп санайды.

“Орыстың XIX ғасырдағы ірі жазушыларының әйел мәселесіне бір соқпай кеткендері жоқ. Әсіресе революцияшыл-демократтардың әйел мәселелерін дұрыс шешуде рөлдері ерекше. XIX ғасырда әйелдердің бас бостандығы, қоғамда алатын орны туралы мәселені шешуде прогрессивті идеяны қолданушыларға қазақ даласынан үн қосқан, демократтық идея биігіне көтерілгендер – Алтынсарин мен Абай. Алтынсариннің қазақ қыздары үшін мектеп-интернаттар ашуға жарты өмірін сарп етуі тек жалаң оқыту, хат білдіру ғана емес, қазақ әйелдерінің әлеумет жұмыстарына араласуын, қоғамның праволы мүшесі болуын аңсаған ұлы арманынан туған істер болатын” - дейді [1, 223-224 бб.].

Қ.Жұмалиев Ы.Алтынсариннің қаламынан туған әңгіме, новелла, очерк, трактат, хикая, хаттарын зерделей келіп, прозалық жанрдың бұл түрлерінен педагог-жазушы қазақ әдебиетінде жазба әдеби тіл қалыптастырды деген қорытынды жасайды. Сондай-ақ поэзияға қарағанда кешендеу туған прозаның тез бой көтеріп, өркен жаюына Ы. Алтынсариннің тигізген оң әсері, қосқан үлесі қомақты

екендігін ғалым жазушы шығармашылығына бойлай ене отырып, дәлелдеп бере алды...

Қай жазушы, қай ақын болмасын өзі өмір сүрген уақытта қоғамда орын алған түрлі әлеуметтік жағдайларды шығармаларына арқау қылатыны анық. Әрине, сол кезде қоғамда қандай саясат үстемдік жүргізіп тұрғанын да естен шығармау керек. Өйткені, шығармашылық адамның әдеби мұрасында ол өмір сүрген уақыттың шындығы көрінетіні хақ.

Ғалым Ы.Алтынсариннің "Бай баласы мен жарлы баласы" әңгімесінен елдің өткен өмірімен қатар, жазушының шығарманы жазу барысында қай мұнара биігінен қараған көзқарасын да аңғаруға болады деген бір түйін ой айтқан болатын.

"Шығарманың бас геройы етіп бай баласы мен кедей баласын алуының өзінде үлкен сыр жатыр.

Егер оның көздегені тек Үсеннің ақылдылығы, Асанның ақылсыздығы, яғни, бір жастағы балалардың бірі ақылдырақ, екіншісі ақылсыз болуы мүмкін екендігін көрсету болса, онда оларды екі таптан шығарудың қажеті болмас еді. Жазушының бұл жерде көрсетейін дегені - биологиялық, не психологиялық мәселе емес, әлеуметтік мәселе. Асанның есі дұп-дұрыс, дені де сап-сау. Бірақ, оған қарағанда Үсен көш ілгері жатыр. Өмірмен бетпе-бет келгенде Асанның әлсіз, мүгедектігіне кінәлі де, Үсеннің өз құрдасынан асып түсіп, бетпе-бет келген өмір қиыншылығымен алысып кетуіне негіз де - тұрмыс.

Өз бетімен жерден еңкейіп шөп алмай өскен Асанды өскен ортасымен, ақысыз-пұлсыз асыраған тұрмыс өз бетімен күн көруге келгенде әлсіздікке, бейшаралыққа ұшыратса, әкесін де, өзін де өз күші, өз еңбегімен күн көруге дағдыландырған қиыншылық тұрмыс кедей баласы Үсенді күрес ері етті.

...Әңгімені абайлап оқушыға жазушының симпатиясы Үсен жағында. Мұны олардың іс-әрекетін суреттеуінен де, диалогтарынан да көру қиын емес. Жазушы болашақты да кедей баласы Үсенде деп біледі [2, 56 б.].

Ы.Алтынсариннің "Бай баласы мен жарлы баласы" әңгімесінің негізгі жетістігі деп, ғалым автордың қоғамда қарапайым халықтан тұрмысы артықтардың ақыл-есі де артық саналып келген қасаң түсінікке күйрете соққы беруін айтады.

Қ.Жұмалиев "Қыпшақ Сейітқұл" әңгімесіндегі негізгі тақырып еңбек екендігін көрсетумен қатар, шығарма сюжетінен автор төрт түрлі мәселені көтергендігін аңғаруға болатындығын алға тартады.

Олар: еңбек, отырықшылық - егін кәсібі, сауда, еңбексіз ұрлықпен күн көрушілік...

Шығармада сөз болатын сауда мәселесін автор қалай суреттегенін көрсету мақсатында және ғалым мұны жеке мәселе етіп алуына негіз бар ма деген сұраққа жауап ретінде аталмыш әңгімеден мына бір сөйлемді келтіруді жөн санадық.

“Сейітқұл енді Бұхар, Қоқанға мал айдатып, ол кенттерден қазақ қолы әр түрлі товар алдырып, жылда егін піскен уақытта, манағы қорғанда жәрмеңке реуішті базар болды, көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, товарын айырбас етіп, осы қалыпты бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлың жұрттан асқан бай болыпты [3, 54 б.].

Осы үзіндіге қатысты зерттеуші пікірі ойланарлық, бұлай дейтін себебіміз, ғалым тұжырымы дұрыстығымен қатар кей тұста шығарма авторының ұстанған идеясын ұғынуда көзқарас алшақтығына байланысты келіспеушілігімізді туғызады. Бұған сәл кейін тоқталамыз. Қазір түсінікті болу үшін ғалымның пікірін толықтай келтірейік.

“Бізше, бұл үзіндіден екі түрлі мәселенің беті ашылатын сықылды. Бірінші, Алтынсарин - өз кезіндегі қазақ даласына ене бастаған капитализм элементін қолдаушы, капиталистік даму жолы, ескі феодализм қоғамымен салыстырғанда анағұрлым прогессивтік жағы көп екендігін дұрыс болжап, дұрыс түсінген адам. Бұл өз кезінде, сөз жоқ, прогессивтік пікір еді.

Екінші, өз еңбегімен күн көру, отырықшыланып, егін кәсібі арқылы кедей шаруалардың тұрмысын жақсартуды, ең керекті мәселе деп біліп және оны ең бірінші орынға қойса, мал жиып қоңданған елге қосымша түрде сауда кәсібін ұсынады. Сейітқұл елінің бәрі, теп-тегіс сауда арқылы байиды. Сауда арқылы баю мүмкіншілігін жоққа шығармағанда сауда болған жерде қанау бар, қаналу бар. Демек, Сейітқұл елінің басына жазушы қаншама жұмақ орнатамын деп, “бозторғайды қой үстіне жұмыртқалатпақ” болса да, ол жері шындықтан тыс, қияли ғана нәрсе. Және саудагер жай халықты қанау арқылы ғана байитындығын көре алмаушылық. Бұл жазушының өмірдің кейбір құбылысын топшылауда аяғын шалыс басқан да кезі болғандығын аңғартады - деп есептейді [4, 49 б.].

Біз дәл осындай Ы.Алтынсарин өмірдің кейбір құбылысын топшылауда аяғын шалыс басты, қоғамдық жағдайларды түсіне алмады, түсінуге мүмкіншілігі де жоқ еді деген пікірлерді

ыбырайтанушы ғалымдар Ә.Қоңыратбаев, Ә.Дербісалин зерттеулерінен де кездестіреміз.

Ә.Қоңыратбаев: “Қыпшақ Сейітқұл” әңгімесінде Ыбырай отырықшылық идеясын үндейді. Сөйте тұрса да Ыбырай кедейлерді еңбекке шақыра отырып, тап күресін, байлықтың қанау арқылы табылатынын аша алмайды. Сейітқұл бейнесінде де ептеп қайшылықтар бар” - дейді [5, 131 б.].

Ә.Дербісалин: “Дегенмен, Ыбырай еңбек мәселесін барлық уақытта бірдей, дұрыс шешті деп қарауға болмайды. Ол осы тақырыпқа көбінесе ағартушылық, тұрғыдан келіп, басқа да ағартушылар сияқты, еңбектің қоғамдық маңызын кейде асыра дәріптеп те жібереді. Мысалға, Сейітқұлдың өзі - шаруаның өкілі. Сондықтан оның байығаннан кейін басқаның еңбегіне көз алартпай отыруы, жұртқа қамқорсуы - мүмкін емес жағдай. Ыбырай Сейітқұлдың және оның айналасындағылардың мұндай ерекшелігін білген жоқ, білуі де мүмкін емес еді” - деп санайды [6, 136-137 бб.].

Осы жоғарыда келтірілген үш пікірдің үшеуінде де ғалымдар Ыбырай сауда бар жерде қанау барын көре алмады, сол себепті жазушы байлықтың қанау арқылы табылатынын аша алмады, бұл жазушының өмірдің кейбір құбылысын топшылауда аяғын шалыс басқан кезі, Ыбырай мұндай ерекшеліктерді білген жоқ деген сықылды пікірлер айтылады.

Ал бұл шындығында да солай ма? Бұған жазушының шығармалары арқылы жауап іздеп көрейік. Өйткені, шығарма - автордың өмірде көрген-түйгені қандай дәрежеде деген сұраққа жауап беретін бірден-бір деректі дүние.

Ы. Алтынсарин көптеген әңгімелерінде еңбек тақырыбын көтергені белгілі. Осыларды парақтай отырып, түйткіл нәрсенің сырын ашқандай болдық. Ыбырай еңбек тақырыбына жазылған әңгімелерінің бірсыдырғысында еңбекті жаңаша құру, базарға бейімдеу, оның құндылығын арттыруды сөз етеді. Жаңа кәсіпті, ақшаны пайда көзі санайды. Мысалы, “Білгеннің пайдасы” деген әңгімесінде бір бала шеге істеу кәсібін үйреніп, шаруасын жаңаша құрады. “Өрмекші”, “Мақта қыз”, “Асыл шөп”, “Әке мен бала”, “Силинші деген ханым” сияқты әңгімелерінің негізгі қазығы - жаңа кәсіп, әрекетшілдік. “Сәтемір хан” атты әңгімесінде жалдамалы еңбектің қажеттігі айтылған.

Осы келтірілген әңгімелердің бәрі Ыбырайдың сауда-саттықтан, базардан хабары барын айғақтап ғана қоймайды, сонымен қатар, автор нарықтық қатынас кезінде елдің

экономикасын не арқылы көтеруге болатындығын да шығармасында дәлелдегенін көреміз. Оның үстіне, Ыбырай елге билік айтқан Балқожа бидің немересі, сондықтан оның көзін ашқаннан көргені ел билеу ісі мен мал табу ісі екені анық. Ол өсе келе оқу іздеп Орынборда, жұмыс барысымен Петербургте болды. Әрине, Ыбырай бұл қалаларда сауда-саттық ісіне байланысты емес, оқу-ағарту мақсатында келгені мәлім. Дей тұрғанмен, XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей капиталистік даму жолына жаңа түсіп жатқан мемлекет болатын. Жат ел, жаңаша даму жас Ыбырайға бізде де осындай іргелі істер жасауға болады ғой деген ой тастағаны анық. Біз жоғарыда тоқталған әңгімелер осының айғағы. Ыбырай Ресейден арғы дүниені білмеді десек ағаттық болған болар еді. Ол алыс-жақын шетелдердің тыныс-тіршілігін мерзімдік баспасөздерден, тыйым салынған кітаптардан, озық ойлы орыс достарымен сұхбаттасу арқылы біліп отырды. Осының бәрі оның өмір тануына, шығармашылығына оң әсерін тигізіп отырғаны сөзсіз. Бұған дәлел ретінде Ыбырайдың “Өнер, білім бар жұрттар” өлеңін келтіре аламыз.

Осы өлеңнің мазмұнын оқушыларға түсіндіруде ақын қазақ жастарын өнер-білімге шақырып тұр деген жаттандылықтан, жалтақтықтан шыға алмадық. Ақын ойының тереңіне сүңгімедік, бетінде малтығанымызға мәз болдық. Қазақ елінен көш ілгері кетіп, өнер, білімге кенелген елдер жетістікке қалай жетті, қандай кәсіп, нендей саясат ұстану арқасында жеткендігі жөнінде жазушының әңгімелеріндегі жақұт ойлары өлеңмен біртұтас қарастырылмай келді. Бұған біріншіден, кеңестік өктем саясатта мүмкіндік бермеді. Екіншіден, шығарманы, оның авторын бағалауда кеңестік критерийлер болды. Егер шығарма тап жауларымен, т. б. күреске шақырып тұрса, оның авторы өмірді жете білген болады. Ал, шығарма күрестің күркірінсіз баяндалса онда оның авторы өмірді жете танушылардың қатарына жатпайды.

Сондықтан да ғалымдарымыз “Қыпшақ Сейітқұл” әңгімесінде Ыбырай “сауда бар жерде қанау барын түсінбеді” сол себепті жазушы “өмірдің құбылысын топшылауда аяғын шалыс басты” деген сынды бір жақты тұжырымдар жасады. Мұндай тұжырымдар әдебиеттің таптық болуын көздеуден туған сияқты.

Шындығында Ы. Алтынсарин “сауда бар жерде қанау барын” түсінді. Сонымен бірге сауда бар жерде даму да бар деп білді. Адам тек қанау арқылы ғана емес, ақыл-ойы, адал еңбегі арқылы да байи алатындығына Сейітқұлды мысал қып келтірді. Қазақ халқы мал

шаруашылығымен қоса сауда-саттықпен айналысса еселеп дамып, өнер, білімге жетіп, дамыған ел болатындығына көзі қарақты Ыбырай сенді. Сол себепті халқының капиталистік елдердегідей сауда-саттықты өркендетуін қалады.

Осы жоғарыда айтылғандарды ескере келіп, Ыбырай шығармаларына қатысты кейбір ұстанымдарды қайта қарап, әдебиетшілеріміз жаңа тұжырымдар жасайтын уақыт жетті ғой деп ойлаймыз.

Ыбырай Алтынсаринді педагог-жазушы деп таныған Қ. Жұмалиев пікірлерін қорытындылай келіп айтарымыз, ғалым біріншіден, ұлы ұстаз Алтынсаринді ақын әрі жазушы деп таныды. Оның шығармашылығындағы жетістіктердің бірі өзіне дейінгі қазақ әдебиетінің даму тарихында болмаған тың тақырыптарды көтеруінде деп білді. Бұған қоса өлең, әңгімелері арқылы қазақ халқына прогрессивтік үлгі-өнеге ұсынды деп санады.

Екіншіден, Қ. Жұмалиев орыс демократтарының Ыбырай Алтынсарин дүниетанымына, шығармашылығына тигізген әсерін дұрыс түсініп, оны педагог-жазушының өмір жолымен бірлікте қарастыра білді.

Үшіншіден, ғалым Алтынсаринді ескіліктің шаңын қағушы, қазақ халқына жол көрсетуші, бір сөзбен айтқанда реформатор деп таныды.

Қ. Жұмалиев педагог-жазушы Ыбырай Алтынсариннің қазақ әдебиетіндегі орны туралы: “Алтынсаринге шейінгі қазақ әдебиеті – түп-түгел поэзия. Ауыз әдебиетіндегі ертегі-әңгімелерді ғана айтпасақ, тарихқа аты мәлім XIX ғасырдағы қазақ ақындардың біреуі де қара сөз жазған емес. Тіпті ұлы ақынымыз Абай да көркем қара сөзбен шұғылданған жоқ. Эпостық жанрдың бұл түрін жасауда бірінші рет қолына қалам ұстап, әдебиетімізге соныдан жол салып, үлгі пішкен жазушы - Алтынсарин. Сондықтан, оны қазақ әдебиетіндегі көркем қара сөздің негізін салушы, атасы десек, мақтау емес шындық”, - деп санайды [1, 247-248 бб.].

Қазақ әдебиетін проза саласында бұрын болмаған неше алуан түрлермен байытып, кәсіби жазба әдеби тіл қалыптастырушы педагог-жазушы Ы.Алтынсариннің шығармашылығын танып-білуде академик Қ. Жұмалиев айтқан ой-тұжырымдардың өміршең, жетекшілік мәнге ие болып қала беретінін уақыт сыншының өзі дәлелдеп беріп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1967. – 435 б.

2 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 2 т. – 364 б.

3 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.

4 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетіндегі Ыбырай Алтынсариннің тарихи мәні мен орны // ҒА Хабаршысы. – 1950. – № 5. – 34 – 53 бб.

5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 312 б.

6 Дербісалин Ә. Ыбырай Алтынсарин. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 226 б.

***

В статье рассматривается новый взгляд Ы.Алтынсарин на литературное наследие, основанный на трудах академика К. Жумалиева.

ӘОЖ 811. 512.161.

Нұғманова Ж.Т.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің ізденушісі

Н.Ф. КАТАНОВТЫҢ ТҮРКОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Түркітану ғылымының теориялық тұрғыдан қалыптасуына ерен еңбек сіңірген Ресей ғалымдарының бірі – профессор Н.Ф.Катанов. Тірі кезінде түркітану классигі дәрежесіне көтерілген ізденімпаз ғалым жан-жақты еңбек етті. XIX-XX ғасырларда түркі тілдес халықтардың тілі, әдебиеті, фольклоры, этнография, т.б. жөніндегі жаңа мәліметтер жинап, тың тұжырымдар ұсынды. Десек те, ғалымның ғылыми мұрасы әлі күнге дейін толық зерттелген жоқ және күні бүгінге дейін түркологиялық еңбектері тиісті бағасын ала алмай келеді.

XX ғасырдың соңында, түркі халықтарының көп бөлігі өз тәуелсіздігін жариялаған тұста, жұмыр жердің этно-гео-саяси шарттарынан түркітану ғылымы оқшау қала алмайды. Әсіресе түркі халықтарының рухани болмыс-бітімін әлемдік этносаралық контексте пайымдауға ден қойғанда олардың өткенін, бүгінін және болашағын тарихи-мәдени біртұтастықта зерделеу мәселесі көкейкесті іс. Осындайда Н.Ф.Катанов сияқты ірі тұлғаның мұрасын жаңа талаптар деңгейінде қарастыру, жұмыстарын түсіну және талдау жасау, оның ғылымға қосқан үлесін анықтау аса

маңызды. Оның шығармашылық ғұмырнамасы туралы тың деректер іздестіріп, қолжазба түрінде сақталған дүниелері туралы зерттеу жүргізу - ең басты мәселелердің бірі.

Түркітаным тарихына проф. Н.Ф.Катанов «Опыт исследования урянхайского языка с указателем главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня» (Қазан, 1903), «Среди тюркских племен» (ИРГО.,1893), «Этнографический обзор турецко – татарских племен» (УЗКУ., 1894), «О погребальных обрядах у тюркских племен с древнейших времен до наших дней» (СПб.,1894), «Восточные заметки» (Қазан, 1896), т.б. еңбектерімен енген [1]. Ғалымның 1903 жылы «Опыт исследования урянхайского языка» деген тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясында урянхай (тува) тілінің 50-ге жуық туыстас түркі тілдерімен ғылыми негізде салыстыра зерттегенін көреміз. Еңбекте қазақ тіліне қатысты мәліметтер де келтіріліп отырады. Ғалым урянхай тілінің түркі тілдеріне тән екендігін бұлжытпас дәлелдермен айғақтайды. Белгілі түркітанушы С.Н.Иванов еңбектің құрылымына талдау жасай келе: «Опыт» содержит хорошо систематизированные материалы для сравнительной грамматики тюркских языков. Именно эти особенности позволили им, наряду с радловской «Фонетикой» заложить основы сравнительного изучения тюркских языков», - деп тұжырымдайды [2]. Осы сынды пікірлерді Н.А.Баскаков, М.Расенен, Г.И.Рамстедт, т.б. еңбектерінен де кездестіре аламыз.

Ғалымның 1921 ж. (тамыз) айында толтырған анкетасында өзінің 36 жылдық шығармашылық ғұмырында түркі халықтарының археология, тарих, этнография, тіл білімі, әдебиетіне қатысты 382 ғылыми жұмыс жазғандығын атап көрсетеді [3]. Бүгінгі таңда С.И.Иванов, И.Л.Кызласов еңбектерінде ғалымның жарыққа шыққан еңбегінің саны - 181 деп көрсетіледі [4], ал түрік ғалымы О.Ф.Серткая аталған еңбектерге қоса 75 еңбекті тапқанын айта келіп, жалпы саны – 256 дейді [5]. Келтірілген деректерден ғалымның түркологиялық мұрасының қаншалықты бай екендігін білуге болады.

Кейбір библиографтардың мәліметтері бойынша, ғалым әлемнің 114 тілін пайдаланған екен. Сондай-ақ, ғұлама ғалымды замандастары «лингвистикалық энциклопедия», кейінгі толқын «Хакас Ломоносовы» деп атайды. Дегенмен, шығыстану әлемінде аса жоғары бағаланған ғалымның түркологиялық мұрасын зерттеу жұмыстары Ресейде өте баяу жүрді.

Ресей ғалымдарының деректеріне сүйене отырып, Н.Ф.Катанов еңбектерінің ХХ ғасырда зерттелу барысын үш кезеңге бөліп қарастырамыз: 1) 1920 жылдар, 2) 1950 ж. бірінші жартысынан 70 ж. аралығы, 3) 1980 - 2009 жылдар аралығы.

Ғалымның өмірбаяны мен түркологиялық мұрасына баға беру дәстүрі ғалымның қайтыс болуына орай, 1920 жылдарда жазылған естеліктерден басталады. Әсіресе, жергілікті және орталық баспаларда жарық көрген басылымдардан көптеген мәліметтер мен замандастарының ой-толғамдарын кездестіреміз. Атап айтқанда, көрнекті ғалымдар В.А.Гордлевский «Памяти Н.Ф.Катанова. 1862-1922», А.Самойлович «Памяти Н.Ф.Катанова», «Профессор Н.Ф.Катанов – первый ученый из абаканских турков», А.Гаффаров «Николай Федорович Катанов (к годовщине со дня смерти)», Н.М. Покровский «Памяти профессора Н.Ф.Катанова», К.В.Харлампович «Проф. Н.Ф.Катанов», т.б. еңбектерде ғалымның өмірі мен шығармашылық жолы деректі түрде таныстырылады. Белгілі түркітанушы В.А.Гордлевский «Новый Восток» журналындағы «Памяти Н.Ф.Катанова» мақаласында: «Ресей түркітану тарихы түркі тілдерінің шебер майталманынан айырылды. Ол түркі ғылымында өшпес атын, өлмес мұрасын қалдырды» [6] - деп ғалым есімін зор құрметпен еске алады. Ал А.Самойлович «Восток» журналында ғалымның ғылыми мұралары туралы былай дейді: «Ғалымның баспаға ұсынылмаған лингвистикалық және этнографиялық жинақ қоры енді жарияланады деген үміттеміз, оған дейін ғалым мұрасы сенімді жерде сақталынады» [7]. Алайда, ғалымның еңбектері 20-жылдары да, одан кейінгі жылдары да жарық көрмеді. Оған арналған мақалалар жалпылама естелік күйінде жазылып, ғалымның нағыз лингвист, этнограф, нумизмат, саяхатшы, түркі тілдерінің барлық рухани-мәдени өмірін зерттеуші екендігі және ғылыми шығармашылығындағы жетістіктері нақты зерттеліп көрсетілмеді.

1933 ж. және 1943 жылдары Германияда Берлин университетінің профессоры В.Бангтың шәкірті К.Менгес Н.Ф.Катановтың Сібірге және Шығыс Түркістанға жасаған саяхаттарында жинақтаған қолжазбаларын жарыққа шығарды. 1926 жылы ғалымның әйелі Александра Ивановна неміс профессоры Бангқа ғалымның қолжазбаларының бірқатарын беріп жіберген болатын. Бұл еңбек проф. Н.Ф.Катановтың түркітану ғылымындағы орнын айқындады, сонымен қатар ғалымның ірі лингвист және этнограф екеніне бұлжытпас дәлел болды.

«Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабаршысы» журналының 1958 жылғы №5 санында жарық көрген «Н.Ф.Катанов, проф. Казанского университета» атты мақаласында белгілі түркітанушы С.Е.Маловтың Н.Ф.Катанов жайлы ғылыми пікірі берілген. С.Е.Малов ұстазының өнегелі шығармашылық ғұмырына шолу жасайды. Ұзақ жылдар бойы тынбай еңбек етуі арқылы қол жеткізген табыстарын саралай келе, ғалымның «Опыт исследования урянхайского языка» атты еңбегінің құндылығы туралы былайша бағамдайды: «В труде Н.Ф.Катанова по урянхайскому (тувинскому) языку имеется не только грамматический очерк, но и тексты с переводами и словарь. Имеются различные указатели фонетических чередований; сравнение фонетики и лексики урянхайского языка с языком монгольским и проч» [8]. С.Е.Маловтың пікір-пайымдары мен байыпты талдау - тұжырымдары ғалымның түркологиялық мұраларының ғылыми-зерттеу тарихының жаңа бір парағын ашып беріп кетті.

Н.Ф.Катанов және оның түркологиялық мұрасы жайында ой-пікір айту 50-70 жылдардан басталады. Мәселен, 1958 жылы Н.Г.Доможаковтың құрастыруымен шыққан «Н.Ф.Катанов. Материалы и сообщения» кітабында Н.Г.Доможаков «Н.Ф.Катанов», С.Н.Иванов «К характеристике лингвистического наследства Н.Ф.Катанова», К.М.Патачаков «Этнографические материалы в трудах проф. Н.Ф.Катанова», А.Н.Катанова «Из воспоминаний об отце», т.б. мақалаларынан біраз мәліметтер аламыз. К.М.Патачаков ғалымның түркі тілдес халықтардың фольклоры мен этнографиясына аса қызығушылық танытқанын, оның «Образцы народной литературы тюркских племен», «Опыт исследования урянхайского языка», т.б. сүбелі еңбектері кейінгі зерттеушілер үшін құнды мәліметтердің көзі саналатындығын айтады. Жалпы пр.Н.Ф.Катановтың түркітану әлемінде қалам тартпаған саласы кемде–кем. Осы орайда, Н.Г.Доможаков пікіріне сүйенсек, ғалымның түркітану ғылымында қамтыған салалары сан алуан. Бірінші - түркі халықтарының тіл мәселесі, ал екінші - фольклор мен түркі әдебиеті, үшінші – этнография мәселелері. Сондай-ақ автор: «...Сол бір ашаршылық жайлаған қиын-қыстау кезеңде Катанов 8600 томдық құнды кітапханасынан айырылды. 1914 жылы 31 сандық кітап қоры Стамбулға жөнелтілді» [9] ғалым кітапханасының түрік елінің премьер-министрі Хилми Пашаға сатылуы жайында баяндайды.

Профессор Н.Ф.Катанов туралы ең алғаш толымды еңбек жазған ғалым – С.Н.Иванов. Оның «Н.Ф.Катанов (Очерк жизни и деятельности, 1962)» атты зерттеу еңбегінде ғалымның өскен ортасы мен шығармашылық қалыптасу жолы қоғам өмірімен бірлікте алынып, ғылыми мұраларының құндылығын сөз етеді. Ол: «Н.Ф.Катанов түркі тілдерін бірден-бір жетік зерттеуші ретінде түркітану ғылымында ойып орын алады» - деп өз тұжырымын пайымдайды [10].

Ғалымның ғылыми мұрасын игеру, ғылымдағы үлесін атап көрсетуде 1980-2009 жылдары Ресей түркітану ғылымына келген жаңа толқын өкілдері жаңа кезеңді қалыптастырды. Зерттеушілер назарында ғалымның баспа беттеріндегі мақалалары мен мұрағаттағы еңбектері болды. Бұл XIX-XX ғасырдағы Ресей елінің ғылым мен мәдениеті дамуындағы түркітанушының орнын анықтауда және шығармашылық жолындағы көлеңкеде қалып келген этнограф, саяхатшы, фольклор, мұражай ісі, т.б. қырларын ашуға көмектеседі. О.А.Масалова мен Г.Р.Столярова «Коллекции Н.Ф.Катанова в этнографическом музее Казанского университета», В.В.Миндибекова «Н.Ф.Катанов как исследователь фольклора тюркоязычных народов Сибири», Р.М.Валеев «Изучение этнографии тюркоязычных народов» және т.б. А.Каримуллиннің пікірінше, ғалым - тамаша библиограф. Оның «Н.Ф.Катанов – библиограф и книговед /Книга и люди/» атты еңбегінде: «Катанову принадлежит около 900 рецензий – аннотаций – рефератов по восточным книгам и востоковедческим трудам. В его библиографиях, каталогах описаны около 7000 названий книг на русском, восточных, европейских языках» - деп дәлелдеп көрсетеді [11].

Профессор Н.Ф.Катановтың түркологиялық мұралары туралы кеңірек пікірлерді И.Ф.Кокова мен И.Л.Кызласовтың еңбектерінен кездестіреміз. И.Ф.Кокова түркітану ғылымында өзіндік өшпес мұра қалдырған ғұламаның мұрағат қорларындағы еңбектерінің назардан тыс қалып келе жатқандығын сөз етсе, И.Л.Кызласов ғалымның 1885 жылдан 1921 жылға дейінгі еңбектерінің библиографиясын ұсына келе, ғалымды тек оның қыл қаламынан туындаған ғылыми еңбектерді тереңдете зерттегенде ғана толықтай тани алатындығымыз жөнінде ой тастайды. Шынында да, ғалым еңбектерін жан-жақты толыққанды зерттемейінше, тарихтағы орнын тұтас тану мүмкін емес.

Қазіргі таңда ұлы тұлғаның ғылыми мұраларын зерделеп, ғылымға қосқан үлесін айқындау мақсатында ғылыми конференциялар мен халықаралық ғылыми семинарлардың өткізіліп жатқандығын зор қуанышпен айта аламыз. «Катанов оқулары» атты ғылыми конференциялар Н.Ф.Катанов атындағы Хакас Мемлекеттік университетінде 1994 жылдан бастау алып келеді. 1997 жылы Қазан қаласында ғалымның туғанына 135 жылдығына арналған «Катанов оқулары», 2002 жылы 140 жылдығына арналған Абакан, Қазан қалаларында өткізілген халықаралық ғылыми конференциялар және сол жылы Стамбул университетінде халықаралық ғылыми симпозиум, 2005 жылы ғалымның түркітаным ғылымындағы мұраларының зерттелуі бағытында «Н.Ф.Катанов мұрасы: Еуразия түркі тілдес халықтарының тарихы мен мәдениеті» атты халықаралық ғылыми семинарлардың ғалым еңбектерін тануда маңызы зор. Ғалымның түркологиялық мұраларын зерттеуде елеулі үлес қосып жүрген Р.М.Валеев, В.Н.Тугужекова, О.Серткая, Р.Н.Алимов, т.б. зерттеушілердің танымдық мақалаларында тың деректер берілген. Р.М.Валеев ғалымның Санкт-Петербург, Қазан университеті жылдарындағы шығармашылық кезеңдеріне шолу жасай отырып, этнографиялық зерттеулеріне арнайы тоқталады. Ғалымның түркологиялық мұрасы туралы келелі пікірлер түрік елі түркітанушыларының еңбектерінде де көрініс тапқан. Стамбул университетінің пр.О.Ф.Серткая «Н.Ф.Катановты танудағы түрік зерттеушілерінің ортақ көзқарастары» деген мақаласында түрік ғалымдарының Н.Ф.Катановты зерттеудегі еңбектерінің атап көрсетеді.

Түркітану әлемінің тұғыртасын қалап, іргелі еңбектерімен танылған шоқтығы биік профессор Н.Ф.Катановтың жарыққа шыққан немесе қолжазба күйінде қалған хакас, татар, тува, қазақ және т.б. түркі тілдері мен этнографияға, фольклористикаға қатысты зерттеу жұмыстарын саралау өз кезегін күтуде. Н.Ф.Катановты XIX–XX ғг. түркітану ғылымындағы түркі тілдес халықтарды жан-жақты зерттеуге орасан зор еңбек сіңірген бірден- бір түркітанушы екендігін тану, әсіресе қазақ тілі біліміне қосқан үлесін, тигізген пайдасын зерделеу - өзекті мәселенің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 2004.
2. Иванов С.Н. Н.Ф.Катанов (Очерк жизни деятельности).-М.-Л., 1962., 1973. Изд.2-е.
3. Кокова И.Ф. Н.Ф Катанов: Документально –публицистическое эссе.- Абакан, 1993.
4. Н.Ф.Катанов Автобиография и Библиография.//Составитель И.Л.Кызласов. – М., Абакан, 2001
5. Серткая О., Алимов Р . Н.Ф.Катанов..Библиография.- Стамбул, 2002.
6. Гордлевский В.А. Памяти Н.Ф.Катанова.1862-1922//Новый Восток.- 1922.

7. Самойлович А.Н. Памяти Н.Ф.Катанова //Восток.-1922.- Кн.1.-С104-105;

8. Малов С.Е. Н.Ф.Катанов,проф. Казанского университета (1862-1922гг. К 95-летию со дня рождения //Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабаршысы.-1958.№5).

9. Н.Ф.Катанов. Материалы и сообщение. Составитель Н.Г.Доможаков.-Абакан,1958.

10. Иванов С.Н. Н.Ф.Катанов (Очерк жизни деятельности).-М.-Л., 1962., 1973. Изд.2-е.

11. Каримуллин А.Н. Н.Ф.Катанов – билиограф и книговед //Книги и люди: Исследование.Казань, 1985.

12. Н.Ф.Катанов и гуманитарные науки на рубеже веков: Очерки истории российской тюркологии. Казань, 2006.

13. Катановские чтения. Казань, 1998

14. Наследие Н.Ф.Катанова: История и культура тюркских народов Евразии //Доклады и сообщения международного научного семинара// Казань, 2006.

15. Катанов Н.Ф. Автобиография и Библиография.//Составитель И.Л.Кызласов. – М., Абакан, 2001

***

В данной статье расмотрены взгляды ученых-тюркологов на тюркологическое наследие известного ученого Н.Ф.Катанова.

***

This article deals with the different views of scientists to the heritage of well-known turkologist N.F.Katanov.

УДК 811.111:37.026:373.5

Сумкина О. В.
магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова,
специальность: «Иностранный язык:
два иностранных языка»

О ПРОВЕДЕНИИ ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЫ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Условия обучения иностранному языку в средней школе, да и сама жизнь указывают на необходимость создания единой системы обучения и воспитания школьников. В настоящее время у учителя иностранного языка, как никогда прежде, возникает настоятельная потребность осуществлять учебную и воспитательную работу в комплексе.

Иностранный язык как учебный предмет является в этом плане благодатной почвой: разнообразие тем учебника, затрагивающее основные стороны жизни человека в обществе, дает возможность

выдвигать перед учениками большое количество нравственных, этических и других проблем как непосредственно на уроках, так и в процессе ведения воспитательной работы.

Необходимость связывать урочную и внеурочную деятельность школьников диктуется также следующим. Общеизвестно, что на определённой ступени обучения (чаще это бывает в 6-7-х классах) интерес к иностранному языку и уровень мотивации падает. Это обусловлено рядом причин как объективного, так и субъективного характера.

Чтобы уменьшить падение интереса и уровня мотивации, учитель может многое, сделать. Особое место в поддержании высокого уровня мотивации, интереса к иностранному языку занимает внеклассная воспитательная работа по предмету. Многие учителя из опыта знают, что активно проводимая ими внеклассная работа обеспечивает наибольший процент активности учащихся и на уроках, что говорит об интересе к предмету в целом. И это не удивительно, ибо внеклассная работа по иностранному языку даёт возможность ученикам использовать иностранный язык как средство общения; показывает широкие возможности его использования; доказывает необходимость изучения этого предмета. Конечно, не все формы внеклассной работы способствуют этому в одинаковой степени, но в условиях отсутствия языковой среды каждая из них по-своему необходима.

В практике работы школ Казахстана накоплен большой положительный опыт организации внеклассной работы. Однако, ни для кого не является секретом тот факт, что многие учителя иностранных языков, особенно начинающие, не умеют организовывать внеклассную работу на уровне современных требований. У них часто не хватает специальных знаний и профессионально-педагогических умений для проведения тех или иных мероприятий.

Учителя иностранных языков призваны более глубоко, серьезно, вдумчиво реализовывать воспитательные функции своего предмета. Естественно, что воспитание средствами иностранного языка может и должно осуществляться как на уроках, так и с помощью проведения конкурсов и викторин. Наблюдения показывают: чем шире и разнообразнее внеклассные мероприятия школьников, тем эффективнее процесс формирования их идейной убежденности, активной жизненной позиции. В этой связи особую важность приобретает подготовка будущих учителей к проведению

конкурсов и викторин по предмету в школе, которая является важной составной частью методической подготовки будущего учителя иностранного языка.

Воспитательная работа является наиболее трудной областью педагогической деятельности, что обуславливает и трудности в овладении ее методикой. Непосредственный путь выработки умений, необходимых для проведения конкурсов и викторин по иностранному языку, предполагает участие студентов в организации такой работы в период прохождения педагогической практики в школе.

В реализации практической, воспитательной и образовательной целей обучения иностранному языку в средней школе большую роль играет внеклассная работа (викторины, кружки, вечера, конкурсы, олимпиады и т.д.). Методически правильно организованная викторина или конкурс способствует повышению уровня владения устной речью и чтением, развивает интерес к овладению изучаемым языком, формирует положительные мотивы учебно-познавательной деятельности учащихся о социально-экологической, политической и культурной жизни народов мира, оказывает большое воспитывающее влияние на учащихся.

Внеклассная работа по иностранным языкам решает такие задачи:

- усовершенствование знаний, привычек и умений, приобретенных на уроках иностранного языка;
- расширение мировоззрения учеников;
- развитие их творческих способностей, самостоятельности, эстетичных вкусов;
- воспитание любви и уважения к людям своего родного края и страны, язык которой изучается.

Важным фактором успешного выполнения этих задач есть учет психолого-педагогических особенностей обучения иностранным языкам на разных уровнях. Знание свойств личности того или другого возраста дает возможность правильно определить содержание и форму внеклассной деятельности по иностранным языкам.

На среднем уровне (7-9 классы) подростки проявляют большую социальную активность, направленную на усвоение определенных образцов поведения и ценностей, стремятся к восприятию нового, интересного, их память развивается в направлении интеллектуализации, запоминание приобретает целенаправленный

характер, речь становится более управляемым и развитой. Подростки требуют искреннего и серьезного отношения к своим интересам, не любят ограничения своей самостоятельности со стороны взрослых.

На старшем уровне (10-11 классы) ученики стремятся к всестороннему развитию своей личности, углубленного усвоения знаний. В этом возрасте формируется научное мировоззрение, возрастает социальная активность, увеличивается интерес к проблемам человеческих взаимоотношений, увлечения становятся разносторонними, а самооценка своих способностей снижается. Большое значение для юношей приобретает общение со своими сверстниками. Общение для них - неотъемлемая часть их жизни, канал информации и вид деятельности, в процессе которой происходит формирование индивидуального стиля поведения старшеклассников.

Одним из путей формирования будущего учителя-воспитателя является профессиональная направленность конкурсов и викторин на иностранном языке, когда создаются условия для накопления студентами практического опыта организации и проведения внеклассной работы на иностранном языке.

Для целенаправленной организации их самостоятельной деятельности предлагается определенная система заданий, разработанная учителями иностранных языков: например, организация конкурсов на эмблему проведения мероприятия, на выбор лучшего и определение девиза;

- определение вида организуемого мероприятия (конкурсы, лекции, беседы, тематические вечера, день страны изучаемого языка, страноведческая информация и т.д.);

- составление программы сценария мероприятия;

- определение идейной направленности и воспитательного воздействия мероприятия;

- распределение заданий, используя возможности и способности каждого участника и т.д.

Подготавливая самостоятельно конкурсы и викторины, проводимые в стенах школы, анализируя их под руководством преподавателя, студенты-практиканты приобретают первый опыт организации внеклассной работы.

Многие профессиональные качества будущего учителя иностранного языка являются результатом его воспитания в ВУЗе, посредством бесед о жизни и деятельности выдающихся людей прошлого, для которых иностранные языки стали подлинным орудием в профессиональной деятельности. Эти беседы о значении иностранных языков в жизни и деятельности выдающихся людей, как правило, проводятся во время прохождения студентом педагогической практики в средних общеобразовательных школах.

Подводя итоги, можно сказать, что в преподавании иностранного языка внеклассная работа занимает важное место и проводится в соответствии со спецификой предмета. Она решает две главные задачи: во-первых, развитие интереса, углубление знаний, совершенствование навыков и умений по данному предмету; во-вторых, организация свободного времени учащихся с целью их общего развития, нравственного и эстетического воспитания.

Внеурочная и внешкольная работа по иностранному языку решает эти задачи средствами иностранного языка и в соответствии с практическими, общеобразовательными и воспитательными целями и задачами обучения ему в школе.

Она способствует развитию и углублению интереса учащихся к иностранному языку, совершенствованию их практических навыков и умений в нем, расширению их культурного кругозора и общеобразовательного уровня.

Таким образом, к концу своей практики в школе студенты накапливают определенный опыт в подготовке и проведении конкурсов и викторин на внеклассных мероприятиях.

Список использованной литературы:

1. М.В. Ляховицкий, А.А. Миролюбов - Методика обучения иностранным языкам в средней школе, М: Высшая школа,1982

2. Л.З. Якушина- Связь урока и внеурочной работы по иностранному языку, М: Высшая школа,1990

3. Я.М. Колкер, Е.С.Устинова, Т.М. Еналиева - Практическая методика обучения иностранному языку, М: Издательский центр "Академия", 2001

4. З.М.Цветкова - Особенности факультативных занятий для старшеклассников.

5. В.И. Шепелева. Принципы организации внеклассной работы.

***

Сыныптан тыс іс-шараны ұйымдастыру барысында мұғалімнен оқушының қызығушылығының ебін тауып байқау мен бақылауы талап етіледі. Мақаланың тақырыбын таңдауда оқушының оқу материалын игеру және ағылшын тілі бойынша қосымша білімді меңгеріп алу, жеңіл және қызықты әдісті пайдаланудың, сабақтан тыс іс-шараның үлкен маңызы барлығы туралы еңбекте сөз қозғалған.

***

At the organization of out-of-class action from the teacher thin both skilful supervision and studying of interests of pupils, the account of their age and psychological features is required. The theme of article has been chosen recognizing that out-of-class actions have huge value for mastering by schoolboys of a teaching material and mastering by additional knowledge on a foreign language with use of accessible and interesting methods.

ӘОЖ 801.3

Сыздықова Г.О.
ф.ғ.к., доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ВАЛЕНТТІЛІГІ

Қазақ тіліндегі сөз таптары теориясының жалпы мәселелері, оның ішінде сөз таптарының синтагматикалық аспектілері мен ондағы валенттіліктің орнын валенттіліктің тіл деңгейлерімен, тіркесімділікпен арақатынасына байланысты қарастыру тіл ғылымындағы аса маңызды әрі өзекті мәселелердің қатарынан орын алады. Жалпы қазақ тілінің семантикасы, сөз таптарының арасындағы тіркесімділік, мағыналық үйлесімділік және валенттілік қатынас туралы бірқатар маңызды мәселелер ғалым М. Оразовтың зерттеуінде жан-жақты қарастырылып, зерттеуші етістік сөз табы мен қалып етістіктерінің семантикалық сипатын анықтауда валенттілік пен тіркесімділік, сөз таптарының валенттілік байланыстағы актант сөзге қатысы, т.б. өзекті мәселелер бойынша нақты тұжырымдар жасады.

Тіл бірліктерін валенттілік теориясы тұрғысынан зерттеу бағытына сәйкес қазіргі кезде сөз таптарының теориясы мен әдістемесіне қатысты зерттеулерде де сөз таптарының валенттілік сипаты зерттеу нысанына алынып жүр. Оған М.Б.Әлиева, Д.А.Қарағойшиева, Н.Ж.Құрманова, Б.Әбдіғалиева, т.б ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Мәселен, Д.А.Қарағойшиева «Етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі (кес(у) – schneiden етістіктер материалы бойынша)» (Алматы, 2005) деп аталатын зерттеу жұмысында қазақ тіліндегі *кесу* етістігін неміс тіліндегі балама етістікпен салғастыра талдау негізінде аталған етістіктердің семантикалық және синтаксистік табиғатын, валенттілік қолданыстағы ұқсастықтары мен ерекшеліктерін валенттілік теориясы тұрғысынан анықтайды. Ғалым «етістіктің валенттілігі дегеніміз - оның синтаксистік қасиеті, яғни етістіктің айналасына түрлі лексика-семантикалық топтағы сөздердің синтаксемалық жағынан топтасуы» [1,6] деп, *кесу* мағынасындағы етістіктердің валенттілігіндегі актанттардың *субъект, объект, инструмент, орын, нәтиже* тәрізді бес түрін бөліп көрсетеді.

Сөз таптарының валенттілігі грамматикалық және лексикалық семантика тұрғысынан қарастырылады. Валенттіліктің сөз таптарына қатысы мәселесінде, ғалымдар көбінесе етістіктің валенттілігі туралы сөз етеді. Соның негізінде валенттілік құбылысы етістік ұғымымен байланысты тек етістіктің грамматикалық белгілері, оның басқа сөз таптарымен арақатынасындағы валенттілік құрылымы тұрғысындағы сипатымен шектеледі. Соған қарамастан бұл бағыттағы зерттеулерде сөз таптарының валенттілігі бойынша нақты нәтижелерге қол жеткізілді.

Валенттіліктің жалпы сөз таптарының жүйесінде зат есім, сын есім және үстеу сөздерге қатысы ғалым Ч.К. Найманованың «Әртүрлі жүйелі тілдердегі валенттілік пен тіркесімділіктің лингвистикалық сипаты» (Бішкек, 2006.) зерттеуінде ағылшын, орыс, қырғыз тілдері негізінде жан жақты қарастырылып, аталған сөз таптарының сөз тіркесі және сөйлем деңгейіндегі валенттілігі мен тіркесімділігінің тіл теориясы үшін бірқатар маңызды мәселелері анықталады. Ғалым «валенттіліктің жалпы сөз таптарындағы көрінісі, сөз таптарының валенттілік қабілеті, валенттіліктің тіл деңгейлеріндегі сипаты, т.с.с. мәселелер бойынша қазіргі кезге дейін лингвистер арасында ортақ пікірдің жоқтығына»[2,19] назар аудара отырып, валенттіліктің сөздердің барлық негізгі лексика-грамматикалық топтарына, яғни зат есім, сын есім, үстеу және етістікке тән болатындығын атап көрсетеді.

Сөз таптарының валенттілік қатынасы, валенттілік байланыстағы құрылымы мен қызметі, т.б. мәселелер қазақ тіл білімінде кеңірек зерттеуді қажет етеді. Соған сәйкес сөз таптарының семантикалық валенттілігін де тіл жүйесінде бір сөз табының басқа сөз таптарымен синтагмалық байланысы негізінде қарастыру қажет.

Сөз табының басқа сөз таптарымен тіркесімділігі тілдің белгілі бір заңдылықтарына сәйкес болады. Сол заңдылықтар арқылы басқа сөз таптарымен қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір сөз табының өзіндік қасиеттері анықталады. Сол қасиеттері мен өзіндік белгілерінің жиынтығы негізінде сөз таптары валенттілік сипатқа ие болады. Тіл білімінде сөз таптарының мұндай қасиеттері сол сөз табына тән бірқатар құрылымдар мен олардың орналасу тәртібі арқылы сипатталады. Сөз таптары қасиеттерінің жиынтығы ретінде танылатын валенттілік сөйлеу үдерісінде олардың белгілі бір үлгілер арқылы қалыптасқан тіркесімділігі, сондай-ақ сол

үлгілердің тіркесімі мен олардың сөйлеу тізбегіндегі жіктелу заңдылықтары негізінде анықталады. Сөз таптарының семантикалық валенттілігін анықтауда сөз таптары қатарындағы сөздердің мағынасы мен формасы негізге алынады. М. Оразов «сөйлем құрамына енген сөздер ... әрі грамматикалық категориялар арқылы байланысып белгілі бір грамматикалық формада тіркессе, әрі байланысқа түскен сөздер семантикалық жағынан да байланысады. Егер бұл екі байланыстың біреуі жоқ болса, не сөйлемдегі айтылатын ой толық жеткізілмейді, не мүлде түсініксіз бір нәрсе болып шығады» [3,194] деп, сөйлемдегі ойдың толық әрі түсінікті болуын ондағы сөздердің мағыналық және формалық жағынан өзара тығыз байланысымен түсіндіреді. Соның негізінде сөз таптарының семантикалық валенттілігін анықтауда сөздің мағынасы мен грамматикалық формасына, олардың сөйлемдегі байланысына баса назар аударады.

Сөз таптарының семантикалық валенттілігі сөз таптары құрамындағы сөздердің синтаксистік валенттілігін алдын ала белгілейді. Соның негізінде сөз таптары құрамындағы сөздер басқа сөз таптары қатарындағы белгілі бір сөздермен валенттілік байланысқа түседі. Әрине, семантикалық және синтаксистік валенттіліктердің арасындағы байланыс қаншалықты тығыз болғанымен, олар бір-бірін толық сипаттай алмайды. Бұл олардың арасындағы өзіндік ерекшеліктерді анықтауға негіз болады. Атап айтқанда, синтаксистік валенттілік сөз таптарының белгілі бір тобындағы сөздердің сол немесе басқа сөз таптары тобындағы сөздермен байланысу қабілеті ретінде қарастырылса, семантикалық валенттілік сөздердің белгілі бір семантикалық белгілерімен контексте оларды қоршаған басқа сөздермен семантикалық үйлесімділігі мен уәжділігі негізінде қолданылу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Валенттілік байланысты сөз таптары жүйесінде қарастыруда сөздерді таптастыру қағидаттары мен сөз таптарының тіркесімділік сипаты басты назарға алынады. Белгілі бір сөз табының семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері толығымен ескерілген жағдайда ғана олардың жалпы сипаты мен қасиеттерін жан-жақты анықтауға болады. Ч.К. Найманова сөздерді таптастырудың семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілерімен қатар валенттілі-тіркесімділік белгісін де таптастыру қағидатының төртінші түрі ретінде қарастыруды ұсынады. Ғалымның тұжырымдауынша, «сөз таптарының өзіне тән

модельдер мен құрылымы арқылы басқа сөз таптарымен әлеуетті тіркесімділігі, сондай-ақ осы қасиеттері мен ережелерінің сөйлеуде іске асуы, өзектелуі және олардың сөйлеу тізбегіндегі бөліну заңдылықтарын анықтау валенттілі-құрылымдық белгімен сипатталады» [2,13]. Бұл тұжырым, яғни сөз таптарының валенттілі-тіркесімділік белгілерін таптастырудың төртінші түрі ретінде алу қазақ тіліндегі сөз таптарының валенттілік құрылымы үшін де аса маңызды.

Сөз таптарының синтагматикалық қарым-қатынасындағы валенттілік байланысы олардың тіркесімділік мүмкіндіктері негізінде жүзеге асырылады. Кез келген сөз немесе сөз табы тіл жүйесінде, оның ішінде сөйлем мен сөйлеу үдерісінде басқа сөз не сөз таптарымен еркін тіркесімділікке түспейді. Белгілі бір сөздер көп жағдайда нақты бір лексикалық бірліктермен ғана қолданылса, басқа сөздермен мүлдем тіркеспеуі де мүмкін. М. Оразов: «...валенттілік қатынасқа түскен өзекті сөз бен актанттардың арақатынасы барлық кезде бірізді бола бермейді. Салыстырыңыз: *ит үреді, жігіт үйленеді, түйе боздайды* т.б...» [3,201] деп, *үру, үйлену, боздау* тәрізді етістіктердің мағыналық үйлесімділігі жағынан кез келген сөзбен тура мағынасында тіркесімге түспейтінін сөз таптары құрамындағы сөздердің арасындағы мағыналық үйлесімділіктің сәйкестігі немесе сәйкессіздігімен байланысты түсіндіреді. Сөз таптарының мұндай жағдайдағы қарым-қатынасы бірдей сипатта болмайды. Бірінші жағдай, яғни сөздің белгілі бір лексикалық бірліктермен қолданылуы оны лексикалық парадигманың мүшесі ретінде қарастыруға негіз болады. Ал кейбір лексикалық бірліктермен мүлдем тіркеспеуі жағдайында сөз белгілі бір тіркесімділік әлеуетінің түйіні ретінде валенттілік сипатқа ие болады.

Сөз таптарының валенттілігі – олардың тілдің бір сөз табының басқа сөз таптарымен байланысу заңдылықтарына сәйкес анықталатын қасиеттерінің жиынтығы. Сөз таптарының тіркесімділік қасиеттері әрбір сөз табына тән құрылымдар мен олардың орналасу тәртібі арқылы сипатталады. Соның негізінде сөз байланыстарының сандық шектелуі мен сөздердің семантикалық үйлесімділігінің сапалық шектелуінің ара жігі айқындалады. Сөз байланыстарының сандық шектелуі валенттілік теориясымен, ал олардың арасындағы семантикалық үйлесімділіктің сапалық шектелуі тіркесімділік құбылысымен түсіндіріледі.

Қазақ тіліндегі сөз таптарының семантикалық валенттілігі сөз таптарының лексикалық тіркесімділігіндегі грамматикалық факторлардың негізінде ең алдымен сөз таптары құрылымдарының семантикалық қарым-қатынасынан көрінеді. Олардың арасындағы синтаксистік және лексикалық тіркесімділіктің тығыз байланысы сөз таптарының валенттілігін жүзеге асырады.

Сөз таптарының арасындағы семантикалық және грамматикалық сәйкестіктер олардың семантикалық валенттілігі мен тіркесімділігін грамматикалық, лексикалық және семантикалық факторлардың өзара бірлігі негізінде анықтайды. Сөз валенттілігі үшін бұл факторлар - аса маңызды әрі қажет. Оларды бір-бірінен бөліп қарауға немесе сөз таптарының валенттілігінде тек біреуін ғана негіз етіп алуға болмайды. Грамматикалық фактор сөздің белгілі бір лексика-грамматикалық категорияға (бір сөз табына.- Г.С.) енуімен, ал лексикалық фактор сол сөз табының басқа сөз табындағы семантикалық ұқсастығы бар сөздермен белгілі бір топқа бірігуімен анықталады. Семантикалық фактордың әсері әрбір сөздің өзіне тән жекелеген семантикалық ерекшеліктерімен сипатталады. Жалпы алғанда, сөз таптарының категориялық сипаты сөздің валенттілік және тіркесімділік қасиеттеріне белгілі бір дәрежеде ықпал етеді.

Семантикалық валенттілігі жағынан етістіктердің валенттілік сипаты анағұрлым кең. Есім сөз таптарымен салыстырғанда, етістіктердің валенттілік әлеуетінің кеңдігін аталған сөз табының сөйлемді ұйымдастырудағы белсенділігімен байланыстыруға болады. М. Оразов: «Егер түркі тілдеріндегі қай сөз табының баяндауыш болатындығы есепке алынса, онда ешқандай сөз табы етістіктің алдына түсе алмаған болар еді» [3,193] деген пікірін негізге алсақ, сөз таптарының валенттілігінде де есім сөз таптары «етістіктің алдына түсе алмайды».

Есім сөз таптарының ішінде зат есімдер мен сын есімдер де синтагматикалық қатынаста семантикалық валенттілігімен ерекшеленеді. Жалпы валенттілік теориясындағы өзекті мәселелердің бірі есім сөз таптарының валенттілік құрылымы мен түрлерін ғылыми тұрғыда кеңірек зерттеу болып табылады. Бұған «шетел тілшілері болсын, совет тілшілері болсын, сөздердің валенттілік қасиетін анықтау үшін өздерінің пікіріне дәлел ретінде етістіктерді ғана алады да, есім сөздерге жол-жөнекей тоқталады» [3,193] деген пікір дәлел бола алады. Сондықтан, қазақ тіліндегі семантикалық валенттіліктің теориялық негіздері есім сөз

таптарының валенттілік құрылымын, валенттілік байланыстағы орны мен қызметін зерттеу нәтижесінде анықталады.

Сөз таптары жүйесінде зат есімдер, етістіктермен бірдей деңгейде болмаса да, басқа сөз таптарымен валенттілік қатынасқа түседі. Зат есімдердің валенттілік құрылымында сын есім, сан есім, есімдіктер актант сөз қызметінде қолданылады. Синтагманың грамматикалық және лексикалық мағынаға бірдей сүйенетіндігін ескерсек, зат есімдер грамматикалық жағынан валенттілік құрылымдағы өзекті сөз қызметінде өзіне бағыныңқы сөздің (актант) белгілі бір грамматикалық формада тұруын қажет етсе, семантикалық тұрғыдан өзімен тіркесімділік құрайтын сөзбен мағыналық үйлесімділіктің болуын талап етеді. Мысалы: *самал жел, қоңыр жел, салқын жел, қатты жел* тіркестеріндегі *жел* зат есімі семасының бағыныңқы сыңардағы сөздердің семаларымен мағыналық сабақтастығы олардың арасындағы валенттілік қатынасқа негіз болып тұр. Зат есімдердің валенттілік сипаты етістіктерден біршама төмен. Соған қарамастан сөз таптарының арасында зат есімдер мен етістіктердің валенттілік құрылымдағы өзекті сөздің қызметінде жұмсалу қабілеті олардың валенттілік байланыстағы белсенділігін танытады. Бұл сөз таптарының валенттілік құрылымдағы өзекті сөз ретіндегі тіркесімділігі сөз топтары деңгейінде шектелмейді.

Сөз таптарының ішінде сын есімдер де валенттілік құрылымда өзекті сөз ретінде басқа сөздермен семантикалық валенттілік байланыста болады. Сын есімдердің валенттілік байланыстағы сыңарларымен семантикалық жағынан сәйкестігі олардың семантикалық валенттілігінің басты негізі болып табылады.

Қазақ тіліндегі семантикалық валенттіліктің сипаты сөз таптарының сөз тіркесі деңгейіндегі өзара тіркесімділігі негізінде түрліше анықталады. Соның негізінде семантикалық валенттіліктің тіл жүйесінде, оның ішінде сөз таптарының валенттілік байланысында бірдей сипатта болмайтындығын тұжырымдауға болады.

Сөз таптарының семантикалық валенттілігінде тіл нормасының да өзіндік орны бар. Кез келген сөздің басқа сөздермен мағыналық үйлесімділік негізінде байланысуы тіл нормасымен тікелей байланыста жүзеге асырылады. М. Оразовтың «...*іш* пен *же* етістіктері қоректенуді білдіреді. Бірақ қазақ тілінің нормасы бойынша *нанды ішті, суды жеді* тіркесі қолданылмайды. *Іш* те, *же* де сабақты етістіктер, сондықтан олардың табыс септікті тіркеп

қолданылуы заңды» [3,194] деген пікірі семантикалық сипаты жағынан бір тақырыптық топқа кіретін (жоғарыда келтірілген етістіктер қоректену ұғымын білдіретін тақырыптық топқа жатады.- Г.С.) сөздердің басқа сөздермен тіркесу не тіркеспеуі тіл нормасының заңдылықтарынан тыс қала алмайтындығын көрсетеді. Норма – тілдің «туа біткен» қасиеттерінің бірі іспетті. Ол белгілі бір реттілік, жүйелілік құбылыс ретінде ауызекі сөйлеу тіліне де («халықтық тілге» де), әдеби тілдің ауызша қолданысына да, жазба тілге де тән [4,45]. Тіл нормасына тән жүйелілік пен реттілік тілдің барлық деңгейіндегі бірліктердің қолданысында орын алады. Солардың ішінде сөздердің тіркесімділігі де тілдік нормамен реттеледі. Тіл бірліктерінің жүйелі түрде белгілі бір реттілікпен қолданылуы сол қолданыстарға негіз болатын бірліктердің іріктелуі барысында жүзеге асырылады. Тілдік норма тіл білімінің барлық саласында көрініс табатындығы белгілі. Соның ішінде лексикалық нормалар да лексикалық бірліктердің арасындағы мағыналық байланыспен сипатталады. Р. Сыздық «...норманың күші, яғни қатаң сақталуға тиіс тұстары тілдің барлық қаттауында бірдей емес. Айталық, қазақ тілінде орфографиялық, грамматикалық, пунктуациялық нормалар (ережелер) қатаң сақталады, ал сөздерді таңдауда, жұмсауда норма заңдылықтарына біршама еркіндеу қараушылық байқалады» [4,53] деп, норманың лексика саласында сөздердің тіркесу тәртібінде қатаң ұстану қажеттігін айтады. Айталық, кейбір есім сөздер, етістіктер, көмекші есімдер тек қана немесе көбінесе жағымсыз мағына беретін сәттерде, енді біреулері жағымды мағына беруде тіркеседі: мысалы, *арқасында* көмекші есімі тек жағымды мағынада айтылатын тұста келеді: *табыстың арқасында, денсаулықтың арқасында, байлықтың арқасында,* ал *кемшіліктің, шығынның, сәтсіздіктің арқасында, науқастың арқасында, қайыршылықтың, кедейліктің, бейшаралықтың арқасында* деп айтылмайды [4,53]. Берілген мысалдардағы негізгі сөздердің көмекші сөзбен тіркесу я тіркеспеуін олардың мағыналық жағынан үйлесу немесе үйлеспеуімен байланысты түсіндіруге болады. Ал тіркесімділіктегі сөздердің валенттілік байланысы олардың мағыналық үйлесімділігі арқылы анықталады. Мағыналық жағынан сәйкестік, үйлесімділік болған жағдайда ғана сөздердің валенттілік құрылымы қалыптасады. Бұдан семантикалық валенттілік үшін мағыналық үйлесімділікті міндетті әрі шартты деп тұжырымдауға болады.

Валенттілік қасиеті сөз таптарының негізгі лексика-грамматикалық топтарының барлығына тән болып келеді. Олардың сөз таптары жүйесіндегі айырмашылығы көріну деңгейімен байланысты анықталады. Мәселен, сөз таптарының арасында валенттілік қатынасы жағынан етістіктер бірінші сатыда, зат есімдер мен сын есімдер және т.б. сөз таптары екінші сатыда тұрады. Сөз таптарының валенттілік байланысының мұндай иерархиясы олардың сөйлемдегі орнына байланысты анықталады. Басқа сөз таптарымен салыстырғанда, етістіктер сөйлемнің предикаттық негізі болса, зат есім, сын есімдер субъектілік және объектілік байланыс қызметінде қолданылады.

Бірқатар зерттеушілер сияқты, Ғ. Хасанов та семантикалық валенттілікті «етістіктің басқа бірліктермен мағыналы байланысы» деп түсіндірсе [5,214], Д.А. Қарағойшиева етістіктің валенттілікте басыңқы сөз ретінде жұмсалуын «оның айналасына мейлінше көп сөздерді жалғап алу қабілетімен» байланыстырады[1,8]. Бұл тұжырымдардан семантикалық валенттіліктің сөз таптарымен арақатынасы мәселесінің көп жағдайда етістікпен байланысты түсіндірілетіні көрінеді. Сондықтан етістіктен басқа сөз таптары да, етістікпен тең дәрежеде болмаса да, белгілі бір деңгейде өзара валенттілік сипатымен ерекшеленеді. Валенттіліктің етістік сөз табына қатысты түсіндірілуі, етістіктің валенттілік құрылымның негізі ретінде танылуы валенттілік құбылысының етістік семантикасымен байланысты қалыптасу кезеңіне қатысты.

Сөз таптарының валенттілік сипатында олардың тіркесімділік құрамындағы грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері, яғни семантикалық валенттіліктері синтаксистік валенттілікпен өзара тығыз бірлікте қарастырылады. Жалпы сөздердің валенттілік сипаты ең алдымен олардың белгілі бір сөз табына тән, сол сөз табының құрамына кіруімен белгіленеді. Сөз таптарының құрамындағы сөздердің валенттілігі жалпылық сипатта немесе сөз табының белгілі бір тобына ғана тән болуы мүмкін.

Сонымен қазақ тіліндегі сөз таптары өзара лексика-семантикалық, грамматикалық белгілерімен қатар валенттілі-тіркесімділігі тұрғысынан да өзара ерекшеленеді. Сөз таптарының валенттілік құрылымын олардың тіркесімділік сипатымен байланыстыра зерттеу нәтижесі валенттілік көлемін сөз таптары арқылы алдын ала белгілеуге мүмкіндік береді. Сондықтан сөз таптарының семантикалық валенттілігі сөз таптары құрамындағы

әрбір сөздің өзіне тән жеке семантикалық ерекшеліктері арқылы анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қарағойшиева Д.А. Етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі (кес(у) – schneiden етістіктер материалы бойынша). Автореферат.-Алматы,2005.

2. Найманова Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках.-Бишкек,2006.

3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы.-Алматы:Рауан,1991.

4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы.-Астана:Елорда,2001.

5. Хасанов Ғ. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. Докт. дисс. қолжазбасы.-Алматы,2009.

***

Общие проблемы теории частей речи, особенности синтагматических отношений и валентности частей речи являются одним из актуальных вопросов языкознаний. В статье рассматриваются семантическая валентность частей речи, отношение принципов классификаций частей речи к валентности.

***

General problems of parts of speech tneory, peculiarities of syntagmatic relations and parts of speech valency are one the actual issues of linguistics. Semantic parts of speech valency, relations of principles of parts of speech classifications to valency are considered in this article.

ӘОЖ 821.512.122-1:82.09

Үсенова А.Ә.

МАҒЖАН МЕН СӘКЕН ӨЛЕҢДЕРІ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Абай мен Шәкәрімнен кейін өлең құрылымындағы жаңа леп ақындар Мағжан мен Сәкен шығармашылығынан, олардың төңірегіне топтасқан ақындар тобынан көрінеді. Бұл кезең - қазақ тарихы мен қоғамындағы бетбұрыс кезеңдері. Ол туралы жазушы Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы» атты мақаласында мынадай жолдар беріледі: «1905 жылғы өзгерістен былай қазақтың қамын ойлаймын деген азаматтар ұлт мұңын сөйлеп, ұлт мәселесін қолға ала бастады...Қазақтың жақсы болам деген жасы ұлтшылдық сезіміне жабысуға айналды. Міне, сол жастың біріне Мағжан да қосылды» [1,405]. «Большевиктер билік басына келіп, орыс отаршылдығының кеңестік кезеңі кіргеннен кейін қазақтың

профессионал ақындарының шығармашылығында утопияның үш түрі байқалды. Біріншісі - алашшыл, сол күннің сергелдең, сандалма күйінен таяныш-тыншу таппай, аталар рухын аңсаған ұлттық-романтикалық утопия.» «Екіншісі - төңкерісшіл, басы ортағасырлық иудео-христиандық дінбұзарлықта, берісі француз утопистерінің социалистік идеяларында жатқан, Еуропадан орыс ойшылдарының еңбектері арқылы «экспортталып» келген коммунистік утопия /қазақ кеңес поэзиясының өкілдері/» [2,238]. Осы екі түрлі утопияның рухани көшбасшылары Мағжан мен Сәкен қазақ қоғамының оянып, өнер-білімге қадам басқан шақта өзіндік және шығармашылық өмірлерін жасады. Екеуінің шығармашылық сапары аласапыран заман ағымына ілесе отырып, бір-бірімен сабақтастықта, әрі қайшылықта өрбіді. Екі ақын шығармашылығындағы тақырыптық желістер бір болғанмен, идеялық сарындар арасында айырмашылық болғаны белгілі. Жас ақындардың шығармаларындағы тақырыптық-идеялық үндестіктер шығармашылық келбеті қалыптасып, толысқан шақтарында ақындардың жолдары алыстап, өлеңнің тақырыптық-идеялық, ішкі мазмұндық өрісіндегі жік тереңдей түседі. Мағжан Жүсіпбек сөзімен айтқанда, Сәкеннің «Азия» сынды Мағжанмен рухани үндестікте жазылған өлеңінің кеңестік қоғамда өз бағасын алмауы, ол қоғамның ақын туралы толыққанды пікір қалыптастырып, оның шығармашылық тұлғасын өз биігінде таныта алмауы, объективті бағалай алмауы қаламгерге жасалған қиянат екендігі анық. Кеңестік қоғам ақын шығармаларынан өзі көргісі келгенді ғана көріп, ақын туралы өз шындығын ғана жасаған. Сондықтан Сәкен туралы ақиқат енді айтылуы тиіс. Дегенмен, ақынның жаңа заманды кеңестік қоғамға үлкен үміт артқанын жоққа шығаруға болмайды.: « Қазан төңкерісіне арнап поэма жазу – Сәкеннің көптен бергі арманы... Бұл шығарма төңкерістің дауылындай қуатты болуы тиіс. Әдеттегі өрнектердің ешқайсысы жарамайды бұл тақырыпты жырлауға. Жаңа өрнек, жаңа мақам, жаңа леп табуына керек» [3,373] деген Сәкентанушы ғалым Т.Кәкішевтің пікірінше, ел үмітіндей болған жаңа өзгерістер ақын жанын толқытып, дәуір үніне, үн қосып, оның шындығын сөзбен ғана емес, әуенмен, өзіне сай мәнермен дамытуға күш салды.

Екі ақын да романтикалық сарындағы әдебиетті толғады. Ол заңды да, қоғамдық ұлы өзгерістер екі ақын жүрегіне қанат байлап, көкке самғатқаны белгілі. Екеуі де халық үшін үлкен өзгерісті сезініп, ел үшін арайлап жаңа атқан таңды шабыттана жырлауға

кірісті. «Әлеуметтің, өз табының қатарға кіріп, ер жеткені кейін қалып, кері кеткені өзгеден гөрі ақынға артығырақ батады, ақынның жүрегі өзгеден көрі көбірек толқиды, көбірек толғанады» [1, 402].

Бұл ақындардың қазақ өлең құрылымын дамытудағы жолдары Абай өрнектері мен орыс әдебиетінің әсері арқылы көрінді. «Мағжан – қазақ өлеңінде Абайдан кейін үбірлі өзгеріс әкелген ірі реформатор ақын.» «Алайда, ол Абай стилін жасытып, ізіне түспеді. Реалист Абаймен жарыспады да. Мағжан өлеңге романтикалық өң берді» [4,85] деген ғалым Б.Кәрібаеваның байламдары Мағжанның ғана емес, Сәкеннің де шығармашылығына қатысы бар. Өлең құрылымындағы жаңа өрнектердің ішінде Абай өлшемдеріне көбірек жүгініп, оның поэзиялық дәстүрін жаңғыртуда Мағжанның үлесі зор. Абай алтыаяғының төрт буынды құрылымына «Жұмбақ», «Шылым», «Александр Блок», «Бесік жыры» «Көңілді ашар», «Төгілген шашы», «Балалық шақ», «Сүйгенім анық» сынды өлеңдерінде еш өзгеріссіз қолданылса, «Толқын», «Сүйемін», «Көкшетау», «Хор сипатты қарындас», «Г-ге» «Қысқы жолда», «Жазғы жолда», «Төбет», «Бостандық», «Жазғы түнде», «Ақ қала», «Толқындап ойнап», «Тілегім», «Айда атыңды, Сәрсенбай», «Жиіленді қара орман», «Жылқышы» сияқты өлеңдерінде Абай алтыаяғының қысқа тармақтарына өзгеріс енгізе отырып, өлеңдердің ұйқас сабақтастығы 1-2, 4-5, 3-6 тармақтарының өзара ұйқас реті сақталады. «Өлең» атты өлеңі сегізаяқ құрылымының ырғақ кестесімен өзгеріссіз түзілсе, «Гүлсімге», «От», «Мені де, өлім, әлдиле» атты өлеңдерінде Абайдың сегізаяғының қысқа тармақтары ырғақтық-интонациялық өзгерістерге ұшырап қолданылады.

Жұмақтағы жібек желден
Мәңгі жайнап тұрған гүлден
Жаратылған әйел сұлу!
Тұрмыс деген бір тұзаққа,
Азға емес, тым ұзаққа
Кез болыпты- ішіпті у.
Әйел атын Гүлсім дейді,
Тұрмыс атын тылсым дейді [1,48].

Абайдың алты аяқ, сегіз аяқ сынды кестелерін өзгертіп немесе өзгертпей қолдану осы кезең әдебиетіне кең жайылған құбылыс болды. Бұл жағдай - Абай өрнектерінің қазақ поэзиясы топырағына

терең тамыр жіберіп дәстүрлі ырғақтық құрылымдармен қатар кең қолдау тапқандығының айғағы. Мағжан бұл кестелердің мүмкіндігін тіпті кеңейтіп өлең сынды шағын жанрларды ғана емес, «Өтірік ертегі», «Жүсіп хан» сынды поэмаларын осы ырғақтық-интонациялық құрылымдармен кестелеу арқылы эпикалық күрделі жанрлардың жүгін де көтере білетін өміршеңдігін байқатты.

Мағжан өлеңдерінің құрылымдық негізі ретінде дәстүрлі өлшемдер мен Абай өлеңдерінің үлесі басым. Сәкен де өз өлеңдерінің құрылымдық негізі ретінде оларды салған өрнектерді айналып өтпеді. Академик З.Ахметов «Казахское стихосложение» еңбегінде Сәкен шығармашылығындағы Абай өрнектерінің орнын айқындап берген-ді. «Применяя абаевский размер, Сейфуллин как поэт-новатор остро ощущал новизну его поэтической формы. В ритмическом строе этого размера Сейфуллин создал шестистрочный стих, представляющий собой усеченный «Сегіз аяқ»:

Аққу құс сөйлеп.
Саңқылдап күйлеп,
Сыбырлап сүйіп жалынды;
Айналып билеп,
Ойнады билеп
Балқытып менің жанымды

Подобные опыты поэта-экспериментатора вводили его в творческую лабораторию Абая, помогали уяснить особенности работы последнего над стихом. «Сегізаяқ» Абая и другие его размеры были важны для Сейфуллина не только сами по себе, но и тем, что в них ярко проявилось стремление классика казахской литературы разнообразнее применить в поэтических произведениях выразительные возможности языка народа. В новых созданных им стихотворных формах Сейфуллин творчески продолжал выработанные Абаем художественные приемы» [5,408].

Сондай-ақ зерттеуші ақынның «Далада», «Аққу» өлеңдерінде Абай алтыаяғының тармақтардың ұйқасу позициясына өзгеріс енгізгендігін, яғни төл үлгісіндегі 1-2, 4+5 төрт буынды тармақтарды өзара, жеті буынды 3-6 ұзын тармақтарды өзара ұқсастырмай, 1-2-3 тармақтар өзара, 4-5-6 тармақтар өзара өзге дыбыстық үндестікте болатындығын және «Совет баласы» өлеңінде алты аяқтың ырғақтық негізі болып табылатын 4-7 буынды өлшемдердің қысқа буынды тармақтарының санын үшке дейін жеткізеді, Абай өрнегіндегі өзара ұйқасатын екі қысқа

буынды тармақтар Сәкен өлеңінде үш, төрт буынды тармақтық кесте түзеді.

Сәкен де Абай өлең өрнектерін дәл қайталамай ырғақтық-интонациялық өрісін жаңартты. Абай өрнектерінің бай мүмкіндігін шеберлікпен аша білді. Абайдың өлең құрылымындағы дәстүрін Абай жолымен, Абай әдіс-тәсілдерімен жалғастырды.

Сәкен өз өлеңдерінде өз қоғамын сипаттап айтып қана қоймай, әуенін тыңдатып, өз дәуірінің суреттегідей жансыз бейнесін емес, көз алдында өтіп жатқандай, көру, сезу, тыңдау сияқты сезім түйсіктеріне әсер етіп, барынша шынайы көрсету үшін ырғақтық-интонациялық динамикасын сақтауды мақсат тұтты. Сондықтан ақынның жаңа құрылымдық кестелері тақырыптық-идеялық сапасы тың шығармаларында қаланады. «Итак, несомненно, что новаторство в поэтическом искусстве следует искать прежде всего новом содержании» [5,119] деген ғалым пікірі Сәкен шығармашылығындағы мазмұн мен түр сабақтастығының біртұтастығын меңзейді. Ақынның «Көкшетау», «Аққудың айырылысуы» атты лирикалық поэмалары дәстүрлі жыр үлгісі мен қара өлең үлгісіне негізделсе, «Альбатрос», «Социалистан», «Қызыл ат» ақын дәуірінің жаңа лебі болып енген тарихи-саяси бетбұрыс арқау болған поэмалары жаңа интонацияға құрылып, соны әуен, тың өрнек әкеледі.

Социалдық
Соғыс сайман,
Серт: «үдеген
Бәстен тайман!..»
Біздің завод-
Қызу майдан
Алмас құрыш шыңдаған [6,30]

Маяковскийдің баспалдақтарының әсерінен туындаған жаңа өрнек негізі - дәстүрлі 7-8 буынды өлшемдер. Баспалдақтар ретінде қаланған төрт буынды тармақтар сегізбуынды өлшемнің 4+4 өрнегі. Шалыс ұйқасқа құрылған алты тармақты 4+3 жеті буынды өлшемнің өрнегіне құрылған өзара ұйқасатын тармақтармен тиянақталып отырады. «Сәкен эпика саласында да айшықты ізін қалдырып кетті. Соның ең ірісі де, өнегелісі де - «Советстан». Өлең мазмұны қазір қабылдана қоймағанмен, ақындық жаңалығы, қазақ өлеңіне қосқан өлшемдері мен мақамдары қазіргі поэзиямызда сайрап жатыр» [7,117] деген зерттеуші пікірі қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүрлі өлшемдердің интонацияны

құнарландырып, эмоционалдық мазмұнын табу үшін тармақтарға тасымалданатын аса кең жайылған құбылысты меңзеп отыр. Қазіргі қазақ ақындары дербес он бір буынды немесе одан көп буынды өлшемдерді екі немесе бірнеше тармақтарға тасымалдау арқылы әрбір сөзге логикалық немесе эмоционалдық екпін түсіре отырып, өлеңнің интонациялық жүйесін мазмұнға сай түрлендіреді. Бұл құбылыстың басы Абайдың «Сен мені не етесің?» деген өлеңі болғанмен, Сәкен оны дамытып, поэзияда жаппай үрдіс алып, берік орнығу мүмкіндігін ашты.

Мағжан да, Сәкен де өлеңнің шынайылығына, сөзбен сырттай сипаттамай оның бейнесін сөз арқылы салуға ұмтылған. Бұл ниет Мағжанның «Толқын», «Шолпы», «Қысқы жолда», «Жазғы жолда», «Мені де, өлім, әлдиле» өлеңдерінен Сәкеннің аталған поэмаларынан көрінеді. Ақындар идеялық тұрғыда ғана емес, формалық сапа тұрғысынан да екіге жіктелді. «Сәкенде жел - бостандықтың хабаршысы, ал Мағжанда жел - жасын төгіп жылап, өлім күйін тербетуші. Демек, революцияның алғашқы жылдарындағы романтиканың өзі жалпылама көрініс берген жоқ, ақындардың дүние тануына, өмірге көзқарасына қарай бір-біріне қарама-қарсы бағытта революцияшыл романтика және кертартпашыл романтика түрінде дамығанын көреміз»[8,153] деп зерттеуші Ысмайылов екі ақын арасындағы идеялық көзқарас қайшылығын көрсетсе, Сәкентанушы ғалым Т.Кәкішев олардың айырмасын былайша түйіндейді: «Мағжан лирикалық сезім жағын күйлесе, Сәкен заман ыңғаймен саяси саласын шарлады»[9,436] Мағжан айналасындағы ақындар Ахмет Байтұрсынов, Бернияз Күлеев, С.Торайғыров, М.Дулатов шығармаларының ырғақтық-интонациялық негізі Абай өлеңдері мен дәстүрлі халық өлеңдері болды. Сәкен тобындағы ақындар кеңестік қоғамның жалынды келбетін жасауда олар Сәкенге еліктеді. Ал Сәкеннің дем берушісі, өнеге тұтушы, революция ақыны В. Маяковский еді. Сәкеннің поэмалары жаңа қоғам құрудағы жаңа тап еңбекшілердің екпінді іс-әрекетін, жігерлі ішкі күйін, қайратты қозғалысын оқырман жанында өтіп жатқандай жанды суретін жасап қана қоймай, тынысын тыңдатып, лебін сезіндіреді, «өзі өмір сүрген заманын асау тұлпар - экспресс арқылы бейнеледі»[3,37]. Екі ақын да - түршілдігі шеберліктің шыңынан көрінген талант иелері. Мағжан шеберлігі өлеңнің сыртқы құрылымдық өрнегінен гөрі, ішкі мазмұндық өрісінен ерекше көрінеді, ал Сәкен дәстүрлі ырғақтарды интонациялық құбылтудың алуан түрлі амалдарын көрсетті.

Олардың көпшілігі қазақ поэзиясының кейінгі дәуірлерінде үрдіс болып қалыптасып, кең қолданыс тапты. Осы амалдарды ғалым С.Негимов «Өлең өрімі» еңбегінде терең зерттейді. «С.Сейфуллин қазақ өлең құрылысында интонациялық өрнектерге бай өлең тудыруда тамаша табыстарға жетіп отырды»[10,45] деген пікірінде зерттеуші Сәкен өлеңдерінде интонациялық мазмұнға бай ерекшелігін дөп танытады. Дәстүрлі өлшемдердің өзінен-ақ тілдік көркемдегіш құралдармен амал-тәсілдермен мол интонациялық мүмкіндіктер туындайтындығын Сәкен өз шығармашылығы арқылы дәләлдеді. Сәкен дәстүрлі жеті, сегіз, он бір өрнектерінің бунақтарын бірнеше тармақтарға жіктеп, логикалық екпін түсіру арқылы жаңа интонация тудыру дәстүрінің негізін салды. Бұл құбылыс пайда болғаннан бері қазақ поэзиясында интонацияны түрлендірудің ең өнімді амалы болып табылады. Сәкеннің тағы бір жаңашылдығын ғалым С.Негимов «Ұлтшылдың сандырағы» атты өлеңінен табады.

Ұлтшыл ауру
Ойбайлайды құс төсектің үстінде:
«- Бауырым, бауырым!
Ойбай, ауылым!
Елім-жұртым, - даусымды есіттің бе?».
Қарны жуан
Отағасы күбірлейді қасында...
Молда қу-ау,
- «Өл...» деп тұр-ау,
Қисаңдайды ақ сәлдесі басында.

Осындағы өлең нақыштарын түр, ырғақ жағынан Абайдан іздестіру орынсыз. Ал өлең өрнегіне өзгеріс енгізу тұрғысынан Абаймен рухтас шыққандығын аңғармау ағаттық болар еді. Сондай-ақ бұл өлеңді Маяковский ықпалына апарып телу де - әділетті болмас. Біздіңше, бұл - жаңалықшыл, өзі тапқан өлең өрнегі» [10,86]. Сәкеннің еркін өлеңінің мұндай үлгілеріне қазіргі қазақ ақындары көп жүгінеді. Осы өлеңдегі ырғақтық-интонациялық түрленулер, тыныс белгілерінің қолданылуы, тілдік ерекшеліктердің кеңінен қанат жаюы олардың үрдіс деңгейіне көтеріле алғанының дәлелі болып табылады. Бұл өлеңнің ырғақтық-интонациялық жүйесі еркін, айнымалы болса, интонациясы ауыз екі сөйлеу мәнерінде. Бұл кезеңде өлеңнің ырғақтық-интонациялық жүйесін түрлендіру сатиралық өлеңдерден көп көрінді. Сатиралық шығармалардың ішкі мазмұндық өрісі ауызекі сөйлеу стиліне

жақындатуды талап еткендіктен, Б.Майлин, С.Мұқанов сынды ақын-жазушылар өлеңнің ырғақтық-интонациялық құрылымын айтарлықтай құнарландырды. Оның көрнекті үлгісі Б.Майлиннің «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» өлеңінен көрінеді. Бұл өлең ерекшелігі оның композициясының диалогпен өрбуінде. Соған сай дауыс ырғағының өлеңнің эмоционалдық-экспрессивтік динамикасына сай түрленуі. Тілдік бірліктердің оның ішінде грамматикалық тәсілдер арқылы, **- мыз, -мын** жіктік жалғаулары арқылы өлең экспрессиясына тән бояуды іріктеп ала білуі.

С.Сейфуллиннің қазақ өлшеміндегі үлкен жаңашылдығы - тоғыз буынды өлшемдерді өлеңнің құрылымдық айналымына енгізуі. Тоғыз буынды өлшем тек мақал-мәтел, санамақ сынды ауыз әдебиетінің шағын үлгілерінде ғана ұшырасатын өлшем еді. Шәкәрім бұл өлшемнің 5+4 өрнегін «Анадан алғаш туғанымда» өленіңде сегіз буынды өлшемнің 3+2+3 кестесімен сабақтастықта қолданған-ды. Қазақ поэзиясында бұл өрнек әрі қарай өрістемей, аталмыш өлең шеңберінде қалып қойған-ды.

Сәкеннің 3+3+3 өрнегі қазіргі қазақ поэзиясындағы көрнекті ақындардың шығармаларына құрылымдық негіз болып, қазақ поэзиясына етене енген түр ретінде қалыптасты. «Сейфуллин ввел в казахскую поэзию также девятисложный стих этого ритма (« От арба мен ақ төбет»):

Алысқа \\ созылған \\ жол еді,
Жол бойы сыңсыған ел еді.
Қызыл күн сәскеден нұр шашып,
Қарсыдан жай ескен ел еді» [5,209].

Айнымалы ырғаққа құрылған ерікті өлеңдердің алуан түрін қазақ өлеңіне әкелген С.Сейфуллин болды. «Біз - комсомол» өлеңінде сегіз буынды өлшемнің 4+4 өрнегі алты буынды өлшемнің 3+3 өрнегімен сабақтасып, марш интонациялық-мелодикалық сипаты ішкі мазмұндық ерекшелікке сай құрылады. Сәкен өлеңдерінде қазақ өлшемдерінің 4+4, 3+3, 2+2 сияқты тең бунақтық өрнектерін көп қолданады. Бұл өрнектердегі бунақтық жік айқын, ырғақ толқындылығымен емес, нақтылығымен, шапшаңдығымен, жұмырлығымен ерекшеленеді. Сәкен өлеңдерінің көпшілігі лепті, екпінді, декламативті сипаты басым болғандықтан, осы өрнектерді құрылымдық негіз етеді. Қазіргі қазақ пэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі М.Шаханов шығармалары да ішкі асқақ рухты, биік пафосты мазмұнға сай 4+4 тең бунақты өлшемдерге негізделіп, лепті, өр өлең сазына құрылады.

Декламативті интонация қазақтың дәстүрлі поэзиясында жаңа үлгі емес, жыраулардың толғауларына декламивтілік сипат тән. Сәкен декламативті өлеңдерінің негізін толғаулардан емес дәстүрлі өрнектерден Маяковский үлгісі арқылы жасалды. Ақын Сәкеннің де өзіне қойған шығармашылық талабы - мазмұндық жаңашылдыққа түрлік сонылықты сабақтастыру еді. Ақынның бір ырғақтық-синтаксистік құрылымды жеке сөз, немесе сөз тіркесі ретінде бірнеше тармақтарға бөлшектеу арқылы пайда болатын интонцияны түрлендіру амалын көрнекті ақындар Иран Ғайып, Темірхан Медетбек сияқты ақындар өз шығармашылықтарында шеберлікпен дамытып жүргені байқалады.

Қорыта айтқанда, бұл кезеңде қазақ өлең құрылымы жаңа мүмкіндіктерін ашып, ырғақтық-интонациялық, эмоционалдық-экспрессивтік өрісі кеңейе түсті. Қазақ ерікті өлеңдері қазақ поэзиясының кең сахнасына шығып, мазмұнды құятын қалып қызметін атқарумен шектелмей, өлеңнің ішкі сарайын ашудың негізгі бір кілті, көркем тәсілдің негізгі түріне айнала бастады. Шебер ақындар өлеңнің ырғақтық-интонациялық жүйесінің маңызын жете бағалап, ішкі мазмұнын форма арқылы ашуға бет бұруы осы кезеңнен басталады. Ең бастысы «Батыс-Шығыс мәдениетінің, әдебиетінің Мағжан поэзиясында тоғысуы»[11,100] жаңа ғана бой түзеген қазақ әдебиеті үшін қиялында ғана табысып, арманында ғана аялаған аңсарына ойда жоқта қолы жеткендей үлкен сәттілік немесе бақыттылық еді, деген пікірі жоғарыда айтылған байламдармен сабақтас. Қазақ өлеңін түр жағынан байытып, жаңа көп үрдістердің соқпағын салған С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, Б.Күлеев, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Т.Жомартбаев сияқты ақындардан соң өлең өлкесіне келген ақындар Қ.Аманжолов, С.Жиенбаев, Ә.Тәжібаев, Д.Әбілев, Ә.Сәрсенбаев, Қ.Бекхожин, А.Тоқмағамбетов, С.Мәуленов, Т.Бердияров, Х.Ерғалиевтардың шығармаларын ортақ құрылымдық жүйелер біріктіреді.

«Бұл дәуір поэзиясын сөз еткенде ондағы түрлік ізденістерді айтпай кетуге болмайды. Өлең ырғағын жаңа заманның даму қарқынына, экспресс жүрісіне, фабрикадағы станок қозғалыс ырғағына бейімдеу, сол арқылы орыс поэзиясындағы В.Маяковский тәжірибесін қабылдауы бұл кездің өлең-поэмаларында жиі кездеседі. 20-жылдары Сәкен осы саладағы бастамаға мұрындық болды да, «Советстан» поэмасы мен жекелеген өлеңдерінде осындай эксперимент жасады. Бұл ізденісін

ақын отызыншы жылдары да жалғастырды. Ақын поэзиясында оның жекелеген табыстары да жоқ емес. Алайда ол ұзақ өріс алып, орнықпады. С.Мұқанов, Т.Жароков сияқты ақындар әуелде Сәкенге еліктеп, артынан өз бетінше ізденіп көрді. Сәбиттің он бір буынды қара өлеңнің буын санын сақтай отырып, жеке тармақтарды интонация негізінде бөлшектеуі әр сөзге салмақты ой беруге тырысуы кезінде қолдау тауып жүрді» [7,64].

Сәкеннің баспалдақтары мен өзге құрылымдары Абайдың алты аяқ, сегіз аяқтары сияқты қазақ поэзиясына орнығып, тамыр жая алмағанмен, ізсіз кеткен жоқ. Қазіргі ақындар қолданып жүрген өлеңнің ырғақтық-синтаксистік жүйесін түрлендірудің негізі Сәкен поэзиясында жатыр.

«Ерікті өлең әжептеуір өріс алған елдердің поэзиясына көз салсақ, бұл өлең түрі мен қалыптасқан өлең өлшемдері – негізгі өлең жүйесі қатар дами беретіндігін байқаймыз» деген байламы қазақ поэзиясына тән құрылымдық даму үдерісінің негізіне меңзейді. Дәстүрлі ұлттық өлшемдер әдеби дәуір мен қоғамға тәуелсіз дами береді. Ал ерікті өлең, ақ өлең, прозалық өлең тағы басқа өлең түрлері өзінің бастауын дәстүрлі өлеңдерден алып, өлеңнің жаңа формалары ретінде танылады. Қазақ поэзиясында да өлеңдердің көпшілігі дәстүрлі өрнектерге негізделеді де, талантты ақындар ой өзегін әсерлі, шынайы жеткізу үшін жаңа формалар іздеу жолында жаңа ырғақтық-интонациялық құрылымдар пайда болады. «Художественные формы уже изобретенные другими – все же только материал, только отправной пункт для собственного творчества.»[11,35] Орыс әдебиетіндегі мазмұн мен түрдің арақатынасын зерттеуші Бушмин пікірі де жалпы әлем әдебиетіндегі оның ішінде қазақ поэзиясының құрылымындағы дәстүр мен жаңашылдықтың бағытын айқындайды. Қазақ поэзиясының құрылымдық дамуында бір дәуір поэзиясының ырғақ жүйесі екінші бір дәуір поэзиясына негіз болып қаланады да, жаңа дәуір өзінің жаңа идеяларына сай жаңа түрді табады. Абай поэзиясы Сәкен мен Мағжан үшін өлең құрылымының алғашқы баспалдақтары болды да, әрі қарай ақындар өзінің жолын тауып, өз өлеңдеріндегі ойы мен сезіміне, көркемдік ойлау жүйесін толық бейнелейтін ырғақтық-интонациялық жүйелерін жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев Мағжан. Шығармалары- Алматы: Жазушы, 1989-448б.
2. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000
3. Кәкішұлы Т. Дала дауылпазы.- Алматы: Қазығұрт, 2005-409б.
4. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің өркемдік даму арналары. Сын-зерттеу. –Астана: Елорда, 2001-312б.
5. Ахметов З. Казахское стихосложение.- Алматы: Наука, 1964- 409б.
6. Сейфуллин Сәкен. Таңдамалы.- Алматы: Жазушы, 1987- 302б.
7. Қирабаев С. Тәуелсіздік өрісі. I том.-Алматы: Қазақпарат, 2008-250б.
8. Ысмаилов Е. Ақын және революция. - Алматы: Ғылым, 1964 – 343б.
9. Кәкішев Т. Мағжан мен Сәкен.– Алматы, Қазақ университеті, 1999
10. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы.- Л.: Наука, 1975

***

В статье автор анализирует ритмико-интонационные системы поэзии Магжана Жумабаева и Сакена Сейфуллина. Также определяются новаторства и тенденции этих поэтов в системе стихосложения.

***

The author analyses rhythmic-intonational system of Magzhan Zhumabaev and Saken Sefullin's poetry. And also innovation and tendencies of these poets in the system of versification.

ӘОЖ 81-112:81.512.122

Исина Ж.А.
Қазақ-орыс халықаралық университеті,
Ақтөбе қ.

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР БОЙЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

(XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде)

Белгілі бір тілде сөйлейтін халық, не ұлт тарихи қалыптасу кезеңінде басқа халықтармен қарым-қатынаста болып отырады. Көне түркі дәуірінен кейінгі XI-XV ғасыр аралығындағы жазба дүниелер - аралас түркі тілдері (тайпа тілдері) негізінде жазылғаны бүгінгі таңда нақтыланған мәселе. Бұның себебін ғалым М.Сабыр былай түсіндіреді: «Бір қауымда өмір сүрген тайпалар тілдерінде өзіндік ерекшелік болғанмен, бір-біріне өте жақын болған. Саяси әлеуметтік жағдайлардың әсерінен тығыз қарым-қатынаста болған тайпалар өкілдері бір-бірін оңай түсінген. Бір саяси одаққа біріге қалған жағдайда үстем тайпаның тілі ықпалды орын алып, басқа

тілдер сол тайпаның тіліне көшуге мәжбүр болған» [1,316]. Алайда тілдің дамуы мен қалыптасуына ішкі факторлармен (түркі тілдерінің өзара араласуы) қатар сыртқы факторлар да әсер етеді. Бұл жерде сыртқы фактор деп отырғанымыз – көршілес елдерден енген кірме сөздердің белең алуы. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде басқа тілдерден енген сөздер сөздер көптеп кездеседі. Мұнда араб және парсы тілдерінің аса мол қоры орналасқан.

Біздің зерттеу нысанымыз болып отырған ортағасырлық жазба ескерткіштері тілінде кірме сөздер мен кірме тұрақты тіркестер кездеседі, олардың қазақ тілінің лексикалық қорын байытуда да өзіндік үлесі бар деп айтуға болады.

Кірмелік құбылыстың ерекшеліктерін анықтауда Г.Сағидолда өзара қарым-қатынастағы елдердің арасында бола беретін құбылыс екендігін, ұлт тілінің дамуына аса қауіп төндіре қоймайтын мәселе екендігін айтып өтті: «Тілдік кірмелік құбылысы дегеніміз – тіларалық қарым-қатынастың нәтижесінде бір тілден екінші бір тілге тілдік элементтердің енуі, өзара қарым-қатынасқа түсуші тілдердің арасында бола беретін тілдік ауыс-түйістер» [2, 56].

Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, XI-XIV ғасырлардағы түркі тіліндегі әдебиеттер аралас тілде жазылған.

«Орта ғасыр ескерткіштері тілдерінің аралас келуінің бір себебі мынада: сол кездегі жазушылар мен ақындар қалыптасқан белгілі бір әдеби дәстүрді ұстанғанымен, өз тарапынан шығармасына өзі сөйлейтін диалектідегі сөздерді де енгізіп жіберіп отырған. Сондай-ақ көшірмешілердің де өзіндік қолтаңбасы болған» деген Б.Сағындықұлының пікіріне сүйенсек, шындығында әр жазушыны мен ақынның өзіндік жазу стилі мен авторлық құқығының барлығын ескерсек, ғалым сөзінің астарында шындықтың жатқандығын аңғарамыз [3,21]. Зерттеу барысында ескі қыпшақ тілінде кірме элементтердің көптеп кездесуі ғалым пікірінің бұлтартпас шындық екенін аңғарамыз.

Түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінен сөз ауысу процесі қазақтың халық болып қалыптасуынан көп бұрын, орта ғасырлардың алғашқы кезінен басталады. Жазба жәдігерліктер тілін зерттеу барысында араб, парсы сөздерінің қазақ тіліндегі кірме сөздердің басым бөлігін қамтитынын анықтадық. Олар тұлғасы жағынан да, семантикалық топтары жағынан да, қазақ тілінде қолданылуы жағынан да әр түрлі дәрежеде.

Кірмелік құбылыс VIII ғасырда арабтардың Орта Азияны жаулап алып араб мәдениетін, ислам дінін таратуынан бастау алды.

Осының нәтижесінде әдебиетте, ғылыми еңбектерде, сауда, әкімшілік басқару жұмыстарында араб тілі үстемдік ете бастайды. Осы кезеңде көптеген араб сөздері тілімізге кірме сөз ретінде кіре бастады. Оныншы ғасырдан бастап парсы сөздері ене бастады. Алайда кейінгі дін уағыздау кезеңіне байланысты араб тілі өз ықпалын сақтап қалды.

Орта ғасырларда түркі халықтарының парсы тілінде сөйлейтін көршілес халықтармен, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде арабтармен де, әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға байланысты тығыз қарым-қатынас жасап, араласып отырған. Оқу араб және парсы тілдерінде жүргізілген. Сондықтан аталған ескерткіштерге араб-парсы сөздерінің енуін заңды құбылыс деп қарауға болады.

«XIII-XIV ғасырларда араб-парсы тілдерінің ықпалы өте күшті болды. Ислам дінімен бірге араб тілі, араб әдебиеті Орта Азияда еркін үстемдік жасады. Ата тегі түркі халықтарынан, бірақ арабша, парсыша өлең жазатын ақындар XIV-XV ғасырда өте көбейді» деген ғалымдар пікірі Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштер тілінің авторларына бағыттап айтылған [4,98].

Орта ғасырларда түркі халықтарынан шыққан ақын-жазушылар ана тілімен бірге араб-парсы тілдерін жақсы білген. Бұл туралы В.В.Бартольд былай деп жазды: «В мусульманский период даже авторы туркестанского происхождения писали или на арабском, или на общее персидском литературном языке **...»** [5,39]. Яғни, авторлар таза түркі тілінде жазуды мақсат етпеген тәрізді.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі кірме сөздердің басым бөлігін араб, парсы сөздері құрайды. Бірнеше ғасыр бойы түркі тілдеріне енген араб-парсы сөздерінің сіңісіп кеткені соншалық, тіпті олар түркі сөздері сияқты боп ұғынылады.

Көне қыпшақ тіліне енген араб-парсы сөздерінің морфологиялық құрамы сол тілдің нормасына сәйкес едәуір өзгеріске ұшырап, содан соң белгілі бір формада қалыптасып ауызекі сөйлеу тілінде де, тіпті көркем әдебиетте де ұшырасып отырады. «Тілдердің араласуы географиялық көршілестік, сауда-саттық пен мәдениет байланысы, сол сияқты, әр алуан тайпалар мен халықтардың тоғысуы сияқты жағдайларға байланысты туады. Дегенмен, ол әрқашан тілдің тұрақтылығын, оның өміршең екендігін көрсетеді. Қандай араласу болса да, аралас тілдің негізі болған тілді әр уақытта айырып алуға болады» деген А.М.Щербактың пікірінің маңызы зор [6,7].

Біздің мақсатымыз араб-парсы сөздерін бойына сіңірген тұрақты тіркестерді, олардан туындаған бейнелі ойды мәдени коммуникация деңгейінде зерделеу болмақшы.

Ескерткіш тіліндегі тұрақты тіркестер бойындағы кірме элементтердің сіңісу деңгейіне қарай мынадай топтарға бөлуге болады:

1. Компоненттерінің барлығы кірме элементтерден тұратын тұрақты тіркестер.
2. Құрамындағы сөздердің біреуі ғана кірме элементтен болған тұрақты тіркестер. Аталған ерекшеліктердің алғашқысына тоқталсақ:

1. Компоненттерінің барлығы кірме элементтерден болған тұрақты тіркестер:

«Мұхаббат-намеде»: *Тах махбубін* сұлтан йаратты (23в5), - деген өлең жолы бар.

Діни әдебиеттерде де, араб тілінде де Мұхаммед пайғамбарды және бүкіл адамзатты «махбуб» деп атайды. *Тах махбубі* – араб тілінен аударғанда «тақ иесі» деген мағына берсе керек.

Тарылды ерсә андин *жәхл сүси* (ХШ, 8а12) – Надандықтың қаупі азайды. «*Жәһл сүси*» - араб тілінен аударғанда «надандық сұсы» деген мағынаға ие. Жәһл және сұс сөздерін оқырман қауым көп түсіне бермейді. Бұл ретте қазақ фраземикасының кешенді мәселелерін зерттеген Р.А.Авакованың: «Тілдің сөздік құрамының толығуы өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, сонымен қатар сөз байлығы өзге тілдер элементтерін кіргізу арқылы да жүзеге асырылады. Қазақ тілінің фраземалық қоры тарихи-әлеуметтік жағдайлармен тікелей байланысты араб, парсы, моңғол тілдерінен енген сөздермен толыққан. Фразема құрамындағы қазіргі сөйлеушіге түсініксіз, мағынасы күңгірт сөздердің шығу төркіні мен фраземалық уәждері алтайлық, көне түркілік, орта ғасырлық тарихи кезеңдермен тікелей байланысты [7,41] деген тұжырымымен сәйкес келеді.

Бір қалыпта тұрақтап, қалыптасқан сөз тіркестерінің негізгі бөлігі қазақ тіліне мұсылман дінімен бірге, сол арқылы енген еді.

Баракә аллаһ (алла сені жарылқасын) – бәрекелді. Бәрекелді – біреуді мадақтау, мақтау, көңілін көтеру үшін айтылатын сөз. Түгел адам баласы я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды (Абай).

Ишқ нары – (араб тілінен ауд.) сүйіспеншілік оты. Йақылды хирманынға ‘*ишқ нары* (ХШ, 123б3) - Оның қырманында сүйіспеншілік оты жағылды.

Халайық қыбләсы – халық құбыласы. *Халайық* (араб тілінен ауд.) – көпшілік, жиылған жұрт деген мағынаны береді. *Құбыла* сөзі араб тілінен ислам дінінің өркен жаюына байланысты кірсе керек. *Халайық қыбләсы* болды жәмалин (Мн, 53) - көркің халық құбыласындай, яғни көркің халықтың назарында деген мағынада.

Йусуф жамалы – Жүсіп жамалы, яғни тіл жетпес сұлулық деген мағынаны береді. Джәмал (араб тілінен ауд.) - әдемілік деген мағына береді. *Йусуф жамалын* сизгә берди (ХШ, 23а11) - құдай сізге Жүсіптің сұлулығын берді. Орта ғасырдағы Рабғузидың «Қисас ул-әнбийа» шығармасындағы «Шыншыл Жүсіп» қиссасы шығыс халқы мен түркі жұрттарына жақсы таныс. Жүсіптің сұлулығы бүкіл әлемді таң қалдырды. Осыдан кейін орта ғасыр ақындары мен жазушылары өз шығармаларында Жүсіп жамалын сұлулықтың символы ретінде қолдана бастады. «*Жамал*» сөзі тек ескерткіштер тілінде ғана емес, қазақ ақын-жазушыларының тілінде де қолданыс тапқан.

Жем, *жамалың* қандай ақ рузи маған (Абай).

2. Құрамындағы сөздердің біреуі ғана кірме элементтен болған тұрақты тіркестер:

Сабыр қылды – шыдады. Не қылсун чарасыз соң сабыр қылды (НФ, 71р-10) – не қылсын шарасыздан сабыр қылды. Сабыр – араб тіл. ауд. 1. шыдам, тағат, төзім, шыдамдылық, төзімділік, көнбістік, беріктік; 2. күту, тосу.

Салам берді – амандасты, көрісті. Саламун – араб тіл. ауд. 1.бейбітшілік, қауіпсіздік, сәттілік 2.жүздесу, амандасу. Қазақ тілінде қолдану аясы тарылып, тек жүздесу, амандасу мағынасында қолданылады.

Сахіб қіран (ХШ, 72в3)– сайыпқыран (араб тілінде) – 1. қос жұлдызы оңынан туған 2. аса бақытты; 3. заманның қаһарманы; 4. ауыс. ерлер, батырлар деген бірнеше мағынаға ие. *Сайыпқыран* (арабтың) - сахіб (серік, жолдас, дос, ие, қожа) және кіран (тоғысу, қосылу, одақтасу) деген сөздерінен қосылуынан белгілі бір ауыспалы мағынаға ие болған. *Сайыпқыран* деген атақ бірінші рет Ақсақ Темірге берілген. *Сайып қыран* тіркесі қазіргі қазақ тілінде ер жүрек батыр мағынасында қолданылады.

Аны издәйү, ‘ақлым *кезди афлак* (ХШ, 4а12) - оны іздеп ақылым әлемді кезді. *Кезди афлак* – арабша: әлемді кезу [8, 51].

Сухбат тәрки қылыб - Әңгімеден қашып, әңгімені құрбан қылып.

Ол тарихдән бери *тәрки сухбат қылыб* ‘узлат ихтийар еттим (Г,102) - осы оқиғадан кейін әңгімеден безіп, жалғыз жүретін болдым. *Сухбат* араб тілінен аударғанда әңгіме, пікірлесу мағынасын берсе, *тәрки қылу* – жоққа шығару деген мағынаны береді.

Тарк етті - бәрін жоққа шығару, өмірден түңілу.

Бенделіктің олқылығы әумелікпен болатұғын болса, адам *тәркі дүние болып* ойран болса керек (Абай) [8,277].

Авара қылды тіркесі – (араб тілінен ауд) ауарә, әуре 1.қаңғыбас, қаңғыма, кезбе; 2. бос, нәтижесіз әрекет: әуре болу, босқа әрекеттену, құр әбігер болу деген мағыналарды береді [8,336].

Ант ічті тұрақты тіркесі – (араб тілінен ауд) Серт, уәде, қасам (діни) деген діни ұғымды білдіреді [8,32].

Захм урды – зиян келтірді. Зәхм (парсы тілінде) - жара, жарақат мағынасын береді [8,154]. Бұл тіркес тілімізге сіңісіп, зақым қылды тұрақты тіркесі түрінде жиі ұшырасады. *Захм урды* – зақым қылды, зиянын тигізді. Йаман көзлүг бақыб захм қылмасун (Мн, 13р-36) – жаман көзді біреу қарап, зақым қылмасын. Бұл тұрақты тіркес қазақ тіліндегі жазушылар мен ақындар тарапынан да қолданыс тапты.

Зақым қылса, ал бір-ақ,
Ағаш қалар, семер де.
Жылдағыдай балбырап,
Жемісі қайта өнер ме? (М.Ә).

Зақым қылу - жарақаттау, қастық жасау [ҚТФС, 213].

Шад қылды – қуантты. *Шад* парсы тілінен аударғанда - жайдары, ашық жүзді, көңілді, қуанышты, мәз деген мағына береді [8,175].

Шүкүр қылды – осы күніне аллаға алғыс айтып, тәубе қылды. Шокр (парсы тілінен ауд.) - алғыс айту, мақтану деген мағынаны береді [8,310].

Хипчә бел – жіңішке бел. *Қыпша* (парсы тілінде) 1.Әсем, көркем; 2. Жұқа, жіңішке; 3. (ауысп.) нәзік, сәнді, сыпайы [8,114].

Араб, парсы сөздері жеке лексикалық элементтер түрінде және сөз тіркестері күйінде мүлдем басқа жүйедегі қазақ тілінің құрамына ене отырып, өздерімен бірге өз морфологиялық формаларын қазақ тіліне ала келді. Араб және парсы тілінің

мұндай морфологиялық формалары қазақ тілінің нормаларына сәйкес қазақ топырағында өзгеріп, қайта қалыптасты.

Ескерткіштер тілінде араб тілінен енген элементтер көптеп кездеседі. Бұл жөнінде зерттеуші ғалымдардың пікірі мынадай: «Батыс Еуропа халықтары үшін латын тілі қандай рөл атқарса, араб тілі де Таяу және Орта Шығыс халықтары үшін сондай қызмет етті деуге болады. Бұл халықтардың тіліне, әсіресе лексика саласына араб тілі орасан зор ықпал етті. Тап осы күнге дейін түрік, парсы, ауған (пушту), т.б. кейбір тілдердің сөздік құрамында араб сөздері көптеп қолданылып келеді» [9, 5-6] десе, башқұрт тіліндегі кірме элементтерді зерттеген Н.К.Дмитриев араб тілінің кез келген ұлт тілінің заңдылығына тез бейімделіп сіңісіп кету қасиетінің әсерінен лексикалық қор толығып отырады деген тұжырымға келді: «Араб тілінің түркі тілдерімен арақатынасы бұл сөздің мағынасында тілдердің әдеттегі өзара ықпал ету шеңберінен шығып кетеді. Мұнда біз түркі тілдерінің байырғы сөздігіне сырттай ғана қат-қабат қосылып жатқан араб лексикасын емес, қайта одан да гөрі терең, әрі мейлінше табиғи процесті көріп отырмыз. Араб элементтері тұтас түркі тілдері үшін нәр алатын тамырлардың бірі болып табылады» [10, 131].

Құрбан қылды (арабша) - мұсылман халқының құдай алдында құрбандық шалуына байланысты туған тіркес. Алғашында тура мағынада қолданылған тіркес, бірте-бірте ауыспалы мәнге ие болған [8,170].

Рахім қылды – жақсылық жасады. *Рахим (арабша)* – қайырымды, мейірімді, рақымды, кіші пейілді, ізгі ниетті, шапағатты деген мағыналарды береді [8,190].

Кірме сөздер тілді стилистикалық тұрғыдан байыта түседі, сөйлемдегі тұрақты тіркестерді саралау қызметін атқарады. Өзге тілдің сөздік қорынан өзіне сөз қабылдау - әрқашанда сол қабылдаушы тілдің әлсіздігінің дәлелі емес. Басқа тілден өз құрамына сөз қабылдаушы тілдің лексикалық тұрғыдан жаулап алу қасиетіне ие екендігін де байқауға болады.

Ескерткіштер тілінде «Ақыл» сөзіне байланысты «ақыл қулақы, ақыл тізгіні, ақылы кетті» деген тұрақты сөз тіркестері кездеседі [11, 12]. Ғақыл (عقل) –1) ес, сана; ұғу, ой; 2) даналық. «Ғақыл» сөзі қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп, «ақыл» сөзі түрінде қолданыс тапқан.

Зулум қамчысы – зұлымдық қамшысы. Зұлым (арабша) ظلم – езу, жаншу, жәбірлеу, қысым, зорлық. Араб тілінен енген «зұлым»

сөзі этномәдени, қазақи сипаттағы қамшы сөзімен тіркесіп, тың қолданысқа ие болған. «Зұлым» кірме сөзі тілімізге сіңісіп, төл сөздерімізбен қатар қолданыла береді.

Хор болды жаным,
Сенсіз де менің көрген күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген *зұлым* (Абай).

Әлемдегі басқа да тілдер секілді қазақ тілінің сөздік құрамы да күрделі болып келеді, ол өзі қазақ тілінің байырғы төл сөздерінен және шеттен ауысқан элементтерден тұрады. Ал шет тілінен енген кірме сөздер орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілінен бастау алып, кейінгі қазақ әдеби тіліне дендеп ене бастаған.

Жалпы бір тілден екінші тілге сөз ауысу мәселесі халық пен халықтың өзара қатынасы нәтижесінде жүзеге асады. Кірме сөздер тарихи жағдайлардың ықпалымен де басқа тілден енуі мүмкін. Екі халық арасындағы экономикалық, мәдени және саяси қарым-қатынастардың тығыз болуы, тілдерде лексикалық кірме элементтердің көбеюіне әсерін тигізеді.

Кірме сөздер ұлт санасындағы дүниетанымның өзгеруіне, қалыптасып дамуына әсер етеді. Б.А.Серебренниковтың пікірінше, «Кез келген кірме сөздің пайда болуы дүние бейнесіндегі болып өткен немесе болып жатқан өзгерістерден хабар береді. Жаңа ұғымның басқа тілден енуіне байланысты дүние бейнесі кеңи түседі» [11, 85]. Кірме сөздер көп жағдайда көрші елдерден келген заттар мен ұғымдардың атауларымен бірге енеді. Ол елде сол заттар мен ұғымдарды беретін атау болмағандықтан, басқа тілден ауысқан лексикалық элементтерді өзінің сөздік құрамына қабылдауға мәжбүр. Бірсыпыра араб, парсы сөздері қазақ тіліне жаңаша атау әкелмеді, себебі кейбір заттар мен ұғымдардың атауы қазақ тілінде баламасы бар, халықтың тұрмыс-тіршілігінде қолданылатын сөздер болатын.

Араб және парсы сөздері тарихи, әлеуметтік, саяси және экономикалық факторлардың ықпалымен қазақ тіліне ауысып отырды. Ал, тілдің өзгеріп, дамуы – қоғамның дамуына тікелей байланысты болып келеді. Жәдігерлік тіліндегі араб-парсы сөздерінің басым бөлігі әдеби тілімізге ертеден еніп, әбден сіңісіп кеткендігі байқалады. Олар қазіргі қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынып, соған сәйкес фонетикалық және грамматикалық өзгерістерге ұшырап отырады. Жазба ескерткіш тіліндегі араб, парсы сөздері семантикалық, яғни мағыналық

жағынан да өзгеріске ұшыраған. Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне ауысуы сан ғасырларға созылған ұзақ та күрделі процесті қамтып, мәдени коммуникацияның жанды көрінісін көрсете білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде) – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 б.
2. Сағидолда К. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны, ф.ғ.д. Алматы, 2004
3. Сағындықұлы Б. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің тілі [XIYғ салыстырмалы лексикасы], оқу құралы. Алматы, 2006. - 21б.
4. Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – Москва: АН СССР, 1955. – 322.
5. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов.Т.4. Москва,1968. 39.
6. Щербак А.М. очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л ., 1977. - с7.
7. Авакова Р.А. Қазақ фраземикасының кешенді мәселелері // Отражение ментальных представлений в языке (материалы межд научно-практ. конф). Актобе, 2008. - с. 41.
8. Рүстемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов.
9. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. М., 1960. 5-6б
10.Дмитриев Н.К. Арабские элементы в башкирском языке. Л.,1930, ЗКВ, т.5.
11.Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление, – М., 1989. – 244 с.

***

В средневековых письменных памятниках встречаются много вводных фразеологизмов. Особое значение в развитий лексического состава казахского языка имеют фразеологизмы, взаимствованные с арабско-персидских языков.

***

A lot of pasenthesis in phraseological units are met in the medieval written monuments. Phraseological units have a great importance in developing lexical composition of the Kasakh language.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Әжіғалиев М.Қ.
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕШЕНДІКТАНУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ…….....3
Амельченко Л.Б.
ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ - БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И НВП ПРЕДМЕТАМ МЕДИКО-БИОЛОГИЧЕСКОГО ЦИКЛА……7
Дарбаева Т.Е., Бохорова С.Н., Жароева А.Г.
МЕТОДЫ ФЛОРИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИМЕНЯЕМЫЕ ВО ВРЕМЯ УЧЕБНОЙ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ СТУДЕНТАМИ СПЕЦИАЛЬНОСТИ……17
Ерғалиев А.С.
ЖАСТАРДЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫҢ РӨЛІ.....22
Жищенко А.Н.
ПРОЦЕССЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ И СПОРТИВНОЙ ТРЕНИРОВКОЙ……31
Жумагалиева Д.Ш.
ИНТЕГРИРОВАННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ОСНОВА ПРИОБРЕТЕНИЯ МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА…….36
Измуханбетова С.С.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ӘРЕКЕТТЕРІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫСЫ (ОРТА БУЫН ҮШІН).....41
Жакиев Н.Қ.
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....45
Кузьмичева А.Е., Мымрина Н.В., **Латанова М.С.**
ЭЛЕКТИВНЫЕ КУРСЫ ПО ФИЗИКЕ…….....50
Сейтимов А.Ғ.
БЕҢЗАДТЫҢ СУРЕТШІЛІК БОЛМЫСЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІЛІГІ....56

Шакенова А.Н.
ДИНА НҰРПЕЙІСОВАНЫҢ КҮЙШІЛІК ЖӘНЕ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӨНЕРІ ЖӨНІНДЕ.....62
Габдуллаев Д.Г.
ОҚУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА БІЛІМДІК-АҚПАРАТТЫҚ ОРТА ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....66

ТАРИХ ИСТОРИЯ

Шинтимирова Б.Г., Адельбаева Н.А.
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ШКОЛ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX в.....71
Әлібек С.Н.
МӘСКЕУ МҰРАҒАТЫНАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРЫ ТАБЫЛҒАН ХАТТАР.....78
Абдрахманова Р.Л.
ШКОЛЫ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ ПЯТИЛЕТКИ (1929-1933 гг.) ……..84
Айманова Л.Б.
АЙМАНОВ КЕНЖАЛЫ – ПЕДАГОГ, УЧЕНЫЙ, ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ……....90
Ахметова У.Т., Исмаилов С.С.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГОЛОДА 1920-Х ГОДОВ В ПРИГРАНИЧНОЙ ЗОНЕ ЮЖНОГО УРАЛА И КАЗАХСТАНА……..94
Аликулова Н.С.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....104
Ғанибаева Ж. А.
ШАРУА БАСҚАРУШЫЛАРЫНЫҢ УЕЗДІК СЪЕЗДЕРІ ЖӘНЕ ЖЕР ТАРТЫСТАРЫ.....111
Демеуова Н.Қ.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДА МАУСЫМДЫҚ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫ).....118
Дюсенгалиева М.Ғ.
БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ІСІНІҢ ДАМУЫ (XIX Ғ. II ЖАРТЫСЫ).....124
Давлетова Б.Г.
СПОСОБЫ ОРНАМЕНТАЦИИ В ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЕ КАЗАХОВ.....132

Давлетов Е.Г.
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРАХОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН……137
Жолдасов С.
XIX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАНДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚТАРЫ.....143
Муханбеткалиев Х.С.
О РОЛИ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА В РАЗГРОМЕ ФАШИСТСКОГО БЛОКА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ……149
Сугирбаева Г.Д.
НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ НЕМЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА.....157

ФИЛОЛОГИЯ

Донскова Г.А.
СЛОВЕСНЫЕ ТОВАРНЫЕ ЗНАКИ: ФОРМЫ И ФУНКЦИИ……166
Евстратов А. Н.
МОТИВ ДОРОГИ И ОБРАЗ СТЕПИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ А. П. ЧЕХОВА И В. Г. КОРОЛЕНКО……170
Есдаулетов А.О.
ПЕЧАТЬ И ВОПРОСЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ……..182
Қажғалиева А.М.
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕР.....189
Мамыров А.Ы.
Ы. АЛТЫНСАРИННІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС (АКАДЕМИК Қ.ЖҰМАЛИЕВ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....194
Нұғманова Ж.Т.
Н.Ф. КАТАНОВТЫҢ ТҮРКОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ.....201
Сумкина О. В.
О ПРОВЕДЕНИИ ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЫ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ……..207
Сыздықова Г.О.
СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ВАЛЕНТТІЛІГІ.....212

Үсенова А.Ә.
МАҒЖАН МЕН СӘКЕН ӨЛЕҢДЕРІ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ.....220
Исина Ж.А.
ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР БОЙЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде).....230

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ
МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 16 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекен-жайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ
ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева
Корректоры-Корректор:
С.А. Беккужиева

Материалдарды компьютерде беттеген
Верстка и изготовление оригинал-макета
Е.Е. Панова, Д.М. Тулепова, А.Е. Павленко, Ж. А. Сарсенгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2010
090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34
т.: 50-76-52

Басуға 22.07. 2010 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 14 б.т.
Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 87

Подписано в печать 22. 07. 2010 г.
Формат А4. Бумага офсетная.
Объем 14 п.л. Тираж 550 экз.
Заказ № 87

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2010
090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34
т.: 50-76-52